

ILLÚZIÓ ÉS VALÓSÁG

Morita Tsuneo

Morita Tsuneo

ILLÚZIÓ
ÉS
VALÓSÁG

Japán és Magyarország
kereszteződésében

BALASSI KIADÓ

ILLÚZIÓ ÉS VALÓSÁG
Japán és Magyarország
kereszteződésében

ILLÚZIÓ ÉS VALÓSÁG

Japán és Magyarország
kereszteződésében

Balassi Kiadó · Budapest

A borítót Kass János művének
felhasználásával készítette
Inner Design

ISBN 978-963-456-158-3

© Morita Tsuneo, 2025
© Kass János jogutódja, 2025

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	26
I. A KÖZGAZDASÁGTAN	
ALKALMAZOTT MATEMATIKA	
VAGY TÁRSADALOMTUDOMÁNY?	
Neumann hatása a közgazdaságtanra	27
A Neumann-forradalom és a történelmi háttere ..	29
Neumann csapdája – a matematikai modellek	
tautologikusak	41
Egyensúly, egyenleg és növekedés	48
A politikai gazdaságtan helyreállítása	57
Referenciák	59
II. A NORMATIZMUS CSAPDÁJA	
Kornai álláspontja a neoklasszikus	
közgazdaságtanban	61
Találkozásom Kornai elméletével	61
Kornai kutatástörténete	69
Hogyan fogadták <i>A hiány gazdaságtanát</i> ?	74
A puha költségvetési korlát normatív értelmezése ..	78
Normatív megközelítések a rendszerváltozás	
megértéséhez	81
Marx társadalomelméletének újragondolása	
Apoptotikus társadalom és nekrotikus	
társadalom	87
Engedmények a főáramú közgazdaságtannak	91
Kornai módszertani megfontolásai	95
Referenciák	97

III. A KÖLCSÖNVETT GAZDASÁG	
ÉS A KINCSTÁRI GAZDASÁG CSAPDÁJA	
Miért nem növekszik a személyi jövedelem?	99
A nemzeti gazdaság újjáépítése a közvetlen külföldi befektetések révén	100
„Kölcsönvett gazdaság” a nemzetgazdaságon belül	103
Munkavállalók a „kölcsönvett gazdaságban”	105
Mitől alacsony a magánfogyasztás?	107
Alacsony jövedelem, magas újraelosztási arány, függőség az EU-támogatástól	111
Mi akadályozza a piacgazdaság fejlődését? A „kincstári gazdaság”	115
Referenciák	118
IV. VÉLETLENEK ÉS A TÖRTÉNELMI VALÓSÁG	
Az Oppenheimer-film és a magyar tudósok	119
Az uránérc felfedezése és sikeres hasadási kísérletek	121
Los Alamos	123
Az Oppenheimer elleni vádak	128
Biztonsági meghallgatás	131
Strauss és Oppenheimer a meghallgatás után	132
Magyar tudósok, akik a viharos 20. században éltek	133
Elkerülhetetlen és szükséges volt-e az atombombák ledobása?	136
Referenciák	140
V. MIT MŰVEL A KARMESTER?	
Kobayashi Kenichiro dicsősége és frusztrációja	141
Kobayashi, egy magyar legenda	142
Kobayashi habozása és döntése	144
Érzelmi alapú utasítások a zenemű elemzése nélkül	148
Az ünnepi zenemű komponálása és döntésképtelenség	150

Az európai zeneoktatás	
a repertoár bővítése érdekében	153
A vezénylés mint szórakoztatás	155
És hol van a zenészként érzett büszkeség?	158
Búcsú Kobayashitól	162
Nem egyszerű a karmester értékelése	165
„Kölcsönvett zenekar” és a japán pénz	167
Karmesterek túl- és alulértékelése	
– Kobayashi és Kocsis Zoltán	169
Élő előadás és CD felvétel	174

VI. A JAPÁN GAZDASÁG TÖRTÉNELMI FORDULATA

Az „Abenomics” illúziója és történelmi valósága .	177
Kutatóként érzett felelősség és büszkeség	178
Az áremelést célzó politika hamis hipotetikus feltételezései	182
Hová tűntek a lazított pénzek?	186
A fogyasztási kiadások növekedésének társadalmi-gazdasági feltételei	191
Az államadósság felhalmozásának problémája ...	195
Ellensúlyozható-e a kormány adóssága és a BOJ követelése?	199
Stiglitz tévedése	204
Eltűnik az államadósság, ha az ország mérlegét nézzük?	205
Még egyszer a kortárs közgazdaságtanról	210
Figyelmeztetés a tautológiai csapdákra és a hibás analógiára	213
Összefoglaló	213
Referenciák	220

ZÁRSZÓ

A zsugorodó gazdaság és társadalom kilátásai	221
Dramai népességfogyás.	221
Zsugorodó gazdaság és társadalom	221

A COVID-19 járvány megváltoztatta a társadalmi tudatosságot	225
Szabadulás a GDP-be vetett vakhitből. A társadalmi értékek átalakulása	227
A „nélkülözhetetlen munka” figyelembevétele ...	230
A zsugorodás közgazdaságtana	232
Referenciák	233
UTÓSZÓ	235

BEVEZETÉS

Illúziók és félreértések közepette élünk napjainkban. Még a szoros emberi kapcsolatokon, akár a családokon belül is gyakori az ellentmondás, nehéz a kölcsönös megértés.

Hogyan próbálják hát az emberek egymást akkor megérteni, ha idegenek, vagy nem is ismerik eléggé a szóba kerülő témát? Általánosítva, hogyan képesek megérteni egy megfigyelt tárgyat, amikor térbeli vagy időbeli távolság van köztük és a tárgy között? A természet- és társadalomtudományok hozzásegítenek az ismeretlen világ megértéséhez, de képességeinknek időben és térben abszolút korlátai vannak. Még a tudósoknak is vannak abszolút korlátai a saját szakterületükön belül is. A legtöbb tudós a saját szakterületén kívül pedig sok mindent nem ért meg.

Többnyire a képzeletünket használjuk arra, hogy felfogjuk a számunkra ismeretlen dolgokat, megértsünk más embereket. A képzeletet a tudás és a tapasztalat támogatja, de mivel tapasztalataink és tudásunk nem egységes, a képzelet hatósugara, ereje is személyenként változik. A tudatlanságon alapuló képzelet illúziókat kelt. Olyan dolgok elképzelésével próbáljuk megérteni a világot, amelyek nem valóságosak, nem léteznek. Az emberi társadalomban a tudatlanság szülte illúziók rossz irányba vezethetik a társadalmat.

Ahogy az érdeklődési körünk tágul, úgy tágul az illúziók birodalma is. A legtöbb kép, amelyet a közvélemény a politikáról és a politikusokról alkot, illúzió. Néha ez az illúzió szinte istenít egy adott politikust. A folyamat akkor kezdődik, amikor egy személy azonosítja nézeteit egy bizonyos politikussal anélkül, hogy megkísérelné megérteni, mit is fed kijelentése, szándéka, vagy amikor egy bizonyos személyt a saját ügyének képviselőjeként feltétel és kontroll

nélkül imád. A szubjektív megértés akkor érvényesül, amikor az emberek megpróbálnak megérteni bizonyos eseményeket és embereket egy általuk érthető cselekmény alapján. Sokan hajlanak az „összeesküvés-elméletek” felé, mert úgy akarják értelmezni a dolgokat, ahogy számukra könnyen felfogható, és ez nekik elégedettséget okoz. Az „összeesküvés-elméletek” elterjedtsége tehát az emberi társadalom természetéből is adódik, amelyben az illúziók dominálnak. Ugyanez érvényes a „jóslásba” vetett hitre is.

A természet és a társadalom egyaránt igen bonyolult szerkezetű. Ez a legfőbb oka az emberek körében uralkodó sok illúzióknak. A többrétegű és sokoldalú jelenségek megértéséhez nélkülözhetetlen az analitikus képesség. Az öt érzékszervünkkel érzékelhető világ korlátozott, valójában a jelenségek világa. Csak az egyes jelenségek elemzésével lehet tisztázni a létrehozó mechanizmust. A jelenségelemzés feltárja a jelenségek mögött rejlő lényegét és szubsztanciát. Akár tudatában vagyunk ennek, akár nem, a dolgok megértésére irányuló cselekedeteink a jelenség-esszencia elemzés állandó ismétlődéséből állnak. A legtöbb ember nem a jelenségek és a lényeg szempontjából érti meg az eseményeket, megértésük szintje csak a jelenségmegértés és a homályos lényeg megértésének bizonytalan keveréke.

A tudósok más alapon és szinten foglalkoznak a jelenségek megértésével. A jelenség-esszencia elemzése azonban nem egyszerű. Mivel a világ több struktúra számtalan rétegeből áll, a tudós megközelítése attól függően, hogy melyik réteget és milyen jelenséget vesz célba, más és más lehet. Ráadásul egy jelenség elemzése soha nem fejezhető be, a végtelen rétegekből álló természeti világ megértése során egy jelenség elemzése nem ér véget, hanem végtelen ismétlődések sorozata. A jelenség elemzésével kapott egység maga is egy másik jelenség, és annak elemzésével egy még mélyebb egység (lényeg) tárul fel. Ennek a folyamatnak soha nincs teljesen vége.

Az alábbiakban röviden ismertetem a tanulmányok témáját és tartalmát:

I. fejezet

John von Neumann (Neumann János) tanulmánya, amely nagy hatással volt a matematikai közgazdaságtan felemelkedésére a háború utáni korszakban, olyannyira magával ragadó volt, hogy a közgazdaságtant az alkalmazott matematika világába csábította át. A matematikai közgazdaságtan „Neumann-forradalma” oda vezetett, hogy számos matematikus, aki a matematikától a matematikai közgazdaságtan felé fordult, közgazdasági Nobel-díjat kapott. Innen indult el a közgazdaságtan alkalmazott matematizálása. Napjainkban az olyan gazdasági elemzést, amely nem fejezhető ki matematikai modellekkel, szociológiának vagy társadalomfilozófiának tekintik. Hogyan járult hozzá Neumann a közgazdaság-tudományhoz mint társadalomtudományhoz, vagy mennyiben ártott a közgazdaságtannak mint társadalomtudománynak?

Ebben a tekintetben figyelmet kell fordítani a normatív elmélet kritikájára, amelyet Kornai az *Anti-Equilibrium* című művében fejtett ki. Kornai keményen bírálta az a priori hipotézisek alapján felépített matematikai modelleket mint normatív elméleteket. Ez az álláspont kapcsolódik a könyv átfogó témájához.

Két tudományos módszertan létezik: az empirikus elmélet, amely a tényekből (elemzés) indul ki, és a normatív elmélet, amely bizonyos elméleti hipotézisekből. Amikor a tények elemzése nehéz (meghatározhatatlan), sok természettudós hipotéziseket fogalmaz meg és spekulál. A hipotéziseket mindig kísérletekkel kell tesztelni. A nem vizsgált hipotézisek továbbra is elvárások maradnak. Ez a helyes tudományos módszer.

Ezzel szemben a matematikai közgazdaságtanban a legtöbb normatív elméletet nem kell tényekkel ellenőrizni. A matematikai közgazdaságtan által felállított számos

feltételezés és feltétel túlságosan elvont és irreális, és nem ellenőrizhető tényekkel. Ebben a tekintetben Neumann megjegyzésének, amely dolgozata végén található, figyelemre méltónak kell lennie:

„Megjegyezzük, hogy ezek a jellemzések csak annak ismeretében lehetségesek, hogy az eredeti problémánk megoldásai léteznek.” (J. von Neumann, "A Model of General Economic Equilibrium", *Review of Economics Studies*, 13, p. 9).

Neumann azt is megjegyzi: „Ha létezik egyensúlyi megoldás, akkor ezt be lehet bizonyítani”. Ebben rejlik a normatív elméletek és modellek sajátossága. Annak az érvelésnek, hogy „ha absztrahált feltételezések (hipotézisek) alapján feltételezzük, hogy egy problémára létezik megoldás, akkor ezt így be is tudjuk bizonyítani”, semmi köze a valós gazdasági elemzéshez. Egy olyan matematikai modell, amelyben eleve feltételezünk egy következtetést (a megoldás létezését), és „az ehhez a következtetéshez vezető logikát így mutatjuk be”, tautológia. Az olyan érvek, amelyek feltételezik valaminek a létezését, ami nem létezik, és matematikailag bizonyítják a létezését, lehetnek értelmesek alkalmazott matematikaként, de nincs értelmük társadalomtudományként. Ennek ellenére a háború utáni matematikai közgazdaságtan úgy viselkedett, mintha újítás következett volna be a közgazdaságtanban, és sok matematikust a „közgazdaságtan” felé vonzott. Egy előre meghatározott következtetés bizonyítása egy a priori absztrakt hipotézisből, ahelyett, hogy a tények elemzéséből indulna ki, olyan elemzés, amelynek nincs köze a közgazdaságtanhoz mint társadalomtudományhoz, még ha alkalmazott matematikaként (matematikai logikaként) van is értelme. Ennek ellenére sok matematikai közgazdász úgy viselkedett, mintha ez lenne a közgazdaságtan mint tudomány.

Ebben a tekintetben Kornai kritikája a matematikai egyensúlyelmélettel szemben még mindig helytálló. A matematikai közgazdászok az általános egyensúly illuzorikus

hipotézisére építették érveiket. A legtöbb matematikai közgazdász a matematikai elemzését az illuzorikus világban végzi. Ez az alkalmazott matematika érve, de nem a közgazdaságtané mint társadalomtudományé. Még a tudósok számára is nehéz világosan megkülönböztetni az illúziót a valóságtól. E könyv első fejezete ezzel a kérdéssel foglalkozik.

II. fejezet

Kornai *Anti-Equilibrium* című könyve kihívást jelentett a háború utáni gazdasági világot uraló, az általános egyensúlyelméleten alapuló neoklasszikus matematikai közgazdaságtannal szemben. Ezzel a könyvvel Kornai a főáramlatú közgazdaságtan egyik számottevő alakjává vált. Később megírta *A hiány* című művét, és a szocialista gazdaságokra jellemző „hiány” jelenségét támpontként használva megkísérelte a szocialista gazdaságok általános elméletének megalkotását. Megkísérelt egy, az általános egyensúlyelmélettől eltérő, „reál egyensúlytalan”-elméletet megalkotni. Ez a fejezet Kornai közgazdaságtanának értékelésére tesz kísérletet.

Az *Anti-Equilibrium*ban Kornai különbséget tett pozitív és normatív elméletek között, és saját módszertanát a tényekből kiinduló pozitív elméletként pozicionálta, szemben a neoklasszikus iskola normatív analitikus megközelítésével. Ezt a megközelítést fejlesztette tovább *A hiány*ban. Ez a könyv később a közép-kelet-európai és oroszországi rendszerváltás elméleti sarokköve lett, és elméleti alapként szolgált a kínai gazdasági rendszer reformjához is. E hozzájárulásai miatt az 1990-es évek elején a közgazdasági Nobel-díj jelöltjeként tartották számon, de a díjat nem nyerte el. Másrészt az ortodox közgazdaságtan értékelése nem úgy alakult, ahogy Kornai remélte. Hatalmas szakadék tátongott Kornai elméletének a valóságban betöltött szerepe és az akadémiai világban kapott értékelése között.

1992-ben Kornai megírta *A szocialista rendszer* című művét, amelyben a szocialista gazdasági rendszerek átfogó elméletét mutatta be. A főáramlatú közgazdaságtan nem ismeri el a politikai gazdaságtant gazdasági tudományként. Kornai politikai gazdaságtanát intézményes iskolai munkának tekintették, és nem kapott nagy elismerést e munkájáért.

Bár Kornai elutasította azt az álláspontomat, miszerint ebben a könyvben visszatért a marxi társadalomelmélethez, azt hiszem, hogy nem tévedtem ebben a megállapításban. Ebben a pontban tudunk vitatkozni Kornai elemzési módszeréről.

Egy jelenségnek az öt érzékszervvel való pusztá letapogatása nem elég ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan keletkezik a jelenség. A jelenség megértéséhez elemezni kell a fenomenális tényeket, és meg kell ragadni azt a lényegi mechanizmust, amely a jelenséget létrehozza. Ha csak a fenomenális szempontok közötti okozati kapcsolatot követjük nyomon, amely egy tipikus jelenség és különböző fenomenális tények közötti kapcsolatot írja le, az nem jelenti azt, hogy elemeztük a jelenséget létrehozó lényegi tényezőket. Még ha le is írjuk a fenomenális tények láncolatát, nem lehet megközelíteni a jelenséget létrehozó lényegi mechanizmust. Ebben rejlik a fenomenológia korlátja.

Kornai úgy vélte, hogy a különböző társadalmi jelenségek mögött létező „lényeg” elemzésének társadalomfilozófiai módszere nem tudományos. Kornai úgy vélte, hogy a „jelenség és a mögötte álló lényeg” analitikus kifejezés marxista, és hogy átvitt értelemben használható, de nem analitikus módszerként. Ebben Kornai ugyanazt az álláspontot képviseli, mint a neoklasszikus közgazdaságtan.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az elemzési módszer a helyes a természettudományokban, beleértve az orvostudományt is. Amíg nem tudjuk megérteni a betegséget okozó rejtett mechanizmust, addig a betegség megnevezése önmagában nem hozza el a gyógyulást. A betegség

tüneteinek hasonlósága, azaz a szindróma leírása önmagában nem mond semmit a szindróma okáról, ezért egy-egy betegségnek az alapos vizsgálatára van szükség.

Bár a neoklasszikus közgazdaságtan nem értékelté Kornai hiánygazdaságtanát mint önálló elméletet, azonban a könyv 13. fejezetének 5. szakaszában négy oldalon át kidolgozott „puha költségvetési korlátok” metaforáját fontos felismerésként ünnepelte. Az e fogalom értelmezése körül kialakult vita eredményeként Kornai a puha költségvetési korlátok „felfedezőjeként” vált ismertté.

Mit gondolt Kornai arról, hogy az egész elméletét nem ismerték el, viszont hogy az általa néhány oldalban kidolgozott koncepciót úgy kezelték, mintha az az ő legnagyobb felfedése lenne? Elégedett volt-e azzal, hogy egy olyan fogalom, amelyben az ő neve szerepel, bekerült a főáramlatú közgazdaságtan szójegyzékébe? Vagy ez egy keserű érzéseket keltő értékelés volt Kornai számára?

A neoklasszikus iskola a normatív elemzést részesíti előnyben az empirikus elemzéssel szemben. A neoklasszikus közgazdaságtanba beemelt „puha költségvetési korlát” nem tényszerű felismerés volt, hanem egy bizonyos viselkedési mintát jelző normatív tétellel alakult át. Az a módszer, amelynek segítségével adott tényekből normatív tételeket állítanak fel, majd a reálgazdaságot e tételek alapján értékelik, a kortárs neoklasszikus közgazdaságtanban elterjedt megközelítés. Úgy gondolják, hogy e normatív tételek kombinálásával a gazdaság egészét meg lehet magyarázni. Éppen ezt az analitikus módszert kritizálta Kornai az *Anti-Equilibrium*-ban. A kortárs főáramlatú közgazdaságtan úgy véli, hogy a világot Washingtonból vagy egy egyetemi kutatólaboratóriumból a bevett normatív tételek kombinálásával meg lehet érteni, még akkor is, ha ez nem jár tényeken alapuló elemzéssel. Ez ugyanaz, mint a marxizmusnak az a hite, hogy a világot bizonyos kulcsmondatok alapján meg lehet érteni. Ez a pedáns és elbagatellizált gazdasági elemzés alaptalan elméleti arroganciához vezetett.

Későbbi éveiben Kornai úgy jellemezte saját álláspontját, hogy az „félíg a neoklasszikus közgazdaságtanon belül, félíg azon kívül” van. Ahelyett, hogy félíg-meddig kompromisszumot kötött volna a neoklasszikus közgazdaságtannal, nem kellett volna egyértelműen érvényesítenie saját elméleti álláspontját? Tévedünk, ha ebben látjuk Kornai gyengeségét?

III. fejezet

Az államosítás szocialista politikája felszámolta a kis- és középvállalkozásokat, a nemzetgazdaság alapját, és kiirtotta a piacgazdaság alapjait. Ennek következtében nemcsak az ipar alapvető technológiai bázisát semmisítették meg, hanem a piacgazdasági tevékenységeket támogató etikai kódexet is kioltották. A piacgazdaságot könnyű elpusztítani, de sokkal nehezebb újjáéleszteni. Ennek oka, hogy a független gazdasági szereplők által létrehozott piacgazdaság kialakításához hatalmas tapasztalatok felhalmozására és normák kialakítására van szükség az áruk előállítása és értékesítése terén. Sokkal nehezebb felépíteni egy házat, mint lebontani.

A rendszerváltás egyik fő célja elvben a piacgazdaság felélesztése és rehabilitációja révén egy független nemzetgazdaság felépítése volt. A Szocialista Pártnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt utódjának azonban nem volt ilyen jövőképe, és az ellenzéki pártoknak sem volt világos elképzelésük a nemzetgazdaság újjáélesztéséről.

Mindenekelőtt hiányoztak a nemzetgazdaságot támogató kulcsfontosságú iparágak. Az ipari termelést támogató kis- és középvállalkozások már eltűntek, és az elavult technológiával rendelkező ipari nagyvállalatok is megszűnésre voltak ítélve. A szocialista állami nagyvállalatok leépítésének eredményeként a nemzetgazdaságot támogató iparágak eltűntek. A volt szocialista országok arra kényszerültek, hogy „a semmiből teremtsenek valamit”.

Az ipar újjáépítésének egyetlen módja az átmeneti országokban, ahol a teljes ipari szektor megsemmisült, az volt, hogy közvetlen befektetéseket vonzzanak a gazdaságilag fejlett országokból. A szocializmus összeomlásával a Kelet és Nyugat közötti szakadék az ipari termelés technológiájában óriásira nőtt, és világossá vált, hogy a legtöbb, korábban sikeres szocialista iparág nem versenyképes a világpiacon.

Szerencsére az 1990-es évek elején a fejlett országokból érkező közvetlen külföldi befektetések (FDI) Magyarországra koncentráálódtak, ahol kevésbé vonakodtak a külföldi tőke bevezetésétől. Egy évtizeden belül azonban a Cseh Köztársaság és Lengyelország megváltoztatta a szocialista időkből származó, külföldi befektetéseket elutasító politikáját, és sikerült több FDI-t vonzania. Ennek eredményeként Magyarország lemaradt mögöttük, elvesztve korábbi előnyös helyzetét. Ráadásul az említett országok mindig is igyekeztek tőkénkkel a hazai vállalkozásokat támogatni. Magyarország ezzel szemben már régóta „malacperselyként” tekintett a külföldi vállalatokra. Ez lassította a nemzeti gazdaság erejének növekedését.

A külföldi iparvállalatok vonzására épülő magyar gazdaságot „kölcsonvett gazdaság”-ként jellemeztem. Magyarország teljes ipari termelésének több, mint 50%-a erősen függ a külföldi vállalatoktól. Ez a legmagasabb függőségi arány az átalakuló gazdaságok között. Ráadásul a fejlett technológiákon alapuló árutermelés nagy részét külföldi tulajdonú vállalatok végzik. Az úgynevezett külföldi tulajdonú vállalatoktól való függőség itt a legmagasabb az EU-ban, mind névlegesen, mind gyakorlatilag. A politika „divatos” nyelven a magyar nemzetgazdaság „dollárgazdaság”. Az utóbbi években azonban Magyarország előnyben részesíti a Kínából származó külföldi tőkét, így „jüan-gazdasággá” válik.

Az FDI volt az átmeneti országok gazdasági szerkezetátalakításának aduásza, de ez csak az egyik aspektusa a kérdésnek. A külföldi befektetéssel alapított vállalatok valójában nem hazai vállalatok, ezek eredeti székhelye

határozza meg üzleti stratégiájukat. A központ dönti el, hogy a vállalat továbbra is az országban maradjon-e, vagy kivonuljon. Vagyis a külföldi cégek magyarországi sorsa az anyavállalatok kezében van, a magyar kormánynak nincs abba beleszólása. Bár a külföldi tulajdonú cégek és a hazai cégek abban megegyeznek, hogy mind a hazai törvények szerint működnek, az előbbieknél bármikor lehetőségük van kivonulni Magyarországról. Ha egyszer elmennek, minden eltűnik, mint a délibáb. A befogadó országban csak ekkor döbbennek rá a külföldi tulajdonú cégek valóságos helyzetére.

Amíg Magyarország erősen függ a külföldi ipari cégektől, addig a magyarok kénytelenek lesznek bérmunkássá válni a külföldi cégeknél. Bármilyen fejlett technológiájú is a vállalat, a magyarok zömmel bérmunkásként vannak foglalkoztatva. Ez a külföldi ipari vállalatok érdeke.

Ami a magyar gazdaság fejlődése szempontjából még fontosabb, hogy a külföldi tulajdonú ipari vállalatok által az államkasszába befizetett különböző bevételek egyenlőtlenül oszlanak meg egyes periférián lévő vállalkozások között. Magyarországon, ahol a piacgazdaság még gyerekcipőben jár, a sikeres vállalkozás az út az állami üzleti megrendelések (állami beszerzések) vagy támogatások elnyeréséhez. A piacon folytatott stabil gazdasági tevékenységgel elérhető nyereség nem nagy, ezért a nagy állami megrendelések vagy támogatások megszerzése közvetlenül összefügg a vállalkozói sikerrel vagy kudarccal. Emiatt sok vállalkozás inkább az állami megrendelések és támogatások megszerzésére összpontosít, mint a termékek és szolgáltatások piaci értékesítésére. A gazdasági szereplők e magatartása a piacgazdaság fejlődését és a piacgazdasági etika kialakulását is akadályozza. Az ilyen típusú nemzetgazdaságot „kincstári gazdaság”-ként jellemeztem.

Az ipari szektor „kölcsonvett gazdasága” és a nemzetgazdaság „kincstári gazdasága” a magyar gazdaság két fő jellemvonása. Ha ez a két jellemző megmarad, akkor a magyar

gazdaság soha nem lesz önfenntartó piacgazdaság, hanem egy olyan nemzetgazdaság marad, amely csak lassan tud fejlődni. Miután Magyarország a „kölcsönvett gazdaság” és a „kincstári gazdaság” kettős csapdájába esett, nehéz lesz kitörnie gazdasági elmaradottságából az EU-n belül. Magyarország a rendszerváltás után ismét abba a paradoxonba került, hogy visszazuhan a régi szocialista korszak gazdasági stagnálásába.

IV. fejezet

Az atombomba (A-bomba) kifejlesztése számos történelmi egybeeséssel és történelmi szükségszerűséggel fonódik össze: a náci Németország felemelkedése a 20. század első felében, az uránérc és az atommag hasadásából származó hatalmas energiafelszabadulás szinte egyidejű felfedezése azok a tényezők, amelyek lehetővé tették az A-bomba kifejlesztését. A fasiszmus fenyegetése és a nukleáris fizika tudományos fejlődése valósággá váltotta az atomenergia felszabadulásának lehetőségét, ami az A-bomba kifejlesztését eredményezte.

Az A-bomba lehetővé teszi a népirtást. Az A-bomba kifejlesztését a fasiszta állam mint az abszolút gonosz, vagyis az „ördög” elpusztításának végső fegyvereként sürgették. A népirtás célpontja azonban nem korlátozódott a katonai bázisokra. Az A-bomba képessé vált arra, hogy a hétköznapi polgárok által lakott városokat is megsemmisítse. Hogyan tekintettek az A-bombák kifejlesztésében részt vevő tudósok a civilek tömeges megölésének lehetőségére, vagy egyáltalán nem gondoltak erre? Miért voltak képtelenek a tudósok elképzelni az A-bombák népirtást okozó hatását? Itt az „abszolút gonoszság” egyfajta illúziója működik, amely elmulasztja megragadni az emberáldozat valóságát. A tudósokat bizonyára az az illuzórikus feltevés uralta, hogy „az abszolút gonoszt el kell pusztítani”. Az a gondolat uralkodott, hogy a fasiszta Németország és Japán az emberiség ellenségei, és „megérdemlik, hogy semmivé váljanak”.

Ezért az A-bombákat kifejlesztő tudósok soha nem érezték lelkiismeret-furdalást. De vajon helyes volt-e ez a nézet? Nem volt-e ez is egyfajta illúzió az emberi társadalommal szemben?

Az A-bombák ledobására vonatkozó döntés az ellenségről és az „ellenséges országokban élő emberekről” szóló képzeletbeli feltételezéseken alapult, akiket ők valójában soha nem láttak. Az A-bomba kifejlesztésében részt vevő tudósok többsége egyáltalán nem gondolt a bombázásokból eredő emberi szenvedésre. Nem gondoltak arra a nyomorúságra és tragédiára, amit az A-bombák okozni fognak. A szervesen „ellenséges nemzet” elpusztításának érzete dominált úgy, mintha az csak egy szervesen tárgy elpusztítása lenne. Itt is létezik egy szakadék az illúzió és a valóság között.

Az A-bomba kifejlesztésével foglalkozó tudósok nem ismerték a távoli ellenséges nemzet, Japán és az ott élő emberek aktuális helyzetét, és az az érzés uralkodott el rajtuk, hogy a fáradságos munkával elkészített A-bomba hatását meg kell ismerni. A fantáziában létező ellenségeknek nincs se vére, se könnye, de az A-bombák valódi áldozatai emberi lények. Az atombombát kifejlesztő tudósok annyira el voltak foglalva kutatásaik és fejlesztéseik tényleges eredményeinek megerősítésével, hogy nem maradt szellemi kapacitásuk arra a tragédiára gondolni, amely majd azokat az élő embereket éri, akiken kutatásaik eredményét tesztelték. A célpontok kiválasztásánál a katonai létesítmények mellett olyanok is szóba kerültek, mint például Kiotó. A döntés végül véletlenszerű és önkényes volt

Az Egyesült Államok az A-bombák kifejlesztésével és ledobásával a háború utáni világ nemzetközi vezető szerepének megszerzését nyilvánította a legmagasabb prioritásnak. Az atombombák ledobása a háború kimenetelének eldöntése után az emberiség elleni nukleáris teszt volt, amely az atombombák hatékonyságát volt hivatott igazolni, és a Szovjetunióval szembeni megfélemlítés

volt a célja. Az A-bomba által okozott károk értékes adatokat szolgáltatottak a bombázások tényleges hatásainak méréséhez.

Az A-bombák kifejlesztése és ledobása a történelmi véletlen és az elkerülhetetlenség, az illúzió és a valóság szerencsétlen kombinációja volt az emberi társadalom számára.

V. fejezet

A művészet világa sem tud szabadulni az illúzióktól. Valójában egyetlen más világban sem uralkodik annyira intenzíven az illúzió, mint a művészet területén. Például egy hangszeren játszó szólistának vagy egy zenemű zeneszerzőjének készségeiről és képességeiről van lehetőségünk „első kézből” meggyőződni. Egy kizárólag karmesterségre szakosodott zenészt azonban nehéz értékelni. Lehetetlen megítélni egy karmester képességeit anélkül, hogy tudnánk, hogyan dolgozik a zenekarokkal. Bár a közönségnek az az illúziója, hogy a zenekar hangzását a karmester pálcája szabadon manipulálja, a karmester színpadi, mutatós mozdulatokkal történő utasításai nem változtatják meg a zenekar hangzását. Ezt az illúziót az élő előadások keltik.

A zenekar teljesítményszintjét szinte teljes egészében a napi gyakorlatok és próbák határozzák meg. A karmester vezényletésének koreográfiája nem változtatja meg a színpadi hangzást. Ami egy zenekar számára fontos, az a napi gyakorlás és próba. Ha ez nem megfelelő, akkor az előadott zenemű hangzása nem lesz átütő erejű, még akkor sem, ha a karmester a haját rázza és fel-le ugrál a koncerten.

Egy japán karmester, Kenichiro Kobayashi népszerűsége a karmesteri stílusában rejlik. A közönség számára úgy tűnik, mintha extravagáns mozdulataival és a pálca használatának egyes koreográfiájával varázslatosan hozná ki a zenekar hangzását. Ez azonban csak illúzió. A zenekar hangzása soha nem változik meg hirtelen vagy ragyog fel a színpadon. Kobayashi azonban a pálca ügyes kezelésével a „Kobayashi-mágia” világát teremtette meg. Japánban úgy

ismerik, mint a „lángoló maestro”, intenzitását a „tűz lángjához” hasonlítják. Kobayashi élő koncertjeinek sztárja nem a zenekar, hanem a karmester. Kobayashi varázsereje abban rejlik, hogy egy „a-karmester-az-első” világot teremtett. Kobayashi rengeteg figyelmet fordít a színpadi vezénylet koreográfiájára. Ez valóban a „varázslat” világa, de a varázslatnak mindig van egy trükkje.

Kobayashi szenvedélyes színpadi vezényletéhez képest a napi gyakorlatok és próbák rendkívül könnyedek és rövidek. Többnyire érzelmi szinten ad utasításokat a zenekarnak, nagyon kevés a zenemű elemzésén alapuló utasítás. Akik jól ismerik Kobayashit, azt mondják, hogy ő „az élő előadásban erős”. Ez furcsa kifejezés, de Kobayashi karmesteri tulajdonságait jól érzékelteti. Kobayashi még kevés gyakorlás és próba mellett is úgy vezényel, mintha a koncerten ténylegesen ő irányítaná a zenekar hangzását. Ez valóban a varázslat világa.

Kobayashi soha nem végez kemény munkát a zenekarral annak érdekében, hogy csökkentse a hangzásbeli hibákat. Nincs meg hozzá a képessége és a készsége, hogy ilyet végezzen. Ő vendégkarmesterként tekint magára, és azt tekinti feladatának, hogy élő koncerteken mutassa be karmesteri képességeit. Számára az élő koncertek világa nem a „zenekaré az elsőbbség”, hanem a „karmesteré az elsőbbség” hangsúlyozása.

Ez Kobayashi legnagyobb érdeme és egyben korlátja zenészként. Az amatőr közönség számára a karmester-előbrendűség még elfogadható, de az európai komolyzenei világban már nem. Anélkül, hogy az ember megmutatná, hogy mennyire jó zenész, nem veheti fel a versenyt a világ legjobb zenekaraival pusztán azzal, hogy „koreografál” a színpadon. A világ legjobb zenekarainak vezényletéhez elengedhetetlen, hogy a karmester bizonyítsa, hogy képes elemezni és megérteni a zeneműveket.

Kobayashi nagyszámú amatőr közönséget vonzott be a klasszikus zene világába. Eredményei elismerésre méltóak.

Ebben az értelemben jó karmesternek tekinthető. Sajnos azonban zenészként soha nem volt nagyra értékelve. Nagy az eltérés a zenekarok vezetése által teremtett illúzióvilág és a zenész hírnevének valósága között.

VI. fejezet

A japán gazdaságot több, mint egy évtizede az úgynevezett „Abenomics” illúziója uralja. A Japán Nemzeti Bank 2013 áprilisa óta tartó, „extra-dimenzionális monetáris lazítás” politikájának nevezett kísérlete, hogy rövid idő alatt hatalmas mennyiségű pénzt pumpáljon a piacba, hogy kitörjön a deflációból. A BOJ (Bank of Japan) egy évtizeden át tartó masszív JGB- (japán államkötvény) vásárlásainak és a piaci kamatlábak lenyomásának eredményeképpen az összes nemzetközi államkötvény több, mint fele a BOJ birtokába jutott, és a nemzetközi kamatláb-különbségek kiszélesedtek. Az úgynevezett „Abenomics” monetáris lazítás több, mint egy évtizeden át folytatódott, egészen 2024-ig, amikor a BOJ feloldotta a nulla kamatú politikáját, és bejelentette, hogy csökkenteni JGB vásárlását. Az „Abenomics” rendkívül szokatlan politikai kísérlet volt.

A buborékgazdaság 1990-es évek eleji összeomlása után a japán gazdaság közel 30 évig tartó, elhúzódó stagnálásba zuhant. A 2012-ben hatalomra került Abe-kabinet a Bank of Japant a masszív monetáris lazítás és az államkötvények masszív jegyzésének politikájára állította át, és olyan közgazdászokat és bürokratákat ültetett a BOJ élére, akik támogatták ezt a politikát. Ez tette lehetővé, hogy Japán gazdasága több mint egy évtizeden keresztül a nulla kamatlábak és az államkötvények jegybanki megvásárlásának tiltott politikáját kövesse. E politika célja az volt, hogy a gazdaságot olyan módon élénkítse, amely képes fenntartani a magas gazdasági növekedési ütemet.

A japán gazdaság hosszú távú stagnálása a visszafogott gazdaságpolitikának vagy a japán társadalom strukturális változásainak köszönhető? Ebben rejlik a kérdés lényege.

A társadalmi munkamegosztásba belépő munka minősége és mennyisége határozza meg a GDP nagyságát. Nagyon kevés közgazdász van tisztában ezzel. Ha a munkaerő abszolút értelemben csökken, a GDP csökkenni fog, hacsak a munkatermelékenység meg nem haladja a csökkenést. Ezt átmeneti gazdaságpolitikával nem lehet visszafordítani. Ez az álláspont hiányzik az „Abenomics”-ot védő közgazdászok körében. Ők a rövid távú gazdasági ösztönzők megszállottjai, és szűk látókörük, amely nem teszi lehetővé számukra, hogy elemzésüket a japán társadalom előtt álló történelmi változásokra is kiterjesszék, a rövid távú politikai intézkedések megszállottjaivá tette őket.

A századfordulón a japán társadalom a népesség csökkenésével történelmi fordulóponthoz érkezett. A 21. század végére Japán lakossága, Magyarországhoz hasonlóan, közel kétharmadával fog csökkenni. Más szóval, a japán társadalom modern történelme során először lépett a zsugorodás korszakába. Eddig sok közgazdász azt feltételezte, hogy a GDP örökké növekedni fog. Ez azonban illúzió. Ahogy a dolgozó népesség csökken, a GDP is természetesen zsugorodni fog. Ahogy a társadalom zsugorodik, úgy zsugorodik a GDP is. Ez a valóság.

Egyes közgazdászok azt állítják, hogy még ha a dolgozó népesség felére csökken is, ha a munkatermelékenység megduplázódik, a GDP nem fog csökkenni. Ez pusztán aritmetikai számítás, nem pedig gazdasági elemzés. Ha a dolgozó népesség jelentősen csökken, számos árucikk és szolgáltatás eltűnésre van ítélve. Megkezdődik a termelési tevékenységek átrendeződése. Ráadásul a hatalmas infrastruktúra fenntartása szinte lehetetlenné válik. A hidak, vasutak, autópályák és az élő infrastruktúra fenntartása nagymértékben érintett lesz. Japánban már ma is sok helyi önkormányzat nem tudja megjavítani és kezelni a hidakat és alagutakat. Az üresen álló magánlakások problémája egyre súlyosabbá válik. Japánban összességében nézve 10 millió lakás áll üresen a mai napon is.

A népességfogyást nem lehet pusztán népességpolitikával megoldani. Szükség van az ipari szerkezet felülvizsgálatára és a közinfrastruktúra-kezelés prioritásainak meghatározására. Szembe kell néznünk azzal, hogy tudatos erőfeszítéseket kell tennünk a helyi és a nemzeti gazdaságok átalakítására a zsugorodás korszakára való tekintettel. Egy ilyen történelmi korszakban a régi gazdasági növekedési orientációban megrekedt politikák nem lesznek sikeresek.

Ez nem csak Japán vagy Magyarország problémája. Kína, amely hosszú távon az egygyermekes politikát követte, még súlyosabb gondokkal szembesül majd a népességfogyás miatt. Sok országnak fel kell készülnie egy új világra, amelyben a történelmi mértékű társadalmi zsugorodás korszakába lépünk.

Megjegyzés

Az I. és VI. fejezet kézírata eredetileg egyetlen írás volt, amelyet a Nihon University College of Economics *Keizai Shūshi* című folyóiratának Professor Shuichi Ikemoto Retirement Commemorative Issue (Vol. 93, No. 2, September 2023) című számához írtam. Ezt két különálló fejezetre osztottam, és a felosztás során átdolgozásokat és kiegészítéseket végeztem.

A IV. fejezet egy filmkritika, amelyet feltöltöttem a kutatók közösségi médiaplatformjára, a ResearchGate-re, és sok olvasóhoz eljutott. Ennek bővített változata szerepel ebben a könyvben.

A II., III. és V. fejezetek újonnan íródtak. A II. és III. fejezetben kifejtett érvek nem különböznek a korábbi állásponthoz, de igyekeztem az érveket egyértelművé tenni. A V. fejezet némileg más, de ez is a könyv témájának lényege. Összefoglalja azt, amit naponta éreztem és gondoltam.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A borítóterv Kass János munkája alapján készült, aki eddigi könyveim borítóit is tervezte. Megkértem lányát, Esztert, hogy küldjön egy fotót az általam választott művéről, és ez alapján Kadowaki Mina (Inner Design Office) készítette el a borítótervet. Az volt a kérésem, hogy az illúzió és a valóság két arcát fejezze ki.

Asszisztensem, Schnitzler Éva lektorálta a könyv magyar fordítását. Neki itt szeretném köszönetemet kifejezni. Ezenkívül több vázlattal kapcsolatban is hasznos véleményeket és tanácsokat kaptam barátaimtól. Nekik itt szeretném hálámát kifejezni.

Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni Soóky Andreának a szerkesztői munkáját, amely segített a magyar szöveg csiszolásában.

Budapest, 2024. október

Morita Tsuneo

I.
A KÖZGAZDASÁGTAN
ALKALMAZOTT MATEMATIKA
VAGY TÁRSADALOMTUDOMÁNY?
Neumann hatása a közgazdaságtanra

A társadalomtudományoknak nevezett tudományágak közül mindig is csak a közgazdaságtan próbált olyan „tudomány” lenni, mint a természettudományok (például a fizika). Az emberi társadalom alapja a gazdasági tevékenység, és a piacgazdaság kialakulásával olyan tudományág született, amely a nemzetgazdaság alapvető mechanizmusainak megvilágítására tett kísérletet. A korai klasszikus közgazdászok, akik a gazdasági rendszer teljességének megértésére törekedtek, egyben a társadalom egészével foglalkozó gondolkodók is voltak. A modern társadalomban a gazdaság elemzésére tett kísérlet elválaszthatatlan a társadalmi kérdések szemléletére vonatkozó társadalmi gondolkodástól és filozófiától. Mivel a közgazdaságtan nem különül el teljesen a társadalmi gondolkodástól, természetes, hogy a gazdaság és a társadalom szemléletmódja kritikának van kitéve azok részéről, akik különböző társadalmi pozíciókat képviselnek. Ráadásul nehéz olyan objektív értékelési kritériumokat felállítani, mint a természettudományokban. A hipotézisek és elemzések empirikus kritériumait az egyes nézetek ideológiai pozíciói befolyásolják.

A közgazdasági gondolkodás megszületése után hosszú időszak következett, amikor a „közgazdaságtant” ideológiának tekintették. Marx közgazdaságtana a társadalomfilozófiai közgazdasági elemzés csúcspontján áll. A kapitalizmusnak Marx *A tőkéjében* kidolgozott grandiózus elemzése különleges helyet foglal el a közgazdasági gondolkodásban. Az emberiség történetében egyetlen más mű sem elemezte és gondolta át ilyen mértékben a gazdasági rendszer egészét. Marxszal ellentétben a nem marxi

közgazdaságtanban a gazdasági rendszer egészének filozófiai tárgyalása soha nem volt fő téma. Hasonló érvelésnek tekinthető az „általános egyensúlyelmélet”, amelyben a nemzetgazdaság egész piaca harmonikus egyensúlyban van. Ez az elmélet azt bizonyítja, hogy a kapitalista gazdaság a piaci harmónián (egyensúlyon) alapuló gazdaság, válaszul Marx elméletére, amely szerint a kapitalista gazdaság ellentmondásos. Az általános piaci egyensúly létezéséről szóló vitát időszakosan folytatták, főként a nem marxi közgazdaságtan matematikai elemzéssel foglalkozó tudósai.

A 19. és 20. században Marx közgazdasági elméletét tekintették a szocialista mozgalom elméleti alapjának, amely szükségessé tette a Marxétól eltérő gazdasági elemzést. Ettől kezdve a nem marxi közgazdaságtan fő célja a marxi társadalmelemzés (kapitalizmuselemzés) kritikája és a „közgazdaságtan mint tudomány” megalkotása volt, amely nem ideológia. Egyre nagyobb szükség volt egy olyan, a társadalmi gondolkodástól független közgazdasági elméletre, amely filozófiaként versenyre kelhet a marxi közgazdaságtannal. Módszertanilag a dialektikus filozófiától világosan elkülönülő formális logikát alkalmaztak, és az elmélet kidolgozását a fizika példáját követve a matematika és a statisztika támogatta. Ez olyan „tudományos módszernek” számított, amely helyettesítheti a társadalmi gondolkodás által „eltorzított” gazdasági elemzést.

Európában a 20. század elején a gazdasági társadalomelmélet különböző áramlatai jelentek meg, és vitatták ezek érvényességét és az elmélet „tudományos jellegét”. Legalábbis a 20. század első felében a közgazdászok, matematikusok és fizikusok interdiszciplináris vitákat folytattak a tudomány kritériumairól, és a viták a tudomány egységes értelmezésére törekedtek. Az egyik ilyen téma a „közgazdaságtan matematikai tudománnyá tételéről” szóló vita volt. Németország náci megszállása azonban megszakította a vitát, és a fasizmus szorításából menekülő kutatók

új kutatócsoportokat alakítottak, főként az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban.

A második világháború utáni közgazdasági világban a matematika által finomított modellek és elméletek főként az Egyesült Államokban virágoztak, és a neoklasszikus matematikai közgazdaságtan a világ közgazdaságtanának főáramát alkotta. Kérdés, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan virágzásával együtt fejlődött-e a reális nemzetgazdaság megértése és politikai irányítása. Ha a tényleges gazdaságpolitikai vitákat nézzük, nehéz azt állítani, hogy a közgazdaság-tudománynak nevezett tudományág képessége a „reálgazdaság pontos megragadására és elemzésére” koncentrált volna.

Tanulmányom Neumann János munkásságának elemzésével foglalkozik. Neumann a második világháború után a közgazdaságtanban a „matematikai tudomány (alkalmazott matematika)” fellendülését indította be. Ő volt az a matematikus, aki megalapozta a modern matematikai közgazdaságtant, és elemzésének jellemzőit megismerve értékelhetjük a modern matematikai közgazdaságtan természetét. A matematika alkalmazása tette-e a közgazdaságtant tudománnyá? A közgazdaságtan a társadalmi gondolkodástól mentes „tudománnyá” fejlődött, vagy még mindig a társadalmi gondolkodás, illetve ideológia (politikai gazdaságtan) jellegével bíró tudományág?

A Neumann-forradalom és a történelmi háttere

Az 1860-as évektől az 1870-es évekig, nagyjából ugyanabban az időben, amikor Marx megírta *A tőkét*, Angliában, Ausztriában és Svájcban a határhasznossági elméletet támogatták szemben Marxnak a munka értékéről szóló elméletével, és megszületett egy nem marxi közgazdasági elmélet. Ez nem a történelem véletlenje. A kapitalista gazdaság felemelkedése megkövetelte a támogatására szolgáló elméletet. Nem véletlen, hogy Marx munkája Angliában,

egy fejlett kapitalista országban íródott. A kapitalizmus felemelkedésének történelmi időszaka két különböző értékrendű gazdasági elméletet szült. Különböző elméletek alakultak ki attól függően, hogy milyen nézőpontból elemezték a történelmi gazdasági társadalmat.

Az „általános egyensúly” fogalmának vizsgálata, – amelyet Léon Walras javasolt és próbált matematikailag megfogalmazni –, skandináv közgazdászok (Gustav Cassel és Knut Wicksell) közvetítésével került a bécsi egyetemre. Ausztriában, ahol a Habsburg Birodalom már történelmi alkonyát élte, sürgető szükség volt egy olyan elmélet megalkotására, amely képes felvenni a versenyt a marxi közgazdaságtannal, a felvilágosult monarchiából köztársaságba való társadalmi átalakulás nehézségeinek leküzdése és a kapitalista gazdaság fejlesztése érdekében. Eugen von Böhm-Bawerk (1851–1914), Carl Menger (1840–1921) elméleti támogatója, a marxi munkaérték-elmélet éles kritikájáról ismert tudós volt. A történelmének fordulópontján álló Ausztria olyan kitűnő gazdasági gondolkodókat termelt ki, mint Ludwig von Mises, Joseph Schumpeter és Friedrich Hayek, akik nyomot hagytak a tudománytörténetben. A Habsburg Birodalom összeomlását követő társadalmi változások, a szocialista mozgalom újjáéledése és a magyarországi Tanácsköztársaság (1919) mély hatást gyakorolt a bécsi gondolkodók világlátására.

A Karl Menger (1902–1985) matematikus (C. Menger fia) által szervezett Matematikai Kollokvium (Mathematisches Kolloquium 1928–1936)¹ néhány résztvevője épp azon dolgozott, hogy bizonyítsa, létezik megoldás a Walras-féle „általános egyensúly” problematikájára. Ekkoriban történt, hogy a fiatal matematikus, Neumann János (John von Neumann, 1903–1957), Hilbert asszisztense, majd a Princeton Egyetem Institute for Advanced Study kutatóintézetének

¹ A Matematikai Kollokvium tevékenységét részletesen Stadler (2015) 201–223. oldala ismerteti.

professzora modern matematikai megoldást kínált erre a problémára.

Bécsben, a 20. század elején nagyon aktív volt a Moritz Schlick (született Berlinben, 1882–1936) által vezetett Bécsi Kör (Wiener Kreis – a logika és pozitivizmus bécsi iskolája) elnevezésű vitacsoport, vitakör, ahol matematikusok, filozófusok, fizikusok és mások rendszeresen eszmét cseréltek. Az Ausztrián kívüli prominens filozófusok, matematikusok és társadalmi gondolkodók is rendszeres vendégei voltak a Bécsi Körnek.

Menger kollokviuma, amely bizonyos tekintetben átfedésben volt a Bécsi Körrel, elsősorban tiszta matematikai szemináriumként működött, ahol fiatal matematikusok találkozhattak. A morvaországi Kurt Gödel (1906–1978), aki „befejezetlenségi tételeiről” vált ismertté, annak a Hans Hahn (1879–1937) matematikaprofesszornak a tanítványa volt, aki Schlickkel együtt vezette a Bécsi Kört. 1928-ban Neumann a kollokviumon előadást is tartott a tiszta matematikáról.

Menger kollokviuma nemcsak a tiszta matematika témáival, hanem a matematikai közgazdaságtannal is foglalkozott. A magyar származású Abraham Wald (Wald Ábrahám, 1902–1950), aki Mengernél tanult a bécsi egyetemen, és másik tanítványa, a Budapesten született Karl Schlesinger (1889–1938)² a Tanácsköztársaság 1919-es megalakulásakor Bécsbe költözött. Schlesinger egy meglehetősen sikeres bankot alapított. Ők, valamint Oskar Morgenstern (1902–1977, aki Görlitzben született és Bécsben nőtt fel), a Walras–Kassel-féle általános egyensúlyelmélet megoldásáról³ tartottak

² Schlesinger soha nem tartozott akadémiai intézményhez, matematikából Waldtól és Mengertől magánórákat vett. Ausztria 1938-as német annektálása után öngyilkos lett.

³ L. Punzo (1989) tanulmánya (M. Dore, S. Chakravarty és R. Goodwin szerk.: 1989, 29–65.). Megjegyzendő, hogy Schlesinger, Wald és Neumann tanulmányai a W. J. Baumol és S. M. Goldfeld szerkesztésében (1968) szerepelnek.

előadásokat. A magyar matematikus, Neumann a tervek szerint 1936-ban vendégkutatóként zárta volna le a vitát. Neumann általában véve nem érdekelte a közgazdaságtan. Őt a matematikai modellezés valamennyi területe vonzotta. Egyik fő érdeklődési köre a játékok matematikai megoldása volt. A különböző játékok, például a kártyajátékok modellezésére tett kísérlet régóta a matematikusokat lenyűgöző témák közé tartozott. Neumann 1928-ban publikált egy tanulmányt⁴ a kétszereplős játékok egyensúlyi létének problémájáról. Ez később a játékelmélet általánosításához vezetett.

Neumann feltételezte, hogy a két résztvevő zérus végösszegű játékot játszik, és megfogalmazta, hogy milyen egyensúlyi helyzet jön akkor létre, ha mindegyikük olyan lépéseket hajt végre, amelyek szimmetrikusan maximalizálják (minimalizálják) a nyereséget (veszteséget) és minimalizálják (maximalizálják) a veszteséget (nyereséget). Neumann megfogalmazta a Maxmin (Minimax-tétel) és a nyeregpont fogalmát, és a fixpont-tételt alkalmazva bizonyítást adott. A matematikai megfogalmazásokat, amelyek a formák kettősségét összegezték, később a közgazdaságtanban a lineáris programozás és az általános egyensúlyi helyzetek esetében használták.

Az alig 30 éves Neumann másik fontos érdeklődési területe az „általános egyensúly létezésének bizonyítása” volt, amely akkoriban a nem marxi matematikai közgazdaságtanban megoldhatatlan problémaként volt ismert. Nicholas Kaldor (Káldor Miklós, 1908–1986) magyar származású angol közgazdással folytatott magánbeszélgetése során szerzett tudomást ennek a problémának a létezéséről.⁵ Neu-

⁴ Neumann (1928)

⁵ N. Kaldor (1989). Kaldor öt évvel fiatalabb volt Neumannnál, és 1927-ben a London School of Economicson (LSE) tanult. Az LSE-n találkozott Hicksszel, aki megismertette őt az északi közgazdasági iskolával, Wicksellel. A később keynesiánusként ismert Kaldort kezdetben az általános egyensúlyelmélet érdekelte. 1928 nyarán

mannt, függetlenül a tudományterülettől, a különböző bonyolult problémák matematikai modellként való megoldása érdekelte.

A Habsburg-korszakban a társadalmi távolság Bécs és Budapest között sokkal szűkebb volt, mint napjainkban, így amikor 1919-ben kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot, a Neumann család ideiglenesen Bécsbe menekült. Minden bizonnyal ez volt az oka annak, hogy Neumann elutasította a szocialista ideológiát és mindenfajta zsarnoki hatalmat.⁶ Németországban Neumann a matematikai és kvantummechanikai kutatásoknak szentelte magát, de a német filozófia és a társadalmi gondolkodás nem foglalkoztatta. Magában a közgazdaságtanban inkább az axiológiai vagy a formális logika mentén követhető problémák érdekelték. Ezért is érdekelte annak bizonyítása, hogy „az általános egyensúly” problematikájára létezik megoldás. Volt egy megérzése, hogy a klasszikus matematika által használt analitikus módszerekkel nem lehet megoldani a problémát, de a topológiai módszerekkel igen. Ez a fajta intellektuális érdeklődés mindig is serkentette Neumann elméjét.

Neumannal együtt ebédeltek Budapesten, az elegáns Duna-parti Ritz szálloda teraszán (a mai InterContinental Hotel helyén). Ez volt Neumann és Kaldor első találkozása. Neumann 25, Kaldor pedig 20 éves volt. Ezután minden nyári szünetben találkoztak Budapesten. Neumann kérdéseket tett fel Kaldornak a közgazdaságtan problémáiról, és Kaldor bemutatta neki Wicksell: *Value, Capital, and Rent* című könyvét, amelyet Neumann rövid idő alatt elolvasott, és megkérdőjelezte a határhasznossági iskola szemléletét. Látni akarta Walras eredeti matematikai megfogalmazását, amelyből Neumann megtudta, hogy létezik egy matematikai probléma a közgazdaságtanban, amelyet úgy hívnak, hogy „az általános egyensúlyi megoldások létezésének bizonyítása”.

⁶ Neumann a sztálini korszakban Moszkvában is tartott előadásokat, és első kézből ismerhette meg a szovjet szocializmus kudarcait. Kiotót és más városokat is javasolta, amikor arról döntöttek, hogy mely japán városokra dobják le az atombombákat. Mereven elutasított mindenfajta zsarnokságot, legyen az szocialista vagy kapitalista.

Neumann 1932-ben a Princeton Egyetemen egy találkón mutatta be első bizonyítási ötletét az általános egyensúlyi megoldás létezésére. Menger ezután felkérte, hogy mutassa be munkáját egy kollokviumon. 1936-ban Bécsbe akart utazni, de végül a dolgozatát⁷ Párizsból postázta

⁷ Neumann (1937). Ezt a dolgozatot a Menger Colloquiumban kellett volna előadni, miután 1936-ban Poincaré párizsi intézetében előadást tartott. A bécsi út egyben egy tervezett budapesti látogatás is volt. A házaspárnak azonban Párizsban kritikus nézeteltérése támadt, és Neumann-né egyedül tért vissza Magyarországra (A házaspár később el is vált). Erről a helyzetről bővebben lásd Macrae könyvét (1992). Mintegy 10 évvel a megjelenése után a dolgozatot lefordították a *Journal of Economic Perspectives*-ben (Morgenstern fordítása), és számos matematikai közgazdász figyelmét felkeltette. Az angol fordító George Morton, nem pedig Oskar Morgenstern, mert Morgenstern később megváltoztatta a nevét. Később Neumannnal együtt írta a *Game Theory and Economic Behavior*, de a bécsi matematikai kollokviumon soha nem találkoztak. Morgenstern, aki Németországban született, és 1925-ben lett osztrák állampolgár, von Misesnél tanult, és jelen volt a Menger-kollokviumon, de neki és Neumann-nak nem volt alkalma találkozni akkor. Ausztria annektálása után az Egyesült Államokba költözött, és a Princeton Egyetemen találkozott először Neumann-nal (1938 körül).

Nikaido Fukukane, a matematikai közgazdaságtan úttörője a háború utáni Japánban, a Tokiói Egyetemen Yanaga Shokichi matematikai szemináriumában tanulmányozta Wald és Schlesinger dolgozatait, majd később Neumann dolgozatait tanulmányozva matematikai közgazdász lett. Tanárom, Seki Tsuneyoshi (Hitotsubashi Egyetem) nem volt matematikus, de a matematika elsajátításának igénye miatt kutatóhallgatóként csatlakozott a Yanaga-szemináriumhoz, és a háború utáni matematikai közgazdasági kutatásait a Neumann-papíroknak Nikaidóval és másokkal való tanulmányozásával kezdte. Neumann dolgozatának megjelenése után népszerűvé vált a matematikusok körében, hogy Neumann módszerét használja, miközben más bizonyításokat adnak. Ez vezetett a matematikai általános egyensúlyelmélet felemelkedéséhez az 1950-es és 1960-as években. 1970-ben Nikaido professzor átjött az Osaka Egyetemből Hitotsubashi Egyetemre, és lineáris matematikát tanított, így lehetőségem nyílt az órái hallgatására.

Egy személyes megjegyzést szeretnék tenni: az általános egyensúlyi megoldások létezésének problémájával először 1968 őszén, az ICU-n (International Christian University, Tokió) töltött harmadik évemben ismerkedtem meg, amikor Amamiya Ken, aki akkoriban

Mengerhez, és visszatért az USA-ba. A postázott dolgozatot a kollokvium éves jelentésében tették közzé. Neumann először használta a „Brouwer-féle fixpont-tételt” az általános egyensúlyi megoldás létezésének bizonyítására. Ettől kezdve a fixpont-tétel alkalmazása az általános egyensúlyi megoldás létezésének bizonyítására szolgáló standard módszerré vált. A kollokvium éves jelentésének megjelenésekor csak néhány közgazdász látta Neumann dolgozatát, és a topológiai ismeretekkel nem rendelkező klasszikus közgazdászok számára nehéz volt megérteni azt. Ennek ellenére Schumpeter hallott a Neumann-dolgozat megjelenéséről, és megkérte tanítványát, Goodwint, hogy számoljon be róla.

R. Goodwin⁸ (1913–1996), aki viharos karrierje során többek között a brit kommunista párt tagja lett, 1937-ben tért vissza a Harvardra az Oxfordi Egyetemről, hogy Schumpeter mellett tanuljon. Goodwin szerint ez idő tájt (1938 vagy 1939) Schumpeter bízta meg, hogy készítsen jelentést Neumann tanulmányáról. Azon kevés közgazdászok egyike volt, akik röviddel a publikálás után olvasták Neumann tanulmányát. Akkoriban arról számolt be Schumpeternek, hogy az „csak egy matematikai munka”, és utólag sajnálta, hogy nem tudott beszámolni a walrasi egyensúlyról és arról az érvről, hogy a profitráta a tőke növekedéséből és nem a tőke mennyiségéből adódik, ami Schumpeter számára érdekes volt. Visszaemlékszik, hogy akkoriban nem értette teljesen Neumannt.

Ez volt az utolsó alkalom, amikor a kollokvium éves jelentése megjelent. Ausztria hitleri anektálása (1938. március) a Bécsi Kör és a Matematikai Kollokvium tagjait

---

a Stanford Egyetem kutatóasszisztense volt, tartott előadást a fixpont-tételről. Az ICU elvégzése után Amamiya az USA különböző egyetemein tanult, és nemzetközileg elismert tudós lett. Jelenleg a Stanford Egyetem professor emeritusa.

⁸ R. Goodwin, “Swinging Along the Autostrada: Cyclical Fluctuation along the von Neumann Ray”, 125. M. Dore, S. Chakravarty, and R. Goodwin eds. (1989).

száműzetésbe kényszerítette. A náci Németország növekvő befolyása alatt több tragédia történt: Schlicket egy diák meggyilkolta (1936), Schlesinger pedig öngyilkosságot követett el (1938).

1941-ben Kakutani Shizuo⁹ (1911–2004) a japán Oszaka Egyetemről (a Princeton Egyetem Institute for Advanced Study intézetben tanult), Neumann tanácsára kidolgozta a „Kakutani fixpont-tételt (halmazértékű leképezés fixpontja)”, amely Brouwer fixpont-tételének (pont-pont leképezés) a kiterjesztése. Neumann szemináriumain akkoriban a világ minden tájáról kiváló matematikusok vettek részt. A második világháború után John Nash¹⁰ (1928–2015), még

⁹ Samuelson, a neoklasszikus szintézis úttörő vezéralakja, miközben Neumannra emlékezik, megemlíti egy Kakutanival történt esetet (M. Dore, S. Chakravarty és R. Goodwin szerk. [1989], 114–21.) Kakutanit megszólította valaki: „Azt hiszem, maga nagy matematikus”, mire ő azt válaszolta: „Szó sincs róla, én egy egyszerű senki vagyok”. Megkérdezték továbbá: „Ha nem vagy nagy matematikus, akkor szerinted ki a jobb matematikus nálad?”. Egy darabig gondolkodott, majd így válaszolt: „John von Neumann”.

¹⁰ Nash tanulmánya szerepel a H.W. Kuhn és S. Nasar szerkesztésében megjelent, Nashról szóló könyvben (2002). Amikor Nash megmutatta ezt a dolgot Neumann-nak, Neumann azt mondta: „Tudod, ez teljesen triviális. Ez csak egy fixpont-tétel, semmi más.” (Sylvia Nasar 2022, 132.). Nash később úgy emlékezett vissza, hogy „Neumann féltékeny volt [a tehetségére]”. A matematikus Neumann szemszögéből nézve a Nash-dolgozatban nem voltak új ötletek vagy matematikai felfedezések. Ezért nem is érdekelte Neumannt. Valójában Nash matematikusként megtapasztalt sikertelensége miatt alakulhatott ki nála a skizofrénia, a hiúság és a kisebbségi érzés felett érzett frusztrációja miatt.

1994-ben a Nobel-díj kiválasztó bizottsága és a végső döntéshozó testület, a Svéd Tudományos Akadémia közgyűlése, számos ellenvetéssel szembesült azzal összefüggésben, hogy a díjat magának a játékelméletnek ítélték oda. Kételyek támadtak Nash munkájának értékelésével kapcsolatban, és kétségek merültek fel a közgazdaságtan „tudományos jellegét” illetően is. 1994-ben a Nobel-díj odaítéléséről szóló döntés a három nyertesnek éppen időben született meg, hogy megkapja a szükséges igenlő szavazatokat. Ennek oka Neumann egyik pontjával függ össze, amelyet Nash dolgozátára válaszul fogalmazott meg. A matematikusok potenciálisan

egyetemi hallgató korában, Kakutani fixpont-tételének felhasználásával publikálta egy játék egyensúlyi bizonyítását (1950), amelyért 44 évvel később, 1994-ben közgazdasági Nobel-díjat kapott. Abban az évben a közgazdasági Nobel-díjjal a Neumann–Morgenstern által írt *Game Theory and Economic Behavior* című könyv megjelenésének 50. évfordulójára emlékeztek, és a közgazdasági Nobel-díjat három játékelméleti kutató kapta. 1994-ben az a Harsányi János (1920–2000) is megkapta a díjat, aki ugyanabban a budapesti Fasori Evangélikus Gimnáziumban tanult, ahol Neumann is érettségizett.

Érdekes módon sok japán, játékelméletre szakosodott kutató úgy magyarázza, hogy a háború utáni matematikai közgazdaságtan alapjai Nashsel kezdődtek. Ezt arra alapozzák, hogy „a Nash-egyensúly sokkal általánosabb megoldást adott” Kakutani fixpont-tételével, amely általánosította a Neumann által használt Brouwer-féle fixpont-tételt. Az a módszer, hogy egy kiterjesztési tételt használnak egy másik bizonyításához, nem ritka a matematikában. Magától értetődik, hogy érdemes elsőként használni a tételt és bizonyítani azt. Neumann volt az első, aki megmutatta, hogy a „fixpont-tétel” a matematikai magja az egyensúlyi megoldás létezésére vonatkozó bizonyításnak. Az egyensúlyi megoldás létezésének későbbi kutatásai megváltoztatták a feltételeket vagy kiterjesztési tételeket használtak, és ezek

---

frusztráltak a matematikai Nobel-díj hiánya miatt. Más területek tudósai azonban megkérdőjelezték, hogy egy létező matematikai tétel gazdasági problémára való alkalmazásáért Nobel-díjat adományoznak, annak ellenére, hogy a matematikus nem végzett matematikusként semmilyen munkát.

A Lindbeck, a közgazdasági Nobel-bizottság sokáig hivatalban lévő elnöke lemondott tisztségéről, vállalva a felelősséget ezért a zűrzavarért. Az eset megmutatta, hogy más területek tudósai közt nagy az ellenállás azzal szemben, hogy a közgazdaságtant „tudománynak” tekintsék. További információért lásd Sylvia Nasar (2002), 48. fejezet, „A Nobel-díj”, fentebb.

olyan másodkézből származó kutatások, amelyek az eredeti kutatáshoz képest alternatív bizonyításokat adnak.

Tagadhatatlan tény, hogy a kortárs matematikai közgazdaságtan alapjait az egyensúlyi megoldások létezésére vonatkozóan a matematikai zseni, Neumann fektette le. A neoklasszikus matematikai közgazdászok azonban mindent megtesznek azért, hogy Neumann árnyékát eltöröljék a háború utáni matematikai közgazdaságtanról. Neumannról tudomást sem vesznek, és a vele való összehasonlítást azzal kerülik, hogy a semmiféle matematikai eredményt maga mögött nem hagyó Nasht nevezik meg a tudományág alapítójaként. Ennek az az oka, hogy a háború utáni matematikai közgazdászok többsége olyan, aki nem tudott eredményeket elérni a matematikában, és ezért a tiszta matematikából a matematikai közgazdaságtanra, mint alkalmazott matematikára tért át. Az ilyen kutatók nem hajlandóak a matematikai zseni, Neumann által mellék munkaként kezdeményezett közgazdasági modellelemzést kutatásaik kiindulópontjaként elismerni. Azonban akár figyelmen kívül hagyják őt a kortárs matematikai közgazdászok, akár nem, tény marad, hogy Neumann úttörő volt, aki kikövezte az utat a matematikai közgazdaságtan felemelkedéséhez. Azok a tudósok, akik a matematikából a közgazdaságtanra mint alkalmazott matematikára való áttérést végezték, aligha lehetnek eléggé hálásak Neumann-nak.¹¹

¹¹ Neumann hozzájárulása a modern matematikai közgazdaságtanhoz túlmutat a játékelmélet fejlesztésén és a fixpont-tétel alkalmazásán az egyensúlyelemzésben. A későbbi matematikai közgazdászok által használt számos ötletet, módszert és fogalmat, mint például a tevékenységelemzés és a termelési aggregátumok módszereit és fogalmait, a lineáris termelési függvényeket, a tevékenységformák egyenletek helyett egyenlőtlenségekkel való leírását, valamint az optimális növekedés és a harmonikus növekedés fogalmának tisztázását Neumann matematikailag tisztázta. Neumann matematikai közgazdaságtanhoz való hozzájárulásának részletes tárgyalását lásd: M. Dore, S. Chakravarty és R. Goodwin szerk. (1989). Azok a matematikai közgazdászok, akik a matematikától elfordultak, hogy

Amint azt számos közgazdasági Nobel-díjas felismerte, Neumann jelentősen hozzájárult a matematikai közgazdaságtan fejlődéséhez. Ugyanakkor eltorzította a közgazdaságtan mint társadalomtudomány jellegét. Azt a hamis felfogást terjesztette a közgazdászok körében, hogy a modern közgazdaságtan a gazdasági elemzés matematikai modellezése, akárcsak a fizika, és hogy ez a „közgazdaságtan mint tudomány” megalapozása, amely elszakad az olyan társadalmi gondolkodástól, mint a marxi közgazdaságtan. Ennek eredményeként a matematikai közgazdaságtan alkalmazott matematikává vált.

Az alkalmazott matematika kétségtelenül egy tudományág, de a közgazdaságtan matematizálása nem járult hozzá a valós nemzetgazdaság mélyebb megértéséhez. A rendkívül elvont feltevések és a gazdasági szereplők „gazdasági viselkedése” olyan távol áll a valóságtól, hogy a modellek kifinomultságához képest kevés az, ami hozzájárul a gazdaság reális megértéséhez. Úgy tűnik, hogy a kutatók a reálgazdaság elemzésének nehézségei elől a matematikailag feldolgozható absztrakciók világába menekültek. Ez hasonló jelenség a marxi közgazdaságtanban is, amely Marx *A tőkéjének* exegetikai tanulmányozásává fajult. A matematikából a matematikai közgazdaságtanba átkerült kutatókat ritkán érdeklik a valós gazdasági problémák, hanem kizárólag leegyszerűsített, absztrakt matematikai terekre koncentrálnak. Ritkán van mondanivalójuk a reálgazdaságról saját kutatási eredményeik alapján, és ritkán szólnak meg valós gazdasági kérdésekben. A közgazdaságtan mint alkalmazott matematika, mint tudományág ugyan létezik, de nem járul hozzá a gazdasági társadalom elemzéséhez. Ez rendkívül sajnálatos. Neumann újításai eltorzították

---

a „közgazdaságtanban” kapjanak rendszeres munkát és hírnevet, nem felejthetik el Neumann megbecsülését, hiszen éppen Neumann újításait kihasználva tudták elnyerni a Nobel-díjat, amelyet matematikával nem lehetett volna megszerezni.

a közgazdaságtan, mint társadalomtudomány jellegét. Ez azonban nem Neumann hibája, hanem a közgazdaságtan felé forduló matematikusok világi számításainak és az amerikai közgazdasági oktatás sajátosságainak¹² eredménye.

Magát Neumannt nem érdekelte a közgazdaságtan mint társadalomtudomány (filozófia vagy ideológia). Talán úgy gondolta, hogy a közgazdaságtan akkor válik „tudományná”, ha a fizikához hasonlóan matematikával fejezhető ki. A játékelmélet után azonban Neumann soha nem foglalkozott gazdasági problémákkal. Talán nem gondolta, hogy a közgazdaságtan olyan tudomány, amely gyakorlati eredményeket hozhat. Érdeklődése fokozatosan a hidegháború realitásai felé fordult, és az atombomba, valamint a számítógép fejlesztésének szentelte magát.

A Neumann által inspirált matematikai közgazdaságtan jelenleg a csúcspontján van, és a közgazdászok körében elterjedt az a tévhit, hogy a matematikai modellek létrehozása „tudománynak” minősül. Minden olyan gazdasági elemzést, amelyet nem lehet matematikai vagy statisztikai modellel alakítani, társadalmi ideológiának vagy ideológiának tekintenek. A közgazdasági Nobel-díj első éveiben a díjat a teljes nemzetgazdaság elméleti elemzésének megalapozója kapta, de ezt a szakaszt követően a díjat már egy részleges gazdasági jelenség matematikai modelljének kidolgozója kapja. A közgazdasági Nobel-díjra való jelölésből a kezdetektől fogva kizárták a politikai gazdaságtani elemzést.

¹² A. Leijonhufvud (1973) meséje, az *Élet az econok között* az amerikai közgazdászok közösségének ironikus allegóriája. Az Econ (a közgazdászok faluja) társadalmi osztályhierarchiája a matematikai közgazdászokból áll, akiket a matematikai közgazdászok vezetnek, majd mikroközgazdászok, makroközgazdászok, fejlesztési közgazdászok, empirikus kutatók, és így tovább a hierarchiában lefelé. Ez a hierarchia a kifinomult matematikai modellek létrehozásának képessége szerint van rangsorolva. A mikroközgazdászokat olyan csoportként ábrázolják, amelynek totemje a kereslet-kínálati görbe, a makroközgazdászokat pedig olyan csoportként, amelynek totemje az LM-IS görbe.

A matematikai gazdasági modellek a „tudományos közgazdaságtan”, a politikai közgazdaságtan pedig ideológia? Ez nem ilyen egyszerű. Bármennyire is népszerűek a matematikai modellek, úgy tűnik, hogy nem javították a gazdasági elemzés pontosságát. Bármilyen kifinomulttá válnak is a modellek, nem segítettek a valós nemzetgazdasági problémák megoldásában. Miért van ez így?

Neumann csapdája
– a matematikai modellek tautologikusak

A modellelemzés során általában először egy következtetésre jutunk, majd megkeressük azt a logikát, amellyel ezt a következtetést el lehet érni, és megkonstruáljuk azokat a változókat és előfeltételeket, amelyek alkalmazkodnak ehhez a következtetéshez. A tényleges konkrét tények elemzése helyett a modellelemzés visszamenőlegesen találja meg a következtetést létrehozó logikát és előfeltételeket, ezekből rekonstruálja a logikát. Az ilyen módszerrel konstruált modell sikerét vagy kudarcát a premisszák érvényessége és a következtetéshez vezető logika konzisztenciája alapján ítélik meg. Az, hogy a modellnek van-e reális (tényekkel alátámasztott) alapja vagy sem, nem releváns a modell sikerének vagy kudarcának meghatározása szempontjából. Egy modell akkor érvényes, ha szigorúan meghatározott, és ha a logika ellentmondás nélkül vezet a következtetéshez.

Egy matematikai modell bizonyos értelemben tautologikus, mert úgy van felépítve, hogy a következtetés már az elejétől fogva adott. Abban az értelemben, hogy a következtetéshez vezető logikát a bizonyítási eljárás elvégzése előtt kidolgozzák, a gondolkodás tényleges aktusaként is tautológia.

A Neumann-modell ebből a szempontból nem különbözik. Neumann a dolgozatának végén a következő megjegyzést írta:

Vegyük észre, hogy ezek a jellemzések csak annak ismeretében lehetségesek, hogy az eredeti problémánk megoldásai léteznek – anélkül, hogy maguk közvetlenül erre a problémára vonatkoznának.¹³

Ez a megjegyzés emlékeztet arra, hogy „az egyensúlyi megoldás létezésének bizonyítása nem bizonyítja a megoldás tényleges létezését, hanem azt mutatja, hogy ha létezik egyensúlyi megoldás, akkor azt ilyen módon is lehet bizonyítani”. Lényegében azt állítja, hogy az általános egyensúlyi megoldások létezéséről szóló érv olyan érv, amelynek semmi köze ahhoz, hogy léteznek-e tényleges egyensúlyi állapotok vagy sem.

Neumann nyolcoldalas tanulmányát Weintraub „a matematikai közgazdaságtan legfontosabb cikkeként” jellemezte.¹⁴ Tele van olyan ötletekkel és matematikai módszerekkel, amelyek a mai matematikai közgazdaságtan alapjává váltak. Az ezt követő matematikai közgazdászok Neumann cikkének megfejtésével, gondolatainak továbbfejlesztésével és alternatív bizonyításokkal alapozták meg önmagukat matematikai közgazdászokként. Ebben az értelemben Neumann úttörő munkája páratlan. Természetesen nem minden, a nyolcoldalas dolgozatban bemutatott gondolat ered Neumanntól. Maga Neumann semmit sem írt róluk. Az biztos, hogy az alapötletek Cassel és Wald megfogalmazásain

¹³ Neumann (1945) 9.

¹⁴ Weintraub (1983) 13. Weintraub elmesél egy történetet, amelyet A. Leijonhufvudtól hallott egy berlini szemináriumról, amelyen J. Marschak vett részt. Abban az időben Szilárd Leó, magyar fizikus elnökölt Berlinben egy matematikusok és fizikusok számára rendezett szemináriumon, és állítólag felkérte Marschakot, hogy tartson előadást a közgazdaságtan témájában. Amikor Marschak bemutatta Walras általános egyensúlyelméletét, az egyik matematikus kihívta őt, mondván, hogy egyenletek helyett egyenlőtlenségeket kellene használnia. Ez a matematikus Neumann volt, aki 1928-ban feltehetően Berlinben élt. Szilárdról és a korszak más magyar tudósairól bővebben lásd Marx György (2001).

alapulnak, de nem tudni, hogy Neumann találkozott-e az orosz-amerikai Wassily Leontieffel, aki ugyanebben az időben Berlinben tartózkodott.

Egy dolog azonban világos: a fixpont-tétel alkalmazása az egyensúlyi bizonyításhoz Neumann eredeti ötlete volt, és ez az ötlet azonnal eszébe juthatott, amikor Kaldortól hallott a problémáról. Ő a matematika axiomatikus elveken alapuló modernizációjának híve volt, és kiválóan értett az axiómákon alapuló modellek és tételek megalkotásához. Az általános egyensúlyi megoldás létezésének problémája egy újabb példa volt Neumann számára az axiomatikus modellépítésre, ami bizonyította matematikai megközelítésének hatékonyságát. Neumann ötlete volt, hogy a klasszikus funkcionálanalízis segítségével nem lehet megoldani az általános egyensúlyi megoldások létezésének problémáját, de a topológiai matematika segítségével bizonyítani lehet az ilyen megoldások létezését. A Brouwer-féle fixpont-tétel megmutatja, hogy egy kompakt, konvex halmazon, egy önleképezésen (folytonos függvényen) létezik fixpont. Ha olyan modellt konstruálunk, amelyben ez a fixpont az egyensúlyi pont, akkor megoldódik az általános egyensúlyi megoldás létezésének problémája. Ez volt Neumann célja. Kakutani fixpont-tétele, amelyet Nash használt, a Brouwer-tétel természetes kiterjesztése, és Neumann tanácsokat is adott Kakutani tételének kiegészítéséhez. Ezért feltételezhető, hogy a kortárs matematikai közgazdászok azért dicsérik olyan lelkesen Nasht, és azért nem vesznek tudomást Neumannról, mert nem akarják elismerni, hogy Neumann a kortárs matematikai közgazdaságtan kiindulópontja.

Akárhogy is van, a Neumann-modell azt mutatja, hogy a modellezés lényege az, hogy hogyan használjuk a matematikai tételt, amely megoldást ad a problémára. Itt a gazdasági probléma matematikai problémává redukálódik. A problémát felváltják: tehát fordítva, még ha a problémára adott is a megoldás, ez nem bizonyítja az egyensúlyi helyzet meglétét a reálgazdaságban.

Az axiomatikus megközelítés nagyon szigorú logikán (matematikán) alapul. A következtetéseket a lehető legszigorúbb formális logika alkalmazásával vonják le a lehető legabsztraktabb tárgyra. A logikai modellek nem igényelnek empirikus alátámasztást a következtetéseikhez. A logikai modell ebben az értelemben tautológia. Még ha matematikaként vagy logikaként van is értelme, a társadalomtudománynak mint empirikus tudománynak az érveléseként nem alkalmazható. Egy olyan gazdasági elemzés, amely nem a tényleges társadalmi gazdaság elemzésén alapul, nem lehet közgazdaságtan mint társadalomtudomány.

A Neumann által inspirált modern matematikai módszereket alkalmazó matematikai gazdasági modellek tanulmányozása az 1950-es és 1960-as években forradalmi fellendülést ért el a közgazdaságtan világában. Az egyensúlyi modellek tanulmányozása a matematikából átkerült alkalmazott matematikusok kizárólagos területévé vált.¹⁵

Természetesen voltak kritikus érvek a deduktív általános egyensúlyi modellek felemelkedésével szemben.

Az egyik az egyensúlyi (tökéletes verseny) elmélettel szemben az „egyensúlytalanság (tökéletlen verseny)” elméletének javaslata volt. A valós világban különböző egyensúlytalanságok léteznek. Különösen jelentősek voltak a tőkés gazdaságban az 1930-as években kialakult egyensúlytalanságok, amelyek alkalmat adtak a keynesi közgazdaságtan kialakulására. Kaldor,¹⁶ aki az általános egyensúlyelméletet tanulmányozta, az 1930-as években keynesiánus lett, és szakított az általános egyensúlyi iskolával. 1925-ben Kaldor családjával Bajorországban töltött egy nyári vakációt. Ott találkozott az első világháborút követő német hiperinflációval. Az a hozzáállás, hogy az absztrakt modellek helyett a valós problémákkal kell

¹⁵ Neumann tanulmányának utódja, amely a matematikai közgazdaságtan háború utáni jelképe lett, K. J. Arrow és G. Debreu (1954).

¹⁶ Kaldor (1986)

szembenézni, megnyitotta az utat a keynesiánusok számára a makroegyensúly-hiányok kezeléséhez. A keynesiánusok a tökéletlen versenyű piaci modellek matematikai elemzését is megalkották, és kidolgozták a makroegyensúlytalanságok matematikai modelljeit. Az egyensúlytalanságok matematikai modellezésében alkalmazott matematikai módszerek azonban alapvetően a fizikai jelenségek egyensúlytalanságainak leírásán alapulnak, és nem rendelkeznek a társadalmi-gazdasági elemzés jellemzőivel. Az 1950-es évektől az 1960-as évekig az általános egyensúly matematikai modellezése vált a matematikai közgazdaságtan főáramává. Az általános egyensúlyi modellek azonban fokozatosan kikerültek a matematikai közgazdaságtan főáramából, mivel a szocialista országok gazdasági reformjai kudarcot vallottak, és az USA-ban a vietnami háború okozta társadalmi zavarok tovább folytatódtak. Ebben az időben hívta fel magára a figyelmet Kornai János *Anti-Equilibrium*.¹⁷ Kornai mellett érvelt, hogy az axiómákon alapuló deduktív módszer (normatív elmélet) tautológia, és hogy a gazdaságot induktív empirikus elmélettel kell leírni.

Kornai a „hiány” és a „többlet” fogalmát nem matematikai, hanem leíró egyensúlytalansági fogalmakként vezette be, és különbséget tett a hiány- és a többletgazdaságok között. Kornai elmélete a szocialista gazdaságokról mint tipikus hiánygazdaságokról a szocialista blokkban a rendszerváltás elméleteként keltett figyelmet, és a rendszerváltást vezető értelmiségiek elméleti alapjává vált. Kornai elméleti képviselője abban az értelemben figyelemre méltó, hogy olyan szellemi erővé vált, amely megmozgatta a való világot. Bár megérdemelte volna a közgazdasági Nobel-díjat, a politikai gazdaságtan elemzési sajátosságai miatt nem kapta meg.

Azt is meg kell jegyezni, hogy Wassily Leontief óva intett a modern közgazdaságtan absztrakt matematikai

¹⁷ J. Kornai (1970)

modellezése ellen, amikor Kornai megjelentette *Anti-Equilibrium* című művét. Az Amerikai Közgazdasági Társaság éves ülésén 1970 decemberében tartott elnöki beszédében¹⁸ Leontief bírálta a közgazdaságtan jelenlegi állapotát, amely rendkívül matematikai-statisztikai jellegűvé vált, és hangsúlyozta az empirikus tényekkel alátámasztott kutatások fontosságát. Az alábbiakban felsoroljuk beszédének főbb pontjait.

Azt állítom, hogy a gyakorlati alkalmazásban nyújtott következetesen közömbös teljesítmény valójában egy alapvető egyensúlyhiány tünete tudományágunk jelenlegi állapotában. A gyenge és túlságosan lassan növekvő empirikus alap nyilvánvalóan nem képes támogatni a tiszta, vagy mondhatnám úgy is, hogy spekulatív közgazdasági elmélet burjánzó felépítményét (W. Leontief 1971, 1.)

A matematikai megfogalmazás iránti kritikátlan lelkesedés gyakran hajlamos arra, hogy az érvelés tisztavirág életű érdemi tartalmát az algebrai jelek félelmetes homlokzata mögé rejtse. (W. Leontief, uo. 1–2.)

Az empirikus vizsgálat egyetlen más területén sem használtak ilyen masszív és kifinomult statisztikai gépezetet ilyen közömbös eredményekkel. Ennek ellenére az elméletalkotók továbbra is egyre-másra gyártják a modelleket, a matematikai statisztikusok pedig egymás után találják ki a bonyolult eljárásokat. Ezek többsége gyakorlati alkalmazás nélkül vagy csak felületes demonstrációs gyakorlat után merül feledésbe. Még azok is, amelyeket ideig-óráig használnak, hamarosan kiesnek a népszerűségből, de nem azért, mert

¹⁸ W. Leontief (1971)

az őket felváltó módszerek jobban teljesítenek, hanem mert újak és mások. (W. Leontief, uo. 3.)

Igazi előrelépés csak egy olyan ismétlődő folyamat révén érhető el, amelyben a jobb elméleti megfogalmazás új empirikus kérdéseket vet fel, és az ezekre a kérdésekre adott válaszok viszont új elméleti felismerésekhez vezetnek. A ma „adottságai” a holnap „ismeretlenjeivé” válnak, amelyeket holnap meg kell magyarázni. Ez egyébként tarthatatlanná teszi azt a bevallottan kényelmes módszertani álláspontot, amely szerint az elméletalkotónak nem kell közvetlenül ellenőriznie azokat a tényszerű feltételezéseket, amelyekre deduktív érveit alapozni kívánja, feltéve, hogy empirikus következtetései helyesnek tűnnek. (W. Leontief, uo. 5.)

Kornai és Leontief egyaránt amellett érvelt, hogy a közgazdasági elemzés módszerének a deduktív modellállítás helyett induktívnak és empirikus tényeken alapulónak kell lennie. Kornai munkája nem az egyensúly létezéséről szólt, hanem arról, hogy miként kell tekintenünk a reálgazdaságban meglévő egyensúlytalanságokra. Leijonhufvud 1973-ban írt *Fable* című cikke is ebben az időszakban jelent meg. Ebből megtudhatjuk, hogy a deduktív egyensúlyelméletet felváltó közgazdasági innovációra volt szükség a korszakban.

Az 1960-as és 1970-es években az Egyesült Nemzetek Statisztikai Bizottsága élen járt egy, a szabványosítás érdekében létrehozandó makrogazdasági statisztikai rendszer kidolgozásában, hogy integrálja az input-output táblákat és a különböző gazdasági számlákat egy ország reál- és pénzügyi áramlásainak meghatározására. A gazdasági statisztikák nemzetközi szabványosítása fontos helyet foglal el a közgazdaságtan történetében az empirikus adatok megbízható módszerének létrehozása szempontjából.

E gazdaságstatisztikai rendszerek fejlődéséhez képest azonban a gazdaságelmélet és -elemzés nem fejlődött olyan mértékben, hogy a nemzetgazdaság mechanizmusai ellenőrizhetővé váljanak. Bármennyire is támaszkodunk a fizika és a matematika tételeire, a gazdasági elemzés nem tud előrelépni magának a gazdaságnak és a társadalomnak az elemzése nélkül. Hosszú időbe telik, amíg a közgazdaságtan tudomány lesz.

Egyensúly, egyenleg és növekedés

Ex-ante és ex-post

Amint Neumann fenti kijelentése világossá teszi, az egyensúlyi megoldás létezésének bizonyítása, amely axiomatikus vagy deduktív módon elemzi a modelleket, az ex-ante egyensúly elmélete. Az, hogy létezik-e tényleges egyensúly vagy sem, itt nem kérdés. Mivel az egyensúly létezését feltételezzük, ez már előzetes egyensúly-elméletként jellemezhető.

Ezzel szemben egy ex-post egyensúlyon alapuló érvelés, mint például egy számviteli mérleg, az egy utólagos egyensúlyi érvelésnek számít. Például a Leontief által kidolgozott input-output táblázat az ex-post egyensúlyra vonatkozó példa. Minden, nemzeti számlákra vonatkozó táblázat, beleértve az input-output táblázatot is, számviteli egyenleget jelent, és ex-post egyensúlyt ír le.

Az orosz forradalom idején Leontief, a Leningrádi Egyetem hallgatójaként érdeklődött a Szovjetunió Statisztikai Hivatala által kidolgozott anyagmérleg táblák iránt, és cikkeket írt az anyagmérleg módszerek jelentőségéről a Hivatal folyóiratába.¹⁹ Ezek a cikkek még egyetemista éveitől íródtak.

¹⁹ The Balance of the Economy in the USSR (N. Spulber ed. [1964]). Ez egy rövid cikk angol fordítása, amely a Gosplan folyóiratban, a *Плановое Хозяйство* című folyóiratban jelent meg (1925. december, 254–257.). Spulber kötete a folyóiratban megjelent főbb cikkek

tak. Megkísérelte az anyagmérlegeket az input-output táblázatokba és az azokon alapuló elemzési módszerekbe fejleszteni, amelyeket Nyugatra emigrálása után dolgozott ki.

A Neumann-modell egy *ex-ante* egyensúlyi modell, a Leontief-modell pedig egy *ex-post* egyensúlyi modell. A nemzeti számviteli rendszerben minden számla egy *ex-post* egyensúlyt, az úgynevezett „egyenleg (balance)”-t képviseli. Az *ex-post* egyensúly olyan egyenleg, amelyet attól függetlenül rögzítenek, hogy többlet vagy hiány van-e, és nem piaci egyensúlyt képvisel abban az értelemben, hogy a kereslet és a kínálat egybeesik, hanem egy olyan fogalom, amely a számvitel *ex-post* egyensúlyát jelenti. Ebben az értelemben az „*ex-post* vagyis utólagos egyensúly” kifejezés félrevezető. Az elméletileg feltételezett *ex-ante* egyensúly és az *ex-post* egyensúly azonban világosan megkülönböztethető fogalmak, és gyakorlati szempontból az utólagos egyensúly az, ami statisztikailag megragadható.

Leontief nemcsak kibővítette a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának anyagmérlegtábláit, hanem ezek alapján kidolgozta az input-output elemzés módszerét is. Feltételezve, hogy az input-output mérlegből kapott input-output struktúra invariáns, és a számviteli egyenlegeket oksági összefüggésként értelmezve az input-output elemzés leírható olyan funkcionális összefüggésként, ahol a végső kereslet határozza meg a kibocsátást. Ez a módszer a végső kereslet változásainak tovagyrúzó hatásait elemzi, feltételezve, hogy a termelési szerkezet (input-output kapcsolat) változatlan marad. A t évre vonatkozó input-output táblázatot a következőképpen lehet leírni egy input-koefficiens mátrix (A), egy outputvektor (x) és egy tényleges keresleti vektor (f) segítségével:

---

angol fordításait tartalmazza. A kötet teljes szövege közkinccsént elérhető (<https://doi.org/10.2979/FoundationsofSovietS>).

$$A_t x_t + f_t \equiv x_t$$

Bár ez magában foglalja a bemeneti együtthatók kiszámításának a priori műveletét, az egyenlet eddig kifejezi az input-output mérleg mátrix- és vektor-reprezentációját. Ennyiben a fenti egyenlet azonos egyenlet. Ha ezt az egyenletet függvényként olvassuk, amelyben x a változó, akkor egy olyan funkcionális egyenletként értelmezhető, amely a $t+1$ évi tényleges keresletből határozza meg a $t+1$ évi kibocsátást, feltételezve, hogy a t évi input-output szerkezet változatlan, ahol I az egységmátrix, $(I-A_t)^{-1}$ pedig $(I-A_t)$ inverz mátrixa.

$$x_{t+1} = (I-A_t)^{-1} f_{t+1}$$

Jellemezhető-e ez a termelési döntési mechanizmus ex-ante egyensúlyelméletként? Kornai felidézi, hogy nem érzett rokonságot Leontief elemzésével, mert ezt az analitikus módszert „determinisztikusnak” tartotta.²⁰ Leontief input-output elemzése azonban egy olyan képlet, amely az előző időszak ex-post egyensúlya alapján határozza meg a következő időszak termelési szintjét, és ezért lényegében különbözik az ex-ante egyensúlyelmétlettől. Más szóval, ez egy olyan meghatározó tényező, amely feltételezi az előző időszak ex-post egyensúlyát.

Más szóval, ebben az esetben a számviteli egyensúly oksági értelmezéssel történő kiegészítésével az input-output kapcsolat oksági egyenletként (funkcionális kapcsolatként) olvasható. Maga az egyenlegtábla az ex-post egyensúlyt képviseli, de azáltal, hogy oksági kapcsolatként értelmezzük újra, a következő időszak kibocsátásának meghatározására szolgáló kifejezéssé alakul át. Az input-output elemzés azonban nem mondható ex-ante egyensúlyelméletnek abban az értelemben, hogy az előző időszak ex-post egyensúlyán alapul.

²⁰ Kornai (2006) 152.

Azonos egyenlet és kauzalitás

A számviteli egyenleg azonossági összefüggést mutat. Az input-output táblához hasonlóan a bruttó hazai termék (GDP) is statisztikailag a bruttó kibocsátás (GDP a termelési oldalon) és a bruttó kiadások (GDP a kiadási oldalon) egyenlegeként van meghatározva. A bruttó hazai termék a termelési oldal teljes hazai hozzáadott értékű kibocsátása, amelyet a vállalati jövedelmek felhalmozásából számítanak ki. Másrészt, amit megtermelnek és eladnak, azt feltételezzük, hogy megvásárolják és elfogyasztják (kiadások), és az áruk teljes fogyasztása (kiadás) megegyezik a teljes termeléssel. Ebből a következő azonos egyenletet kapjuk.

Bruttó hazai termék (GDP) $\equiv$ Bruttó hazai kiadások (GDE)
ahol GDE $\equiv$ belföldi fogyasztás (C+G) + beruházás (I) +
nettó export (ΔE)

A makroökonómiában ezt az azonos összefüggést kétoldali ekvivalenciának nevezik. Mivel a termeléstől a kiadásokig tartó folyamatban van egy elosztási folyamat, a fenti azonosság a következőképpen írható tovább:

Bruttó hazai termék $\equiv$ felosztható hazai jövedelem $\equiv$
bruttó hazai kiadás
Japánban ezt az azonos összefüggést háromoldalú ekvivalenciának nevezik.

Azonban egyetlen makroökonómiai tankönyv sem írja le pontosan a kétoldalú és a háromoldalú ekvivalenciát. A legtöbb közgazdasági tankönyv egyszerűen csak „makroökonómiai elvként” hivatkozik ezekre az ekvivalenciákra, de nem magyarázza meg, hogy ez pontosan mit jelent. Az elvek „axiómákat” jelentenek, mint „magától értetődő igazságokat” és „egyensúlyi állapotokat”, amelyek mindig érvényesek? Ha igen, akkor mi az a „mindig érvényesülő egyensúly”? Egyetlen tankönyv sem írta le pontosan ezeket

az azonos összefüggéseket, még akkor sem, ha úgy állítják be, mintha ez természetes igazság lenne. Ez a kétértelműség az oka a GDP-növekedési tényezők félreértelmezésének, amit később látni fogunk.

A GDP-statisztikákat kiigazítják a számviteli egyenleg meghatározásához, azon a feltételezésen alapulva, hogy a teljes kibocsátásnak és a teljes kiadásnak utólagosan egyenlőnek kell lennie. A nem kompenzálható hibákat „statisztikai eltérésként” kezelik. Ebben az értelemben a kétoldalú ekvivalencia vagy háromoldalú ekvivalencia a GDP számviteli egyenlegének kifejezése, és nincs további jelentése. Úgy nevezni őket, mintha valami különleges, „kétoldalú” vagy „háromoldalú” lenne, tautológia. Sőt, kettős tévedés, ha axiómaként kezeljük, mint a „makroökonomia alapelveiben”.

Sok közgazdász azonban ezeket az azonos összefüggéseket oksági összefüggésekként értelmezi. Az elméleti közgazdászok nem gyakorolnak egyértelmű kritikát az ilyen típusú félreértésekkel szemben. Ez az oka annak, hogy a téves érvelés ellenőrizetlenül marad.

Nemcsak a gazdasági kommentátorok és közgazdászok, hanem az ezt az érvet komolyan vevő politikusok is úgy érvelnek, mintha a fogyasztói kiadások növelése elegendő feltétele lenne a GDP növekedésének, hiszen a fogyasztói kiadások a GDP több mint 70%-át teszik ki. Ez az érv egyszerű tautológia. Egy számszerű példa erre a következő:

Adott egy egyszerű azonosság, például $7+2+1 \equiv 10$, és ha a 7-et 8-ra cseréljük, akkor $8+2+1 \equiv 11$ -et kapunk.

Ez az érv egy pusztán aritmetikai tautológia, amely elveti a GDP növekedési tényezőinek elemzését. Természetesen az azonos egyenlet funkcionális egyenletként is olvasható, mint az input-output elemzésben. Például

$$\text{GDP} = F(C, G, I, \Delta E),$$

de nincs garancia arra, hogy a GDP a magánfogyasztás egyszerű lineáris függvénye. Egyszerű tautológia azt feltételezni, hogy a GDP növekedni fog, ha a fogyasztás nő, anélkül, hogy elemeznénk, milyen társadalmi feltételek mellett nő vagy csökken a fogyasztás. Elemi elemzési hiba, ha az azonos egyenletből közvetlenül oksági következtetéseket vonunk le.

Szervetlen és szerves egyensúly

A matematikai közgazdaságtanban kezelt egyensúlyok megegyeznek a fizikában (szervetlen világban) kezelttel, amelyek matematikai alkalmazásként épülnek be a közgazdasági témákba. Ezért fontos figyelembe venni, hogy a közgazdaságtanban és a fizikai világban felmerülő problémák mennyire közel állnak egymáshoz és mennyire hasonlítanak egymáshoz.

A fizika által kezelt egyensúlyi állapot nem az egész világ egyensúlya, hanem egy jól meghatározott rendszer egyensúlya. Ez az egyensúlyi állapot egy laboratóriumban található, ahol a feltételek korlátozottak, és a reprodukálhatóság ellenőrizhető. Amikor a vizsgált rendszer inaktív egyensúlyi állapotban van, megfigyelhetjük, hogyan hatnak az egyensúlyt zavaró tényezők: a rendszer hogyan konvergál az egyensúlyi állapothoz, illetve hogyan tér el attól.

Ezzel szemben a matematikai közgazdaságtan által megcélzott „piac” nem határozza meg, hogy milyen valós piacot feltételezünk, és milyen feltételezésekkel élünk. Csak az egyszerű kereslet-kínálati görbén alapuló változatokat tárgyalja. Ez nem lehet a reálgazdaság elmélete, és olyan durva érvelés, amely még a fizikában az egyensúlyi állapotok vizsgálatához sem hasonlítható.

A matematikai közgazdaságtan világában nem került megvitatásra az az alapvető kérdés, hogy az emberi gazdasági tevékenységeket lehet-e olyan egyensúlyi állapotok alapján tárgyalni, mint amelyeket a fizikai jelenségeknél feltételeznek. A fizikai matematika bevonása felett érzett

lelkesedés okán kimarad a vitából az az alapvető kérdés, hogy lehetséges-e a fizikai jelenségekkel való analógia vagy sem. Az első kérdés, amit fel kell tenni, hogy helyénvaló-e az emberi gazdasági tevékenységről a fizikai jelenségek egyensúlyi állapotának analógiájaként beszélni.

Az emberi gazdasági tevékenységben nincs statikus egyensúlyi állapot, ahogyan azt a fizika és a matematika feltételezi. A kereslet és a kínálat soha nincs egyensúlyban, sem az egyéni, sem nemzetgazdasági szinten. Minden árucikk előállítására és értékesítésére mindig vannak többletek és hiányok. A többletek mindig elvetésre, a hiányok pedig pótlásra kerülnek. Ez a próba-és-hiba folyamat folyamatosan ismétlődik. Ez az alkalmazkodási folyamat a végtelenségig folytatódik, és a „szelekció (alkalmazkodás)” e folyamatán keresztül utólagosan egyensúlyi állapotot érünk el. Sem rövid, sem hosszú távon nincs egyensúly, ahogy azt a matematikai közgazdaságtan feltételezi. Csak egy ex-post egyensúly létezik, egy átmeneti állapot, amelyet a folyamatos selejtezés és feltöltődés „végtelen szelekciós (alkalmazkodási) folyamata” révén értek el. Még azokban a gazdaságokban is, ahol nincs gazdasági növekedés, a megszüntetés és a feltöltődés végtelen folyamata zajlik. A közgazdaságtan által megragadott valós egyensúly csak a bevételek és kiadások számviteli egyenlegeként (*balance*-ként) létezik egy adott időszak végén.

Ebben a felfogásban a gazdasági ingadozások és egyensúlyok kapcsán többet tanulhatunk a biológiától (beleértve az orvosbiológiát is), amely a szerves világot, mint a fizikától, amely a szervetlen világot elemzi. A közgazdászoknak többet kellene tanulniuk a szerves világ növekedési és alkalmazkodási folyamataiból, mint például a biológia és az orvosbiológia, ahelyett, hogy a matematika és a fizika felé hajló absztrakt világban ragadnának.

Egyensúly, növekedés és hanyatlás az organikus világban

Az a tény, hogy a nemzetgazdaság növekedett anélkül, hogy tönkrement volna, bizonyítja-e a kiegyensúlyozott gazdaságot, és ezért mit jelent az általános egyensúlyról való eszmecsere? A szerves, illetve a szerves világ egyensúlya, növekedése és hanyatlása közötti lényegi különbséget ez az állítás nem veszi figyelembe.

Az ember mint élő szervezet és a gazdasági társadalmak a szerves világban léteznek. A szerves világban az egyensúlyi állapot, ha egyszer kialakult, nem változik, hacsak nem lép fel külső erő. A matematika a szerves világban megfigyelhető ilyen fajta egyensúlyi állapotot fejezi ki. A szerves világban, mint például az emberi testben, az összetevők (a sejtek és szervek) mindig aktívak, és fenntartják a dinamikus *balance*²¹ állapotot. Ellentétben a szerves világgal, ahol az összetevők inaktív egyensúlyi állapotban vannak, a test egyensúlyi állapotában a kémiai műveletek és az elektromos jelátvitel mindig működik, és ez a dinamikus *balance* állapot tartja fenn a szervezet normális funkcióit. Még akkor is, ha valamilyen okból kémiai vagy elektromos zavar lép fel, az emberi szervezet *balance* állapota fennmarad, ha a normál értékek helyreállítására irányuló művelet működik. Más szóval az emberi szervezet *balance* állapota egy dinamikus egyensúlyi állapot. Ez a döntő különbség a szerves világ egyensúlyi állapotához viszonyítva.

Ha a dinamikus egyensúlyi állapot valamilyen okból megzavarodik, és nem tér vissza a normál egyensúlyi állapotba, különböző kellemetlenségek lépnek fel. Gyógyszereket és műtéteket alkalmaznak a test kémiai és elektromos funkcióinak normális állapotba hozására, de a túlzott gyógyszeradagolás vagy a túl sok invazív beavatkozás

²¹ Ebben a szóhasználatában a *balance* egy mozgó egyensúlyállapotot jelent, azaz nem egy határozott állapotról, hanem egy bizonyos tartományon belül állandóan mozgó egyensúlyról van szó.

megakadályozhatja az egyensúlyi állapotba való visszatérést, és különböző, a dinamikus egyensúlyi állapottól való eltéréseket okozhat. Ez további súlyos problémákhoz vezet.

Gyermekkortól a serdülőkorig a sejtek szaporodnak, az izmok és az agy nőnek, de onnantól ez egy lefelé ívelő folyamat, amelynek során, egy bizonyos életkor után a degeneráció (zsugorodás) folyamata elkezdődik. Amint ez bekövetkezik, nem számít, hogy mennyi táplálékot kapunk, az izomzat nem szaporodik, a felesleges energia elraktározódik a szervezetben, megterhelve ezzel az egész szervezetet.

Az emberi társadalmat, az élő szervezetekhez hasonlóan, a dinamikus egyensúlyi állapot fenntartása stabilizálja. Az egyensúly nem a tétlenség világa, mint a szerves világban, hanem olyan világ, amelyben a dinamikus egyensúlyt állandó aktivitással tartják fenn. Az emberi társadalomban minden tevékenység, legyen az akár növekedés, akár hanyatlás, megszakítás nélkül zajlik. A növekedés vagy hanyatlás alatti egyensúlyi állapot is dinamikus egyensúly.

Akár növekedésben, akár hanyatlásban vannak, a fiskális és monetáris beavatkozások, valamint a reálgazdaságot ösztönző intézkedések kontraproduktívak lehetnek, ha nem megfelelően kezelik őket. Ezért meg kell határozni, hogy egy ország gazdasága és társadalma mennyire dinamikus egyensúlyi állapotban van. Hogy egy olyan gazdaságról van-e szó, amely a sejtek szaporodásával tovább növekszik, vagy egy olyan gazdaságról, amely a népesség csökkenésével és a társadalom zsugorodásával tovább hanyatlik. Ilyen társadalmi-gazdasági elemzés nélkül, ha a gazdaságpolitikát arra az irreális feltételezésre alapozva hajtják végre, hogy a gazdaság egyoldalúan tovább fog növekedni, a politikai intézkedések végül olyan tényezőkké válnak, amelyek akadályozzák a gazdaság és a társadalom normális működését.

Ha figyelmen kívül hagyjuk a szerves világ és a szerves világ egyensúlyi állapota közötti lényeges különbséget, nem leszünk képesek helyesen megragadni a gazdaság és a

társadalom növekedését, stagnálását illetve zsugorodását és nem leszünk képesek megfelelő politikai ajánlásokat tenni. Bármennyire is támaszkodunk a matematikai modellezésre, azzal, hogy matematikailag kidolgozzuk a szervesen világ egyensúlyi helyzetét és eltéréseit, mindig messze leszünk a valós világ megragadásától. Ahelyett, hogy a valóságot a meglévő matematikai tételekkel és eszközökkel próbálnánk megérteni, olyan kutatási álláspontra kell helyezkedni, amely mindenekelőtt a politikai, gazdasági és társadalmi valóság elemzésével kezdődik. Ellenkező esetben a közgazdaságtan homokra épített házként és az Econ-törzs titkos varázsigejeként végzi.

A politikai gazdaságtan helyreállítása

Érthető a közgazdászok azon törekvése, hogy a matematika alkalmazásával „tudományossá” tegyék a közgazdaságtant, de egy gazdasági probléma alkalmazott matematikai problémává való redukálása és megoldásának megtalálása nem „tudományosítja” a gazdasági elemzést. Amit a matematika segítségével megoldanak, az egy végtelenül absztrakt matematikai problémává redukált „gazdasági probléma”. Éppen ezért, még ha rendelkezésünkre áll is egy alkalmazott matematikai megoldás, az nem segít a valódi gazdasági probléma megoldásában.

Az alkalmazott matematikai „közgazdászok” többségének nincs tapasztalata azzal kapcsolatban, milyen a valós gazdasági világban üzletemberként dolgozni. Ráadásul a legtöbbször nem is érdeklik a valós gazdasági problémák. Kétségtelen, hogy az alkalmazott, matematikaorientált „közgazdaságtan” is egy tudományág, de ez egy olyan tudományterület, amelynek semmi köze a reálgazdasághoz. Ezért nem meglepő, hogy bármennyi Nobel-díjas is van a közgazdaságtanban, kevesebb a valós gazdasági problémákra használható eredmény, mint más tudományterületeken.

Egyes matematikai közgazdászok úgy vélik, hogy a közgazdaságtan a fizikában használt matematikai módszerek felhasználásával „precíziós tudománnyá” válhat, például véve abból, hogy a fizika a matematika segítségével vált precíziós tudománnyá. A hamis analógiák és utánzások azonban nem vezetnek eredményre.

Tévedés azt gondolni, hogy a szervesetlen világ tételei és törvényei közvetlenül alkalmazhatók a szerves világra. Függetlenül attól, hogy szervesetlen vagy szerves, a matematika olyan tudomány, amely a mennyiséget olyan formaként kezeli, amely elveti a világ tulajdonságait. Továbbá, a fizika közgazdaságtanban használt eszméit és matematikai módszereit részleges gazdasági jelenségekre (szubjektív tényekre, amelyeket jelenségeknek tekintünk) alkalmazzuk, amelyekre a rendelkezésre állónak vélt matematikai módszereket alkalmazzuk. Ha a közgazdasági elemzést társadalomtudománynak akarjuk tekinteni, akkor a matematikai módszerek alkalmazása előtt empirikusan ellenőrizni kell a feltételezett szubjektív tényeket. Ellenkező esetben csak alkalmazott matematikáról van szó.

A fizika anyagi megragadása az elemi részecskék, az atomok és a molekulák területén különálló tudományterület. A szilárdtest-fizika, a geofizika és az asztrofizika is viszonylag önálló kutatási területeket alkot. Bár a fizika az elemi részecskék világától a világegyetemig szisztematikusan felépített, messze nem képes megvilágítani a különböző területeket összekötő átmeneti világot, és a fizika jelenlegi rendszere nem érti teljesen a világ és a világegyetem egészét. Ezért a fizikában tárgyalt problémákhoz mindig egyértelműen meg vannak határozva a környezeti (kísérleti) feltételek. Ráadásul a kísérlet környezeti feltételeinek reprodukálhatóaknak kell lenniük, függetlenül attól, hogy a kísérletet hol végzik. Minden, ami nem reprodukálható, nem tekinthető tudományos bizonyítéknak.

Ezzel szemben az alkalmazott matematikussá vált „közgazdászok” által tárgyalt problémák közül sok esetben

nincs semmilyen reális környezeti feltétel meghatározva. Absztrakt matematikai problémákká redukálódnak anélkül, hogy meghatározásra kerülne, milyen gazdaságról, milyen piacról és milyen gazdasági szereplőkről van szó. Egy olyan érv, amely bármely gazdaságra alkalmazható, tartalmatlan a társadalomtudományok számára. A fizika érveinek és matematikai megfogalmazásainak „gazdasági problémákra” történő pusztá alkalmazása nem érv a közgazdaságtan mint társadalomtudomány mellett. Bármennyi matematikai modell is készül, a reális alátámasztás nélküli érvek használhatatlanok a való világ megértéséhez.

A közgazdaság-tudománynak újra kell definiálnia azt az alapot, amelyre a tudományág támaszkodik: politikai gazdaságtanként vagy a politikai gazdaságtan szociológiájaként. Egy dolgozat elkészítésének siettetése és egy alkalmazott matematikai modell létrehozása, amelyből hiányzik a tartalom, nem értelmezhető társadalomtudományos közgazdasági kutatásként.

Referenciák

- K. J. Arrow and G. Debreu (1954) “Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy”. *Econometrica*, 22. no. 3.
- W. J. Baumol and S. M. Goldfeld eds. (1968) *Precursors in Mathematical Economics: An Anthology*. The London School of Economics and Political Science
- M. Dore, S. Chakravarty, and R. Goodwin eds. (1989) *John von Neumann and Modern Economics*. Clarendon Press, Oxford
- N. Kaldor (1986) “Recollections of an Economist”. *PSL Quarterly Review*, 39 (156), pp. 3–26.
- N. Kaldor (1989) “John von Neumann: a Personal Recollection.”, M. Dore, S. Chakravarty, and R. Goodwin eds. (1989), pp. vii–xi.
- J. Kornai (1970) *Anti-Equilibrium*. North Holland. Originally published as a mimeographed version at the Institute of Economics, Hungarian Academy of Science, 1968.
- J. Kornai (2005) *A gondolat erejével*. Osiris, Budapest
- J. Kornai (2006) *By force of Thought*. The MIT Press
- H. W. Kuhn and S. Nasar eds. (2002) *The Essential John Nash*, Princeton University Press

- A. Leijonhufvud (1973) "Life among the Econ", *Economic Inquiry*, 11(3) pp. 327–337.
- W. Leontief (1971) "Theoretical Assumptions and Nonobserved Facts". *American Economic Review*, Vol. 61, No. 1, pp. 1–7.
- N. Macrae (1992) *John von Neumann*. A Cornelia and Michel Bessie Boo
- G. Marx (1997) *The Voice of the Martians*. Akadémiai Kiadó (2. kiadás).
- Sylvia Nasar (1998) *A Beautiful Mind*. Simon & Schuster
- J. von Neumann (1928), Zur Theorie der Gesellschaftsspiele. *Mathematische Annalen*, 100, 295–320. English translation in A. W. Tucker and R. D. Luce, Eds. (1959), *Contributions to the Theory of Games*, Vol. 24, pp. 13–42, Princeton University Press
- J. von Neumann (1937) Über ein ökonomisches Gleichungssystem und eine Verallgemeinerung des Brouwerschen Fixpunktsatzes. *Ergebnisse eines mathematischen Kolloquiums*, 8, 73–83 (English version: "A Model of General Economic Equilibrium". *Review of Economic Studies* 13, pp. 1–9, 1945
- L. Punzo (1968) "Von Neumann and Karl Menger's Mathematical Colloquium". W. J. Baumol and S. M. Goldfeld eds. (1968), pp. 29–65.
- N. Spulber ed. (1964), *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth; Selected Soviet Essays, 1924–1930*. Indiana University Press
- F. Stadler (2015) *Der Wiener Kreis*. Springer
- E. R. Weintraub (1983) "On the Existence of Competitive Equilibrium: 1930–1950", *Journal of Economic Literature*, Vol. 21, pp. 1–39.

II. A NORMATIZMUS CSAPDÁJA Kornai álláspontja a neoklasszikus közgazdaságtanban¹

Találkozásom Kornai elméletével

Először akkor találkoztam Kornai munkásságával, amikor végzős hallgató voltam az egyetemen, az 1970-es évek elején. Akkoriban kételyeim voltak az általános egyensúly-elmélettel kapcsolatban, és Kornai *Anti-Equilibrium* (Economics of Anti-Equilibrium) című könyve éppen időszerű volt. Egyik egyetemi barátom javasolta, hogy fordítsuk le, és adjuk ki együtt, de ez nem valósult meg, végül a japán fordítást 1975-ben a Nihon Keizai Shimbun (NIKKEI Kiadó) jelentette meg. A fordító Iwaki Atsuko fizikus volt, aki Magyarországon tanult (a fordítást Iwaki Hiroshival közösen végezték). A NIKKEI Aoki Masahiko professzor javaslatára vállalta a kiadást, aki Kornai kollégája volt a Stanford Egyetemen.

Ez a munka a japán tudományos világban gyakorlatilag ismeretlen Kornait az elméleti közgazdászok figyelmének középpontjába állította. Bár a könyv csak néhány száz példányban kelt el, Kornai mégis ismertté vált az elméleti közgazdászok körében Japánban.

Miután elvégeztem a doktori iskolát és főállású oktatói állást kaptam a tokiói Hosei Egyetemen 1975-ben, úgy döntöttem, hogy külföldön szeretnék tanulni. Korábban föl sem merült a lehetőség, hogy Magyarországon tanuljak. A Hosei Egyetemen azonban olyan kedvezőtlen volt a kutatási környezet, hogy mindenképpen külföldön kerestem új

¹ A mai közgazdaságtan csúcsát jelentő matematikai közgazdaságtant neoklasszikus közgazdaságtannak nevezik. Ez alkotja a közgazdaság-tudományi világ főáramát. Ebben a fejezetben mi is ebben az értelemben használjuk ezt a kifejezést.

lehetőségeket. Akkoriban a Hitotsubashi Egyetem egykori professzorától, Kurabayashi Yoshimasa professzortól (az ENSZ Statisztikai Bizottságának korábbi elnöke), kaptam tanácsot, aki azt mondta: „Magyarországon érdekes összehasonlító kutatásokat végeznek a nyugati és a keleti nemzetgazdasági számviteli rendszerekkel kapcsolatban”. Ennek hatására döntöttem úgy, hogy részt veszek a kormányzati cserediákprogramban, és Magyarországot választom külföldi tanulmányaim helyszínének. Nem spontán vagy proaktív okból döntöttem így, hanem azért, mert nagyon szerettem volna minél hamarabb elhagyni Japánt. Kurabayashi professzor szerzett nekem ajánlólevelet dr. Drechsler Lászlóhoz és dr. Árvay Jánoshoz, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársaihoz, akikkel Kurabayashi professzor nemzetközi konferenciákon és az ENSZ Statisztikai Bizottságában találkozott.

A szocialista rendszerben a kormányhivatalok nem fogadhattak külföldi kutatókat, ezért fogadó intézményként a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetgazdasági Tervezési Tanszékét jelölték ki. Zalai Ernő, Móczár József és Bugnics Richárd ugyanahhoz a generációhoz tartozó kollégáim voltak az intézménynél. A Központi Statisztikai Hivatalban elsősorban Horváth Piroskával mélyítettem el a kutatói kapcsolatomat. Az Akadémia Közgazdasági Kutatóintézetét ebben a tanulmányi időszakban nem látogattam meg, és Kornaival sem találkoztam.

Miután 1980-ban visszatértem Japánba, megtudtam, hogy megjelent Kornainak az *Economics of Shortage* című könyve (North Holland, 1980, eredeti címe: *A hiány*). 1982 tavaszán, amikor rövid időre Magyarországra látogattam, találkoztam Kornaival, és egy rövid távú japán meghívásról beszélgettünk. Abban az időben a Hosei Egyetem Társadalomtudományi Karán, ahová én is tartoztam, volt egy projekt, amellyel a kar alapításának 30. évfordulóját tervezték megünnepelni. Úgy döntöttek, hogy egy külföldi kutató részvételével rendeznek egy jubileumi előadást. Kornai

meghívását javasoltam, és ehhez megszereztem a kari tanács hozzájárulását.²

Javasoltam az egyetemi vezetőségnek azt is, hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen kössünk oktatói csereegyezményt,³ és ez meg is valósult. A csereegyezmény aláírásakor, 1982 végén, Csizmadia Ernő, az egyetem rektora látogatást tett a Hosei Egyetemen. Ezt követően az egyezmény keretében Csáki Csaba, Palánkai Tibor, Mézáros Tamás, Zalai Ernő, Stahl János, Móczár József és mások keresték fel a Hosei Egyetemet. Amikor Berend T. Iván szemináriumát tervezték a kelet-európai tanulmányok szakértőivel, a Hosei Egyetemtől egy tárgyalótermet és egy kis tiszteletdíjat szereztem. Ezenkívül a japán külügyminisztérium által meghívott magyar kormány- és párttisztviselők közül is néhányan udvariassági látogatást tettek a Hosei Egyetemen. Az Egyetemet meglátogató politikusok közül vendégül láttam Berecz Jánost, a Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkárát és Nyers Rezsőt, akit politikai konfliktusai miatt akkoriban a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetbe száműztek. Nyers Rezsővel szemináriumot szerveztem kelet-európai kutatóknak, és elkísértem őt egy egyetem környéki túrára. Ezeknek a tevékenységeknek köszönhetően, amikor 1988-ban

² Mivel a kar tagjai közül senki sem ismerte Kornait, nehéz volt meghozni a döntést a meghívásával kapcsolatban. Végül, mivel nem volt más erős javaslat, úgy döntöttek, hogy jó lesz, feltéve, hogy én vállalom a teljes felelősséget a rendezvény megszervezéséért.

³ 1990 januárjában Kaifu japán miniszterelnök hivatalos látogatást tett Magyarországra. Ez volt az első olyan látogatás, amikor egy hivatalban lévő japán miniszterelnök Magyarországra utazott. A látogatás egyik fénypontja a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatóival folytatott párbeszéd volt. A Hosei Egyetemen fennálló csereegyezmény vezetett e program megvalósításához. Akkoriban a Japán Nagykövetségen dolgoztam, és engem bíztak meg a rendezvény lebonyolításával. A rektorhelyettesi tisztséget betöltő Zalai Ernővel együtt szerveztem meg a találkozót. Csáki Csaba rektor éppen külföldi úton volt, ezért Zalai rektorhelyettes lett a zökkenőmentesen lezajlott rendezvény moderátora.

a japán nagykövetségre kerültem szakkutatónak, többször is ellátogattam a Szocialista Munkáspárt székházába, hogy találkozzam Nyers Rezső pártelnökkel, aki ekkorra ismét a politika élvonalába került. Rendszeresen találkozhattam Berend T. Ivánnal is, aki a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett.

Visszatérve az eredeti témára, Kornai Japánba tett látogatása 1983 januárjában valósult meg. Ez volt az első ázsiai útja. A Hosei Egyetemen tartott jubileumi előadásán Uzawa Hirofumi professzor (Tokiói Egyetem), Kornai kollégája a Stanford Egyetemen, tartotta a nyitóelőadást. Az előadás másnapján szemináriumot tartottak „A hiány közgazdaságtana” címmel, és az ország minden részéből összegyűltek a szocialista országok gazdaságának kutatói. Uzawa professzor volt a szeminárium elnöke. Továbbá felkértem Aoki professzort, aki a Stanford Egyetemről a Kiotói Egyetemre költözött, hogy szervezzen ott előadást.

Kornai kéthetes japán tartózkodásának minden programját én szerveztem. Az egyetem csak korlátozott összeget engedhetett meg magának, így kénytelen voltam olcsó

Kornai a Hosei Egyetem jubileumi előadásán,
Tokió, 1983 januárja

szállást keresni számára. A tokiói városnézésért és a kiotói tartózkodásért felelős emberek találtak pénzt ezekre a kiadásokra. Sokan beszálltak a költségekbe. A szocialista országokban akkoriban a kormány gondoskodott az efféle dolgokról, de Japánban, ahol kemény költségvetési korlátok működnek, nem ez volt a helyzet.

Kornai Japánban tett látogatása alkalmából összeállítottam egy gyűjteményt Kornai írásaiból. A gyűjtemény *Anti-Equilibrium és a hiány közgazdaságtana* címmel jelent meg (japán nyelven, a Nippon Hyoronsha Kiadónál, 1983 januárjában).⁴ A következő évben, 1984-ben *A hiány politikai gazdaságtana* (japán nyelven, az Iwanami Shoten Kiadónál jelent meg),⁵ majd 1986-ban *A gazdasági reform*

⁴ Először a Nikkeit kerestem meg a könyv kiadásával, de elutasítottak, mondván, hogy nem fogadhatják el, mert *Az Anti-Equilibrium* csak veszteséges kiadvány lehet. A cikkgyűjtemény első kiadása, amelyet a Nippon Hyoronsha adott ki, elfogyott, és a második kiadás már sikerrel járt, és a kiadónak nem okozott veszteséget. A gyűjteményt én szerkesztettem és fordítottam (a hatodik cikk a Kadowaki és Fukaya urak által készített fordítás átdolgozott változata). A benne szereplő cikkek a következők:

1. Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet, *Közgazdasági Szemle*, 1970. szeptember
2. Nyomás és szívás a piacon, *Közgazdasági Szemle*, 1971. január
3. A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás, *Közgazdasági Szemle*, 1976. január
4. A hiány méréséről, *Statisztikai Szemle*, 1975. december
5. „Kemény” és „puha” költségvetési korlát, *Gazdaság*, 1980. 4. szám
6. A hiány újratermelése, *Közgazdasági Szemle*, 1978. szeptember
7. Hatékonyság és szocialista erkölcs, *Valóság*, 1980. május

⁵ Ezt a könyvet is én szerkesztettem és fordítottam. A kötetben szereplő előadások és dolgozatok a következők:

1. Lecture on Economics of Shortage, presented at Hosei University, 1983
2. Alkalmazkodás a mennyiség és árjelzésekhez a szocialista gazdaságban. Prepared for the IEA Conference in Athen, 1981
3. Az egyensúly mint közgazdasági kategória, *Magyar Tudomány*, 1982/8–9.
4. Közgazdaságtudomány és pszichológia, *Pszichológia*, 1981, (1), 3

Lehetőségei (japánul, az Iwanami Shoten Kiadónál)⁶ címmel publikált tanulmánygyűjteményt. Ez a három könyv sikeres volt, mind az eladások, mind a tudományos világra gyakorolt hatásuk tekintetében. Kornai neve ismertté vált a japán akadémiai világban, és Kornai-boom következett be a szocialista országok gazdaságával foglalkozó japán akadémiai közegeben.

1990 januárjában meglátogattam Kornait Bostonban, és interjút készítettem vele egy japán újság számára. Ezt követően 15 évig nem fordítottam Kornai műveit, mert a rendszerváltás után politikai javaslatok kidolgozásába fogott, és úgy éreztem, hogy kezdett engedményeket tenni az amerikai neoklasszikus közgazdaságtan nézetei irányába. Az addigi elméleti munkáihoz képest már nem tudtam azonosulni a különböző szakpolitikai javaslataival és a kutatási stílusával. Ezt szeretném most kifejtetni.

Amikor Kornai önéletrajza (*A gondolat erejével*, Osiris, 2005) megjelent, Kornai meghívott ebédre az otthonába. Nem tudtam, hogy megjelent az önéletrajza, de ebéd után Kornai érdeklődött, hogy lefordítanám-e a művet japánra.

---

5. Bürokratikus és piaci koordináció, *Közgazdasági Szemle*, 1983. szeptember

6. *A paternalizmus fokozatai. A hiány*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980

Ezt a könyvet azonnal újranyomták, a kiadót nem érte veszteség.

⁶ Ezt a könyvet is én szerkesztettem és fordítottam. A könyvben szereplő előadások és dolgozatok a következők:

1. *Some Lessons of Hungarian Experience for Chinese Reformers*, presented on the Bashan, China, 1985

2. A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól, *Gazdaság*, 1983. 3. szám

3. *The Soft Budget Constraint*, presented at the University of Pittsburgh, 1985

4. A költségvetési korlát puhaságáról: vállalati adatok alapján, *Gazdaság*, 1983. 4. szám

5. *Convergence Theory and Historical Reality: 21 years after Tinbergen's Article*, presented at Hosei University, Tokyo, 1983

Nem tudtam azonnal választ adni. Miután megnéztem az általános szerkezetet, úgy döntöttem, hogy érdemes lenne elkészíteni a fordítást. Viszont találni kellett ehhez egy kiadót.

Egy közgazdász közel 500 oldalas önéletrajzát még egy olyan szerző esetében is nehéz eladni, akit a szakemberek jól ismernek, azoknak is legfeljebb néhány száz példányt, valamennyit még a diákoknak és végzős hallgatóknak. Ha azonban az ár túl magas, a könyv nem fog elkelni. A könyvkiadás világában köztudott, hogy a közgazdászok szakkönyvei még akkor sem fogynak jól, ha a szerző Nobel-díjas. A kiadók számára a szakkönyvek kiadása a költségvetési korlátok miatt rendkívül nehéz. A fordítói díj például szóba sem kerülhet. Nem vagyok benne biztos, hogy Kornai megértette a kapitalista társadalom kemény valóságát, hiszen ő korábban mindig csak azt tapasztalta, hogy minden költséget a befogadó szervezet és a támogatások fedezik.

Az általunk megkeresett kiadók egy része egyáltalán nem érdeklődött a téma iránt. A kiadóknak ugyanis semmi okuk, de lehetőségük sincs arra, hogy veszteséget vállaljanak egy olyan közgazdász önéletrajzának kiadásával, akivel szemben semmilyen kötelezettségük nincs. A könyvkiadók – egyes kivételektől eltekintve – egyáltalán nem részesültek állami támogatásban. Az egyetlen megoldás az lett volna, ha valaki (például a fordító, azaz én) vállalná a kiadás kezdeti költségeit. Semmiképpen nem logikus, hogy a fordító hat hónapnyi fordítási munka után még a kiadási költségeket is viselje. Az önéletrajz kiadását szorgalmazó Kiadó egy szerkesztője végül azt javasolta, hogy ő állja az induló költségek felét⁷. Ha a könyv jól fogyna, akkor a kiadási költségek jelentős része visszatérülne. Így született meg a döntés. Elmagyaráztam Kornainak a kiadási tervet, és ő azt mondta, hogy ez esetben nem kér szerzői jogdíjat. Tizenhat hónappal a magyar változat megjelenése után megjelent a

⁷ Ez természetesen személyes megegyezés volt köztem és a szerkesztő között.

japán változat (2006). Ez volt Kornai önéletrajzának első külföldi fordítása.

A várakozásokkal ellentétben a kiadvány szakkönyvként nagy sikert aratott.⁸ Négy országos napilap közölt recenziót a könyvről, és a nagyobb gazdasági hetilapok is szerepeltették Kornai önéletrajzát könyvismertető rovatukban. Különösképpen a Nikkei újságban, ahol Aoki professzor egy nyolcad oldalt szánt Kornai önéletrajzának bemutatására. Mindezek eredményeképpen Kornai önéletrajza a 2006-ban Japánban megjelent mintegy 800 gazdasági könyv közül az első tíz közé került abban az éves rangsorban, amely a gazdasági könyveket kiértékelő szakértők körében végzett felmérés alapján alakult ki. A könyv a kiadó számára is nyereséges lett, ezért a fordítók és szerkesztők kezdeti költségeinek jelentős részét is meg tudták téríteni. A kiadó számára is megtiszteltetést jelentett, hogy a kiadvány bekerült a legjobb tíz közé.

Elkalandozva a fő témáról, érdekességként szeretném elmesélni, hogy 1991-ben és 1992-ben, a közép- és kelet-európai rendszerváltás után, a Nikkei újság felkért, hogy készítsek „szakértői kommentárt” Kornai közgazdasági Nobel-díjának elnyeréséről. Ez az írás azonban végül fióokban maradt. Kornai önéletrajzának megjelenésekor azt hittem, hogy mégis esélyes lehet a közgazdasági Nobel-díj elnyerésére, de ez nem történt meg. Én nem értékelem magasra a díjat, de véleményem szerint Kornai közgazdaságtana jelentős szerepet játszott a rendszerváltás ideológiai háttérelméleteként. Már csak ezért is megérdemelte volna a díjat, de megint csak azt látjuk, hogy a főáramlatú közgazdaságtannal foglalkozóknak nagyon más az ízlése. A rendszerváltás után Kornai olyan műveket kezdett írni, amelyek láthatólag szoros rokonságot mutattak a főáramlatú

⁸ Annak ellenére, hogy a kiadott könyvek száma eleve korlátozott volt, nagy sikert aratott. A ténylegesen eladott kötetek száma körülbelül 1500 volt, így nem lett veszteséges a kiadónak.

közgazdaságtannal. Szerencsésebb lett volna azonban, ha továbbra is világossá teszi álláspontját a főáramlatú közgazdaságtannal szemben, ahogyan azt korai műveiben tette. Úgy gondolom, hogy a főáramlatú közgazdaságtannal kötött önkéntes kompromisszum gyengítette Kornai közgazdaságtanának egyediségét.

Kornai kutatástörténete

Az 1950-es években Kornai a centralizált gazdaságirányítás kritikájából írta doktorjelölti disszertációját, az 1960-as években a matematikai gazdasági modellek lehetőségeit vizsgálta, az 1960-as évek végén és az 1970-es években az általános egyensúlyelmélet kritikája felé fordult. Az 1970-es évek végén és az 1980-as években a „hiánygazdaságtant” fogalmazta meg, az 1990-es években, a rendszerváltás nyomán, a gazdaságpolitikára vonatkozó javaslatokra tért rá, a 2000-es években pedig a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlító vizsgálatáról írt értekezést. Kornai elméleti hírneve a fókuszba állított korszak függvényében változik.

Kornai először a centralizált gazdaságirányítás kritikai vizsgálatáról szóló, angol nyelven megjelent doktorjelölti értekezése (1956) után került a nemzetközi figyelem középpontjába. A szocialista társadalomban, ahol szigorúan kontrollálták a rendszer kritikájaként értelmezhető információkat, az értekezés publikálása és a nyugati világgal való megismertetése oda vezetett, hogy Kornai neve ismertté vált a szocialista kutatók körében is.

Később, az 1960-as években Kornai a matematikusokkal közös kutatások révén a matematikai közgazdaságtan világába helyezte át a kutatási területét, hogy biztosítsa pozícióját a nemzetközi tudományos világban. Mivel Kornai nem volt matematikus, nem tudott a tervezési problémákra vonatkozó matematikai modellt alkotni. Ezért matematikusokkal együttműködve Kornai előállt az ötlettel, Lipták Tamás matematikus pedig matematikai modellé alakította

azt. Munkáik közül a Dantzig–Wolfe-féle (lineáris programozási) dekompozíciós eljárás alternatívájaként kidolgozott *Kétszintű tervezés* keltett figyelmet. Ez a nagyméretű lineáris programozási problémák dekompozíciós módszerét tárgyaló írás máig klasszikusnak számít ezen a területen. Lipták volt az, aki ennek az alkalmazott matematikai dolgozatnak a matematikai megfogalmazását végezte. Mindazonáltal ez a dolgozat hívta fel Kornai figyelmét a matematikai közgazdaságtan világára. Az azonban túlértékelés, hogy Kornai első osztályú matematikusnak számított volna.

Kornai bizonyára nem érezte jól magát, ha matematikai modelljei miatt matematikai közgazdásznak nevezték. Ráadásul az ő számára, akinek kétségei voltak a matematikai elemzés gyakorlati hatékonyságával kapcsolatban, a valós gazdasági problémáktól elszakadt különböző matematikai modellek nem bizonyulhattak hatékonyak. Miután felhagyott a matematikai modellezéssel, Kornai az általános egyensúlyelmélet kritikája felé fordította figyelmét, amely a matematikai közgazdaságtan csúcán volt az 1960-as évek végén. Ennek a munkának az eredménye az *Anti-Equilibrium* (*Anti-Equilibrium közgazdaságtana*).

Kornai visszaemlékezései szerint, ez a munka felkeltette a matematikai közgazdaságtan vezető alakjai, K. Arrow és Tjalling Koopmans figyelmét,⁹ és Kornai neve ismertté vált a neoklasszikus matematikai közgazdászok körében. Ezzel a munkával Kornai bizonyos pozíciót szerzett a közgazdaságtan nemzetközi világában. Ugyancsak ez idő tájt találkozott Uzawával és Aokival a Stanford Egyetemen. Az *Anti-Equilibriumot* ambiciózus kísérletnek és a főáramlatú közgazdaságtannal szembeni kihívásnak tekintették, és számos közgazdász figyelmét felkeltette Kornai kutatásai iránt.

⁹ A neoklasszikus matematikai közgazdászok számára Neumann különleges figura volt. A szintén magyar származású Kornai és Lipták matematikai modelljében Neumann árnyékát látták feltűnni, ami felkeltette érdeklődésüket Kornai iránt.

Az *Anti-Equilibrium* nem egy befejezett elmélet, hanem egy koncepcionális munka, de olyan ambiciózus mű, amely megmutatja, hogy milyen irányba kellene elmozdulnia a közgazdasági elemzésnek. Ezért a figyelem arra irányult, hogy az *Anti-Equilibrium*ból milyen nagy elméletet lehetne felépíteni.¹⁰

Kornai következő célja az volt, hogy az *Anti-Equilibrium* szemszögéből felépítsen egy rendszert a szocialista gazdaságok elemzésére. A reálgazdaságokban nincs egyensúly, és ami megfigyelhető, az a kapitalista gazdaságokban általános többlet, a szocialista gazdaságokban pedig általános hiány. Kornai feladata az volt, hogy a gazdasági rendszereket a többlet és a hiány fogalmainak felhasználásával ábrázolja, amelyek nem egyensúlyi fogalmak. Ez az 1980-ban megjelent *A hiány (Economics of Shortage)* című könyvében csúcscsodott ki. Kornai a szocialista közgazdaságtan általános elméletét kívánta felépíteni a „hiány” mint kulcsfogalom felhasználásával.

Vitát kellett volna folytatni Kornai *A hiány*ának elméleti érvényességéről, de a dolgok nem ebbe az irányba haladtak. A szocialista gazdaság hosszú távú stagnálása a rendszer megváltoztatásához vezetett. Világossá vált, hogy a szocialista gazdaság élettartama a végéhez közeledik, és hogy a kommunista hatalomnak nincs ereje megállítani a társadalmi változások tendenciáját. Az 1980-as években alapvető társadalmi változások kezdődtek a közép- és kelet-európai szocialista országokban. E társadalmi mozgalom közepette

¹⁰ Kornai számára szerencsétlen körülmény volt, hogy az *Anti-Equilibrium* iránt érdeklődő közgazdászok nem támogatták az azonos irányú kutatásokat. Rendkívül nehézkes volt a kísérlet egy olyan egyensúlytalansági elmélet kidolgozására, amely hozzájárulhatott volna a valóság megvilágításához. Kornai egyedül volt kénytelen küzdeni. A Kornai iránti kezdeti nagy érdeklődéshez képest nem folytatódott az elméletének továbbfejlesztését célzó kutatás, és ez a Kornai elmélete iránti érdeklődés csökkenéséhez vezetett. Kornai nem válhatott Neumann-ná a közgazdaságtantudományban.

Kornai *hiánygazdaságtana* ideológiai szerepéhez jutott a társadalmi változásokban.

A társadalmi változáshoz minden korban nemcsak a társadalmi ellentmondások olyan szintre emelkedésére van szükség, amely cselekvésre készíti az embereket, hanem egy ideológiára is, amely ezt a cselekvést irányítja. „Amíg a kommunista párt uralma fennáll, addig nem lesz gazdasági fejlődés, és az áruhiány normalizálódása nem oldódik meg”. Ennek a felfogásnak az elméleti alapja Kornainak *A hiány* című műve volt. Akárcsak Marx *A tőkéje*, Kornai *A hiánya* sem a nagyközönségnek szóló könyv volt. Még azok az értelmiségiek is, akik Kornairól beszéltek, valószínűleg soha nem olvasták el alaposan a művét. Azzal azonban, hogy azt a messianisztikus üzenetet közvetítette, hogy „amíg a szocializmus fennáll, addig nem lesz menekvés a hiánygazdaságból”, Kornai betöltötte az ideológiai szerepét abban, hogy tudatosította az emberekben a rendszerváltás szükségességét. Kornai ezen ideológiai üzenete volt az, amely felgyorsította a gazdasági rendszer reformjáról szóló vitát Kínában az 1980-as évek elején. Az a gyakorlati sürgető érzés, hogy Kína szegénységét nem lehet megoldani a piacgazdaságra való bátor áttérés nélkül, ösztönözte a gazdasági reformot Kínában, és a szovjet típusú szocialista gazdaságirányítás elhagyásához vezetett. Kornai nem terjesztett elő konkrét reformjavaslatokat. Ennek ellenére a hiánygazdaságtan messianisztikus üzenetét használták a kínai gazdasági reformot támogató közgazdászok ideológiaként.

Nem igaz, hogy a gazdasági vagy társadalmi elméletet sokan olvassák, majd ideológiát alkotnak belőle. Inkább arról van szó, hogy az elmélet következményei akkor válnak a társadalmi változás ideológiájává, amikor a társadalmi változásért felelős aktivisták ezeket a következményeket szlogenekké alakítják. Mind Marxnak *A tőke*, mind Kornainak *A hiány* című műve ilyen történelmi szerepet játszott. Marx elmélete annak az ideológiának az elméleti háttérévé vált, amely a kapitalista társadalomból a szocializmusba

vezető utat mutatta meg, míg Kornai elmélete annak az ideológiának az elméleti hátterévé vált, amely a szocializmusból a piaczgazdaságba és a kapitalista társadalomba való visszatérést szorgalmazta.

Természetesen nincs közvetlen kapcsolat egy elmélet helyessége és egy politikai mozgalom újjáéledése között. Nincs közvetlen kapcsolat Marx elméleti érvényessége és Lenin forradalmi mozgalma között. Ugyanígy, bár Kornai elméletének üzenetét a társadalmi változás jelszavaként használták, Kornai elméletének mint gazdasági elemzésnek az érvényességét az ideológiai szerepétől külön kell vizsgálni.

A rendszerváltás után Kornai különböző politikai javaslatokat fogalmazott meg. Visszatekintett az 1956-os eseményekre, és az 1989-es rendszerváltás idején, már tapasztalt közgazdászként, büszke volt arra, hogy sokkal megfelelőbb reformpolitikát tudott javasolni, mint tapasztalatlan fiatalként. Ha valaki absztrakt elméletek megalkotásában jártas teoretikus, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyben jó szakpolitikai szószóló is. A politikai érdekérvényesítéshez a társadalmi életben szerzett sokféle tapasztalatra és higgadt megfigyelésre van szükség. Bármilyen hosszú ideig élt is Kornai az amerikai társadalomban, elméleti közgazdászként a tényleges társadalmi életben nem szerzett elegendő tapasztalatot. Az egyetemi közegben lehet absztrakt elméleteket gyártani, de a sokrétű társadalmi élet valóságának ismerete nélkül nem lehet érvényes politikai javaslatokat tenni.

Hasonlóképpen, egyetlen elméleti tétel alapján nem lehet reális politikát javasolni. Egyes közgazdászok Kornai egyetlen, a „puha költségvetési korlátokra” vonatkozó megállapításából azt az egyszerű következtetést vonják le, hogy „a probléma megoldódik, ha a költségvetési korlátot keménnyé tesszük”, de ez nagy tévedés. Hiba a valóságot absztrakt megállapításokkal egyenlővé tenni, és az absztrakt elméleti felvetést közvetlenül összekapcsolni a politikai

javaslatokkal. A valós problémák leegyszerűsítése nem járul hozzá azok megoldásához.

Későbbi éveiben Kornai több olyan cikket publikált, amelyek a kapitalizmus és a szocializmus közötti leegyszerűsítő dichotómián alapultak. Ahogy az emberek idősödnek, gondolkodásuk gyakran egyre leegyszerűsítőbbé válik. Ebben a tekintetben a hétköznapi emberek és az akadémikusok sem különböznek egymástól. Vajon Kornai leegyszerűsítő dichotómiája a gondolkodása eltompulásának eredménye, vagy a gondolkodásmódja és elemzési módszere miatt van? Itt és most nem tudjuk ezt a kérdést mélyrehatóan megvizsgálni, de ez olyan kérdés, amelyet érdemes megfontolni.

Hogyan fogadták *A hiány gazdaságtanát*?

Kornai úgy vélte, hogy a „hiány” a szocialista gazdaságok elemzésének kulcsfogalma. Kornai ezt az elképzelését (elméletének kiindulópontját és könyvének címét) Marx *A tőke* című művéből¹¹ vette át.

Marx az árutermelés elemzését tette elmélete kiindulópontjává, és olyan briliáns elemzést végzett, amely logikusan megvilágította a cserekereskedelem árutermeléssé alakulásának és a pénz létrejöttének történelmi fejlődését. A történelmi folyamatok logikaként való felépítésének módszere a német filozófián alapuló társadalomfilozófiai módszer.

Marxot követve Kornai is a „hiány” kulcsfogalmát helyezte elméleti konstrukciójának kiindulópontjába. Az ő elméletkonstruálási módszere azonban teljesen eltér Marxétól. Kornai nem tesz egyértelmű kijelentéseket elméletkonstruálási módszeréről, de nem veszi át a Marx által használt

¹¹ Amikor ezt a véleményemet Kornai elméletének értékelésével kapcsolatban Zalai Ernőnek kifejtettem, azt mondta: „ez a meglátás nem téves”, és „Kornai egyszer valóban említette nekem, hogy az ötletet Marxtól vette.”

társadalomfilozófiai elemzési módszert. Elutasítja például az olyan analitikus módszereket, mint „a lényeg kivonása a jelenségből”. Kornai, aki egykor a marxizmus híve volt, de az 1956-os forradalom nyomán szakított vele, elveti a munkaérték elméletét, és elutasítja az olyan prófétaikövetkeztetéseket, mint az elszegényedés elmélete. Ahogy Kornai később kijelentette, pontosabb azt mondani, hogy elutasította a politikai mozgalmak marxista tanítását, mint azt, hogy elhagyta a társadalmi összetétel marxista elméletét.¹² Kornai bírálja a marxistákat, amiért felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy Marx tételeit a valósággal összevessék. Hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a tényekből kell kiindulni, és ebből kifejleszteni az elemzést, beleértve az adatok feldolgozását (a matematikai feldolgozást is). Ezért Kornai úgy vélte, hogy a különböző társadalmi jelenségek mögött létező „lényeg” elemzésének társadalomfilozófiai módszere nem tudományos. Kornai úgy vélte, hogy a „jelenség és a mögötte álló lényeg” analitikus kifejezés marxista, és hogy átvitt értelemben használható, de nem analitikus módszerként. Ebben az értelemben osztotta a neoklasszikus matematikai közgazdászok meggyőződését, miszerint a német filozófiai alapú társadalomfilozófiai elemzés (politikai gazdaságtan¹³) nem tudomány.

Amint azonban az I. fejezetben részletesen elemeztük, nem lehet azt állítani, hogy „a matematika és a statisztika használata a gazdasági elemzésben tudományos, és

¹² 2008-ban Kornai meghívást kapott egy előadásra a Kanagawa Egyetem 80. évfordulója alkalmából, ahol kifejtette a marxi elmélet-hez való viszonyát. Kornai ünnepi előadása a *Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével* címet viselte, és szerepel a *Gondolatok a kapitalizmusról* című magyar nyelvű könyvében (Akadémiai Kiadó, 2011).

¹³ Az a felismerés, hogy a politikai gazdaságtan nem közgazdaságtudomány, hanem filozófia vagy szociológia, a főáramlathoz tartozó közgazdászok körében elterjedt felfogás. Ezzel szemben Kornai elméleti álláspontját a mainstream közgazdaságtanon belül az intézményi iskolához tartozónak ismerték el. Az intézményi iskola nem rendelkezik magas státusszal az Econ törzsön belül.

egyúttal tényelemzés is”. Ezzel szemben a kortárs matematikai közgazdaságtanban burjánzik a modellelemzés és a matematikai statisztikai elemzés, amely nem kap semmiféle cáfolatot a tényekből, és nem minősül társadalomtudománynak.

A hiány közgazdaságtana a „hiány fenomenológiájának” mondható abban az értelemben, hogy leírja azokat az oksági összefüggéseket, amelyek a hiányt előidézik és reprodukálják. Annak társadalomfilozófiai elemzését, hogy milyen lényegi összefüggések okozzák a hiányt, kezdettől fogva kizárták. Kornai igazi értéke abban mutatkozik meg, hogy alaposan elemzi az oksági viszonyokat. Ez a munka felkeltette a szocialista társadalmakban élő értelmiségiek figyelmét, de nehéz azt mondani, hogy a gazdaságelmélet nemzetközi világában nagyra értékelték volna. Nem kapott kellő figyelmet sem a főáramlatú közgazdaságtan, sem a marxi közgazdaságtan részéről. Hogy miért van ez így?

Először is, a főáramlatú közgazdászok számára a szocializmus gazdasági kérdései nem voltak elsődleges fontosságúak, és a „hiány” furcsa fogalmát sem tekintették a gazdasági elemzés fő témájának.

Másodszor, a kortárs közgazdaságtanban a hangsúly az egyes jelenségek és kérdések modellelemzésén van, és a gazdasági társadalom egészét célzó nagy elméletek nem képezik vita tárgyát. Ez azért van így, mert nélkülözhetlenné teszik a társadalomfilozófiai vitát arról, hogy miként tekintünk a gazdasági társadalomra. A kortárs főáramlatú közgazdászok számára, akik kizárták a társadalomfilozófiát, ez a fajta vita kívül esik a közgazdaságtanon. Következésképpen hihető, hogy nagyon kevés olyan közgazdász van, aki valóban olvasta Kornainak *A hiány* című könyvét. Természetesen a kiváló társadalomelmélet előbb-utóbb felkelti a figyelmet, de az a tény, hogy a téma a szocialista gazdaságokra korlátozódik, megakadályozta, hogy szélesebb érdeklődésre tegyen szert.

Harmadszor, a közgazdaságtan klasszikus korszakával ellentétben, a kortárs közgazdaságtanban, ahol a matematikai modellek alkalmazása az egyes jelenségek elemzésére népszerű, nem vették figyelembe a gazdasági elemzésnek a társadalmi változásokra gyakorolt hatását. Ezért a főáramlatú közgazdaságtanban nem létezett olyan értékelési mechanizmus, amellyel mérni lehetett volna Kornai elméletének hatását a kínai rendszerreformra, és a közép- és kelet-európai szocialista rendszer összeomlására. Ez volt a fő oka annak, hogy az 1990-es évek elején Kornai nem kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat.

Negyedszer, mivel Kornai elemzése a szocialista gazdaságokról olyan távol állt a hagyományos marxista elemzéstől, nem keltette fel az úgynevezett ortodox marxista közgazdászok figyelmét. Nekik nem állt érdekében elolvasni *A hiányt*.

Ötödször, a Kornai iránt érdeklődő marxista közgazdászok úgy vélték, hogy Kornai elemzéséből hiányzik a Marxéhoz hasonló politikai-gazdasági elemzés, illetve társadalomfilozófiai módszertan. Így Kornait bírálták, mondván, hogy nem sikeres elemzője a szocialista gazdaságoknak, lévén, hogy csak a hiány okozati összefüggéseit követi nyomon.

Ez utóbbival kapcsolatban Kornai azt állítja, hogy öncenzúrát folytatott *A hiány* megírásakor, és ezért nem tudott belefolyni a politikai hatalom elemzésébe. *The Socialist System* (Clarendon Press, Oxford, 1992) című, *A hiányt* kiegészítő, az egész szocialista rendszert átfogó elméletében olyan témákat érint, mint a kommunista párt hatalma, az ideológia, a politikai szabadság és a rendszer reformjának lehetősége. Kornai egyértelműen megváltoztatja elemzési módszerét a „tisztá” közgazdaságról a politikai-gazdasági érvelésre.¹⁴ Ez egy fontos kísérlet volt a gazdasági társada-

¹⁴ Mielőtt Kornai 2008-ban Japánba látogatott volna, odaadtam neki egy emlékeztető jellegű írást a Kornai-elmületről.

lom egészének elemzésére. Kornai, aki ekkor már elutasította a marxizmust, nem talált olyan társadalomelméletet, amely felváltotta volna Marx társadalmi formáció (Gesellschaftsformation) elméletét. Ezért, ha politikai-gazdasági elemzésre törekedett, nem volt más választása, mint mégis visszatérni Marx társadalomelméletéhez. Ahelyett azonban, hogy társadalomfilozófiai megközelítést vett volna át elemzési módszerként, inkább egy olyan elmélet megalkotására törekedett, amely a társadalom egészére kiterjed, azáltal, hogy elemzésének hatókörét a gazdasági területről a politikai területre terjesztette ki.

Mindenesetre, míg az *Anti-Equilibrium* felkeltette a főáramlatú közgazdászok figyelmét, ugyanezen közgazdászok kevés érdeklődést mutattak *A hiány* iránt. Kornai elmélete iránt viszont a szocialista blokk közgazdászai és a szocializmus jövője iránt érdeklődők körében jelentős volt az érdeklődés. És a *The Socialist System*, amelynek véglegesítését Kornai célul tűzte ki, a főáramlatú közgazdaságtan körén túllépő politikai gazdaságtan, a neoklasszikus közgazdaságtan hatókörén kívül eső mű lett.

A puha költségvetési korlát normatív értelmezése

A kortárs közgazdaságtan mint társadalomtudomány szerencsétlen helyzetben van. Ahelyett, hogy a valós gazdasági problémák különböző megoldásait tanulmányoznák,

---

Hangsúlyozta, hogy nem volt helyes az a megállapításom, miszerint „A szocialista rendszer visszatérés Marx társadalmi formációkról szóló elméletéhez”, mondván, hogy „Marx úgy gondolta, hogy a társadalom alsó struktúrája határozza meg a felső struktúrát, de ez a könyv azt sugallja, hogy a felső struktúra hat az alsó struktúrára”. Az az elképzelés, hogy a gazdasági alap egyoldalúan határozza meg a politikai felépítményt, dogmatikus (fundamentalista) felfogás. Az a felfogás, hogy a gazdasági alap és a politikai felépítmény (felső struktúra) viszonylag függetlenek egymástól, és kölcsönhatásban vannak egymással, vagy hogy a politikai felépítmény hat az alapra, szintén az „alap-felső struktúra” társadalmi konstrukció megértésén alapul.

a közgazdászokat inkább az érdekli, hogyan lehet elegáns modelleket alkotni. Mindig olyan problémákat (témákat) keresnek, amelyek alkalmasak a modellelemzésre. Nem érdekli őket kellően a probléma fontossága, vagy az, hogy milyen valós összefüggésekkel jár, ha matematikailag modellezhető. Ha egy probléma megfogalmazható egy intelligens matematikai modellként, akkor a tényleges fontosságától függetlenül magasra értékeli a dolgot.

Ez a tendencia jól látható Kornai *A hiány*ának értékelésénél is.

A főáramlatú közgazdászok számára Kornai ma már nem az *Anti-Equilibrium* vagy *A hiány* szerzőjeként ismert, hanem a „puha költségvetési korlát” fogalmát javasoló közgazdászként. *A hiány* egyik fejezetének egyik alcíme alatt tárgyalt egyetlen fogalmat veszik elő, és kezelik úgy, mintha az a kortárs közgazdaságtan egyik fontos fogalma lenne. Ez furcsa jelenség. Érdekes azonban, mint szimbolikus példája annak a trivializmusnak és normatív elméletnek, amelybe a kortárs közgazdaságtan belebukott.

A kérdést mindössze néhány oldalon tárgyalja a könyv. Ennek ellenére, anélkül, hogy teljes elméleti rendszere miatt értékelték volna, felkeltette a fő áramlathoz tartozó közgazdászok figyelmét. Eredetileg a mikroökonómiában a „vállalatok költségvetési korlátainak” fogalma elvont tény. Annak az általános ténynek az ábrázolása, hogy a kapitalista vállalatok költségvetési korlátok között működnek. Más szóval, az a megfigyelés, hogy a költségvetési korlát a kapitalista vállalatoknál kemény, a szocialista vállalatoknál viszont puha, egy absztrakt tényt képvisel.

A tényleges kapitalista vállalatoknál a költségvetési korlát rugalmas lehet a bankkölcsönök és a vállalati kötvények kibocsátása révén. A keménység csak az igazság egyik aspektusa. Másrészt a szocialista gazdaságokban, ahol a tőkepiac nem működik, az állami vállalatok hiányait bankkölcsönökkel vagy állami támogatásokkal fedezik. A szocializmusban nincs kialakult hitelfegyelmi rendszer,

így a hitelek könnyen átalakulhatnak támogatássá, és van egy olyan rendszer, amelyben az állam fedezi a bankok hiányát.

A vita arról, hogy a költségvetési korlátok kemény vagy puha korlátok-e, nem annyira a tények elemzése, mint inkább a közgazdászok elvont elképzeléseiről szóló vita. Kornai metaforikusan a kapitalista vállalatokat keménynek, a szocialista vállalatokat pedig puhának jellemezte, ami szimbolikusan mutatja a két típus közötti különbségeket. Ez egy ügyes metafora, de nem mélyreható elemzés, amely tisztázza a probléma lényegét. Anélkül, hogy mélyreható vita alakult volna ki arról, hogy miért jellemző a szocialista vállalatoknál a puha menedzsment, csak a reprezentációs tények értelmezése vált a vita tárgyává. Ez a szellemes kontraszt a főáramlatú közgazdászok modellezésének tárgyává vált. A puha költségvetési korlátot általánosították, mint „olyan következetlenségi problémát, amelyben a játék elején meghatározott feltételek a játék során megváltoznak” és „puha költségvetési korlát szindróma” néven olyan normatív tétellel módosították, amely a játékelmélet, a különböző szervezetek és az állami szervezetek viselkedési mintáit magyarázza.

Ily módon a „puha költségvetési korlátok” bekerült a neoklasszikus közgazdaságtan fogalomjegyzékébe, és a viselkedés normatív fogalmává avanszált, amely a „következetességet nélkülöző viselkedésmintákra” utal. Kornai maga is elégedett volt azzal, hogy az általa kidolgozott metafora a főáramlathoz tartozó közgazdászok által megvitatott normatív tétel lett, és aktívan fogadta a játékelméletbe való beépítését. Ez a fajta vita azonban pontosan az a fajta normatív elemzés, amelyet Kornai az *Anti-Equilibrium*ban kritizált. Kornai vajon nem érezte kényelmetlenül magát amiatt, hogy az egész elméleti rendszer értékelése helyett az elméleten belül egy metaforát úgy kezeltek, mintha az lenne Kornai elméletének legnagyobb felfedezése? Továbbá az is furcsa, hogy Kornai elméletének támogatói mind úgy

kezelik a „puha költségvetési korlát”-ot, mintha az Kornai egyik legnagyobb elméleti hozzájárulása lenne.

A költségvetési korlátok felpuhulásának okai a szervezet típusától vagy a tevékenységi környezettől függően változnak. Az egyes feltételek elemzése nélkül nehéz megtalálni a jelenség valódi okait, és a leküzdésével kapcsolatos kérdéseket. A modellezhető témákat kereső közgazdászok azonban a következtetlen viselkedést normatív tételnek tekintik, és ebből a normából próbálják megérteni a különböző tényeket. Ahelyett, hogy a tények elemzéséből egy bizonyos következtetést vonnának le, inkább megkeresik az alanyok és szervezetek olyan típusú viselkedését, amely megfelel a megállapított normának, modellezik és értelmezik azt. A tényelemzés sok időt és erőfeszítést igényel az adatok összegyűjtése és elemzése során, de ez a fajta normatív elemzés matematikailag modellezhető, ha van hozzá megfelelő elképzelés. Ez a tanulmányozás és az értékelés módszere a kortárs közgazdaságtanban. A szakdolgozat témájának megtalálása napi kihívás. Egy modellezhető téma megtalálása, majd egy matematikai modell létrehozása a neoklasszikus iskola matematikai közgazdaszai által gyakran alkalmazott technika.

Normatív megközelítések a rendszerváltozás megértéséhez

A neoklasszikus közgazdászok által tárgyalt, a rendszer átalakulásával kapcsolatos témák közé tartozik a reformok sebessége és a korrupció megértése. A „radikális reform vs. fokozatos reform” vita a sokkterápia és a privatizáció sebességéről nagyon népszerű témává vált, amely számos neoklasszikus közgazdászt érintett. A járadékszerzés (rent-seeking) módszerével végrehajtott korrupció jelenségének a magyarázatáról szóló vita egy másik olyan fontos téma, amely az átmeneti országokban tapasztalható korrupció megértésével kapcsolatos. Ezek a témák a főáramlatú

közgazdasági modellezés tárgyává váltak, amely elvonatkoztatott a tényszerű tartalomtól (a tényleges kérdések elemzése nélkül).

G. Roland felépített egy modellt, és összehasonlította a két modellt a radikális privatizáció versus fokozatos privatizáció szempontjából. Ez nem a tények elemzésén alapuló tanulmány, hanem normatív modellelemzés.¹⁵ A normatív elemzésből levont következtetéseket önkényesen kiválasztott valós adatokkal vetették össze, hogy megvizsgálják, alátámasztja-e az elemzést vagy sem. Ez az érvelés egyáltalán nem tükrözi a történelmi valóságot. Kezdjük azzal, hogy a tőkével, technológiával és vezetői képességekkel nem rendelkező szocialista ipari vállalatok privatizációja megvalósíthatatlan volt, és a legtöbb szocialista ipari vállalat számára az egyetlen lehetőség a felszámolás maradt. A közép- és kelet-európai privatizációs viták, amelyek figyelmen kívül hagyják ezeket a történelmi tényeket, nélkülözik a gyakorlati jelentőséget.

Külföldi tőke bevonása nélkül a privatizáció nem lehet sikeres, és a valamennyi országban végrehajtott radikális kuponprivatizáció kudarcot vallott. Még ha a „Monopoly játékban” van is lehetőség a versenyképtelen szocialista ipari vállalatok megvásárlására, illetve eladására, ezeket a vállalatokat nem lehet átalakítani. Azok, akik a kuponprivatizációt radikális privatizációként dicsérték, nem értették meg, hogy a privatizáció a volt szocialista országokban teljesen más történelmi környezetben zajlott, mint a kapitalista gazdaságokban. A tényleges helyzettől távol eső laboratóriumi modellek kidolgozására összpontosító kutatások olyan fantáziadús viták, amelyeknek semmi közük a valósághoz. A neoklasszikus közgazdaságtanban általános az az elképzelés, hogy a tények vizsgálata és elemzése nélkül, matematikai modellek létrehozásával lehetséges válaszokat kapni. Ez a fajta priori normatív érvelés nem járul hozzá a

¹⁵ G. Roland (2000)

valós problémák megoldásához. Ez a kortárs közgazdaságtan alapvető problémája.

A Közép- és Kelet-Európától távol eső kutatóintézeteikben működő kutatók beérik azzal, ha egy okos modellt létre tudnak hozni. A vita arról, hogy radikális vagy fokozatos politikát folytassunk-e, a nyugat-európai és amerikai közgazdászok kedvenc témájává vált,¹⁶ sőt filozófiai vitává absztrahálódott,¹⁷ hogy radikálisnak vagy fokozatosnak kell-e lennünk. Ha a „reformok sebességéről” szóló vita ennyire általánossá válik, akkor a séma alkalmazható lesz a „Mi a jobb az egészségünknek, a gyaloglás vagy a kocogás?” jellegű vitára is. Ez klasszikus példa arra, hogy a valóságtól elrugaszkodott érvelés üres állítássá válik. Ez a közgazdaságtan hanyatlásának tünete.

Hasonlóképpen, a rent-seeking elmélet sem a korrupció valóságát elemzi és osztályozza, hanem a valós korrupciót példaként kezeli a fogalmilag felállított általános normák alapján. Ez egy olyan elemzés, amely a tényeket normatív tételeknek rendeli alá, és a szekeret a ló elé teszi. A normatív elemzésre jellemző, hogy lemond a korrupció valóságának vizsgálatával és elemzésével kapcsolatos nehéz feladatról, és eleve meghatározott kritériumok alapján ítéli meg, hogy egy valós korrupciós jelenség melyik mintába illeszkedik.

Amint azt az előző részben tárgyaltuk, az a megközelítés, hogy a Kornai-féle puha költségvetési korlátot a puha költségvetési korlát szindrómának tekintjük, és erre próbálunk

¹⁶ I. Iwasaki szerk. (2020). Lásd a II. fejezetet. Ez a témával kapcsolatos szakirodalom hatalmas gyűjteménye, dátum és téma szerint rendszerezve.

¹⁷ K. Arrow (2000) 9–18. Arrow érvelése nem tesz különbséget a rendszerváltás után közvetlenül a hiperinfláció visszaszorítására irányuló radikális makrogazdasági politika és a radikális privatizációs politika között, ahogyan azt a kuponprivatizáció jellemzi. A két politika teljesen különböző, és nem csupán a végrehajtásuk gyorsasága alapján kell értelmezni őket. Minél távolabb kerülünk a tényleges kérdésektől, annál absztraktabbá és értelmetlenebbé válik a vita.

példákat találni, szintén normatív elemzésnek számít. Bár E. Maskin és társai azt állítják, hogy a „puha költségvetési korlátról” szóló vita empirikus vita,¹⁸ valójában ez egy absztrakt tényekről szóló normatív vita. A „puhulás” jelenségének minden egyes testületben vagy szervezetben megvannak a maga sajátos okai. Ha ezeket nem elemezzük külön-külön, nem lehet megoldást találni a problémára.

Ez hasonló egy orvosi példához, hiszen egy betegség (szindróma) nevének megjelölése nem jelenti a betegség okának meghatározását. Még ha a tünetek hasonlóak is, az okok gyakran különbözőek. Amíg nem tudjuk megmagyarázni, mi váltja ki az egyes tüneteket, addig a kezelésben önmagában a megnevezésnek nincs haszna. Az orvostudományban, amíg a hatásmechanizmus nem tisztázott, nem mondhatjuk, hogy a betegség (szindróma) orvosi kezelése evidenciával rendelkezik. Ugyanígy, még ha fel is soroljuk a gazdasági társadalom hasonló jelenségeit, az nem jelenti azt, hogy tisztáztuk az egyes jelenség valós okait.

A kortárs közgazdaságtan a normatív elemzést helyezi előtérbe, és amint egy bizonyos normatív tétel megfogalmazódik, úgy gondolják, hogy a tények tisztázásának eszközei is adottak. Cikkében, amelyben a radikalizmus előnyeit és hátrányait tárgyalja, Arrow a következő következtetést vonja le:

A gazdasági szervezet drasztikus változtatásait, még ha az államhatalom befolyása csökkentésének irányába is, nem lehet könnyen kikényszeríteni. Hogy egy Rudolf Richter által nekem javasolt kifejezést használjak, az intézményi változás nemcsak útfüggő, hanem elvárásfüggő is.¹⁹

¹⁸ Kornai–Maskin–Roland (2003) pp. 1095–1136.

¹⁹ „Drastic changes in economic organization, even if in the direction of reducing state power, cannot easily be imposed. To use a term suggested to me by Rudolf Richter, institutional change is expectation-dependent as well as path-dependent.”

Arrow maga is a fokozatosságot támogatja abban az értelemben, hogy elutasítóan viszonyul a big-bang megoldásokhoz (radikális politikákhoz), de ez az utolsó mondat fejezi ki legjobban a neoklasszikus normatív elméletet. Arrow arra a következtetésre jut, hogy „mivel az intézményi változás elvárásfüggő, valamint útfüggő, a drasztikus változás nem könnyű (tehát fokozatosnak kell lennie)”.

A neoklasszikus közgazdaságtanban a valóság megértésének egyik módszere az egyes eseményeket magyarázó normatív fogalmak kidolgozása és a kapcsolódó fogalmak összekapcsolása. A „várakozásfüggő” és az „útfüggő” olyan fogalmak, amelyek a probléma bekövetkezése előtti történelmi múltra összpontosítanak, és megmutatják, hogy a hagyományos elvárások vagy utak nagymértékben meghatározzák a jelent. Ezek a fogalmak a neoklasszikus közgazdaságtanon belüli kommunikációs zsargon és a neoklasszikus közgazdászok által használt közös nyelvezethez tartoznak. A valós problémák megvitatásakor azt a szerepet töltik be, hogy több szakkifejezés kombinálásával, a tények elemzése nélkül, a kérdéses probléma megértését szolgálják. Ez valóban az Econ törzsének Econ nyelve.

Hasonló neoklasszikus zsargon a John Williamson-féle úgynevezett „washingtoni konszenzus”, IMF és a Világbank politikai téziseinek tízpontos összefoglalása a fejlődő országok támogatására.²⁰ A sokterápia, amelyet Jeffrey Sachs (Harvard Egyetem) Leszek Balcerowiczsal közösen hajtott végre, amikor Lengyelország hiperinflációba

²⁰ A Williamson által felsorolt tíz szakpolitikai terület a következő: költségvetési fegyelem, a közkiadások prioritásainak átirányítása, adóreform, kamatláb-liberalizáció, versenyképes árfolyam, a kereskedelem liberalizációja, a közvetlen külföldi befektetések beáramlásának liberalizációja, privatizáció, dereguláció és a tulajdonjogok biztosítása. Williamson 1989-ben jelentette be ezt a közös szakpolitikai támogatási csomagot, és azóta már egy felülvizsgált változat is napvilágot látott (<https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-washington-means-policy-reform>).

zuhant, majdnem a teljes williamsoni szakpolitikai csomagot tartalmazta, és gyakran hivatkoznak rá sikeres esetként. Lengyelország volt azonban az egyetlen ország, amely Közép-Európában hiperinflációba esett, és ahol szükség volt vészhelyzeti politikára, hogy a hiperinflációt rövid időn belül ellenőrzés alá lehessen vonni. Ezt a fajta sokkterápiát más közép- és kelet-európai országok nem alkalmazták. Ezekben az országokban nem volt vita a sokkterápia alkalmazásáról.

A közép- és kelet-európai történelmi tényektől függetlenül azonban a „washingtoni konszenzus” kifejezés a neoklasszikus politikai csomag szinonimájává vált, amelyet a fejlődő országoknak nyújtott gazdasági segítségnyújtás során kell alkalmazni. Más szóval, ez egy olyan szakértői kifejezéssé vált, amely a neoklasszikus közgazdaságtan normatív politikai rendszerére utal, és amelyet „Williamson tízparancsolatának” is nevezhetnénk.

Bár a neoklasszikus közgazdaságtanban nincs szisztematikus gazdasági és társadalmi elmélet, a tényekből normatív tételeket alkot, és ezek összekapcsolásával magyarázza a tényleges gazdasági és társadalmi problémákat. Ily módon úgy gondolják, hogy a világ összes gazdasági és társadalmi rendszerét meg lehet érteni Washingtonból vagy az egyetemi laboratóriumokból anélkül, hogy a helyszínen végig kellene menni az adatgyűjtés és a tények elemzésének folyamatán. Ennek eredményeként a neoklasszikus közgazdaságtan olyan normatív elméletté vált, amely lehetővé tette, hogy a marxista gyakorlathoz hasonlóan elméletben értsük meg a világ összes dolgát. Sachs jó sok pénzt keresett a lengyel kormánynak a neoklasszikus csomag segítségével nyújtott tanácsadásért. Hasonlóképpen, néhány közgazdasági Nobel-díjas makroközgazdász is magas honoráriumokhoz jutott azáltal, hogy meghívást kaptak a japán kormánytól, vagy országos újságok munkatársai lettek. Ők szabványosított normatív politikákra alapozott tanácsokat

adtak anélkül, hogy részletesen elemezték volna a japán gazdaság jelenlegi állapotát.²¹

A neoklasszikus közgazdaságtan azt az illúziót kelti, hogy a valóság tisztázódott azáltal, hogy a tényeket megállapított normatív tételek szerint osztályozza. Ez azonban nem más, mint illúzió. Ahogy Kornai mondja, a marxizmus azért indult hanyatlásnak, mert a világot Marx tételein keresztül próbálta megérteni, ahelyett, hogy a valós problémákkal foglalkozott volna. Ugyanígy a neoklasszikus közgazdaságtan is önhitté vált, azt gondolják, a világot egy normarendszer létrehozásával lehetségessé válik megérteni. Ezért nevezik neoklasszikus imperializmusnak.

A normativizmus a kortárs közgazdaságtant átható pedantéria, a tényelemzést elhanyagoló normatív elemzés. Furcsa, hogy örülni kell annak, hogy a „puha költségvetési korlát” beépült a neoklasszikus közgazdaságtan pedantériájába.

Marx társadalomelméletének újragondolása Apototikus társadalom és nekrotikus társadalom

Mivel a kortárs közgazdaságtan nem rendelkezik olyan elméleti kerettel, amely a gazdasági társadalom egészét megragadhatná, ha megkísérlünk egy olyan jellegű politikai gazdaságtant kidolgozni, amely a hatalmi viszonyokat is magában foglalja, elkerülhetetlenül Marx társadalmi formációkról szóló elméleténél kötünk ki. Nem véletlen, hogy Kornai a szocialista rendszerben visszatért Marx társadalmi formáció elméletéhez.

Itt azonban felmerül egy kérdés. Magyarozható-e a szocialista rendszerek 20. század végi összeomlása Marx

²¹ A japán kormánybizottságban J. Stiglitz meghívása nyomán megtartott előadás kritikáját lásd a VI. fejezetben. P. R. Krugman dicsérte az Abenomicsot, amelyet a VI. fejezetben tárgyalunk, de később kritizálta a politikát.

társadalmi formációkról szóló elméletével? Ez egy kritikus kérdést vet fel a marxi társadalomelmélettel szemben. Nemcsak a marxi társadalomelmélet érvényességét kérdőjelezi meg, hanem a szocialista társadalmak társadalmi formációjának önállóságát is kétségbe vonja. Ha ez egy fenntarthatatlan gazdasági társadalom volt, hogyan érthetjük meg a 20. századi szocializmust Marx társadalomelmélete alapján?²² Továbbá, e kérdés implikációjaként felmerül a következő kérdés: Ha a létező szocialista társadalom fenntarthatatlan gazdasági társadalom volt, lehetséges-e egy ilyen gazdasági társadalomra vonatkozóan rendszerező elméletet (nagy elméletet) felállítani?

Ha a szovjet és a kelet-európai szocializmus összeomlásának éveként 1989-et jelöljük meg, akkor ez azt jelenti, hogy a szovjet rendszer csak 70 évig, a kelet-európai szocializmus pedig csak 40 évig tartott. Időközben lezajlott egy világháború is, így a szocializmusnak nevezett rendszer élettartama ténylegesen még rövidebb volt. Mindenesetre meg kell vitatnunk, hogy egy olyan társadalom, amely 40-50 év után összeomlik, nevezhető-e önfenntartó társadalmi egységnek.

A piacgazdaságon alapuló kapitalista társadalmak szilárd, önfenntartó gazdasági alapokkal rendelkeznek. Folyamatos reprodukcióra képesek, önállóan működnek, és alapvetően képesek önmagukat fejleszteni, változtatni. Ezzel szemben a 20. századi szocialista társadalmak gazdasági alapjai, amelyek korlátozták a piaci alapú szabadságot és felülről irányított kormányzati kontroll alatt működtek, gyengék voltak, és ahelyett, hogy önállóan fejlődtek és működtek

²² Nemcsak a nyugat-európai kommunista pártok tűntek el, de a marxizmusnak ma már általánosan véve nagyon kevés híve van, így ebben a kérdésben nem lehet egy közös álláspontot megerősíteni. A fejlett világ egyetlen befolyásos politikai pártja, a Japán Kommunista Párt kijelentette: „a 20. századi szocializmus összeomlásának alapvető oka az volt, hogy eltért az igazi szocializmustól”. Ez az érv csupán „kifogás” arra, hogy miért nem vizsgálják a kérdést.

volna, az önpusztító hanyatlás útját követték. Míg a kapitalista társadalmak rugalmas alkalmazkodóképességről tettek tanúbizonyságot, addig a szocialista társadalmak csak nagyon merev, kézműves jellegű alkalmazkodóképességgel rendelkeztek, és fokozatosan leépültek.

Melyek voltak azok az elvek, amelyek a 20. századi szocializmus gazdasági irányítását kormányozták? A szocialista hatalmat megalapozó Szovjetunióban – amely gazdasági szempontból is eleve igen elmaradott volt – és távol állt a fejlett kapitalista országok viszonyaitól, különböző anyagmérlegeket hoztak létre, és megpróbálták kifejleszteni a tervgazdálkodás eszközeit. Ez azonban csak kísérlet volt arra, hogy „ceruzával és papíron” hozzanak létre egy nemzetgazdasági tervet. A szocialista rendszer elvi megteremtése után is csak a vállalatok államosítására és a piacgazdaság alapos elnyomására volt lehetőség, de aktív és fenntartható gazdasági tervet nem lehetett megfogalmazni sem. Legjobb esetben is csak egy háborús mozgósítási stílusú projektet lehetett létrehozni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a gazdasági tervezés a politikai döntéshozók kezében összpontosult, és minden tekintetben alávétett maradt a politikai célkitűzésekkel szemben.

Gyakorlatilag a kommunista pártok mindenkori vezetése nem volt képes a tervezés vagy a haladás irányításának eszközeit alkalmazni. Ez volt a 20. századi szocializmusban a gazdaságirányítás történelmi határa.

A 20. század első felében a világon az egyetlen tervezési eszköz az első világháború idején bevezetett háborús fejadagrendszer működése során megszerzett tapasztalatok voltak. A szocializmus, amely a 20. században, a háborúk évszázadában alakult ki, az elejétől a végéig nem tudott elszakadni a politikai céloknak alárendelt gazdasági irányítástól. Más szóval, a 20. századi szocializmus nem tudta levetkőzni hadiszocializmus jellegét: politikai és gazdasági rendszerei a háborús irányítás utánpótlásai voltak. Ez volt az, ami döntően meghatározta a 20. századi szocializmust.

Ennek a rendszernek a lényege az „allokációs (kvótás) gazdaságirányításként”²³ határozható meg. Ez a fajta irányítási rendszer a következő jellemzőkkel rendelkezik:²⁴

1. A kommunikáció egyirányú (egyoldalú), és a tranzakciós nyelv egy fizikai egységen alapul.

2. Az áruelosztási rendszer bürokratikus (hierarchikus) szervezetet igényel.

3. A felső és alsó szervezetek közötti hierarchikus kapcsolat a személyiségektől függ abban az értelemben, hogy sajátos emberi kapcsolatok jönnek létre, a „kézi irányítás” rendszerszintű.

4. A szervezet zárt rendszer, titoktartással.

5. A tekintélytől való függés és a tekintélynek való alárendeltség válik uralkodóvá a társadalmi viselkedésben.

6. A társadalmi tevékenységek összetettsége csökken és leegyszerűsödik.

7. Mind a szervezetek, mind az egyének a hanyatlás és a degeneráció tendenciáját követik, és önpusztítóak.

A fenntartható és önfejlődésre képes társadalmi-gazdasági rendszert, mint például a piaci rendszert, „apoptotikus társadalomként”, a háborús időkben irányított, elosztási rendszeren alapuló társadalmat, mint például a 20. századi szocializmust pedig „nekrotikus társadalomként” definiálok. Míg az apoptotikus típus a belső ellentmondásokat fejlődési úton oldja fel, addig a nekrotikus típus a belső ellentmondások miatt önpusztító.

A sejtbiológiában különbséget teszünk a sejtpusztulás (apoptózis), vagyis amikor a régi sejtek elpusztulnak és segítenek új sejtek keletkezésében, és a sejthalál (nekrozis) között, amikor a régi sejtek elpusztulnak, de új sejtek nem születnek. Ugyanígy vannak emberi társadalmak, amelyek

²³ Ez nem korlátozódik az áruk közvetlen elosztási rendszerére, hanem az áruk elosztásának és koordinálásának teljes, felülről jövő mechanizmusára vonatkozik.

²⁴ A részleteket lásd Morita (2014) 33–35.

fokozatosan oldják meg a problémákat, és vannak társadalmak, amelyek önpusztító módon degenerálódnak és összeomlanak. Ezt az analógiát használva „a 20. századi szocializmus nekrotikus módon halt el”. Marx a társadalomelméletét a fejlődő apoptózis típusú társadalom köré építette fel, de soha nem gondolt a 20. századi szocializmushoz hasonló nekrozis típusú társadalomra. Az a tény, hogy a szocialista társadalom, amely elvileg a kapitalista társadalom apoptózisaként született, a nekrozis (elhalás) útját követte, rendkívül paradox eredmény.

Míg Marx elméletet tudott kidolgozni arról, hogyan születik a pénz, majd hogyan keletkezik a tőke az áruterelésben és az árucserében rejlő belső ellentmondásokból, addig Kornai megközelítése fenomenológiai volt, a „hiány” keletkezése és reprodukciója közötti oksági összefüggést vizsgálta. Kornai célja, hogy megalkossa a szocializmus „tőkeelméletét”, nem valósult meg. Ennek oka az volt, hogy maga a szubjektum nem volt olyan létező, amely lehetővé tette volna a dinamikus logika kibontakozását. Bár dicséretes, hogy a hiánygazdaságtan a háborús elosztás egy tipikus példáját hozta felszínre, a szocializmus nagy elméleteként megbukott.

Másrészt, mivel Kornai elutasította a hagyományos marxista társadalomelméletet, alternatív társadalomfilozófiái megközelítést kellett kidolgoznia. Mivel azonban Kornai elutasította a jelenségekből a lényegyet elemző módszertant, nem tudta mély társadalomfilozófiai elemzését elvégezni. Politikai és gazdasági elemzésében nem volt más választása, mint visszatérni a hagyományos marxista társadalomelmélethez.

Engedmények a főáramú közgazdaságtannak

Az amerikai közgazdaságtudományi közösségben, ahol a neoklasszikus közgazdaságtan tündököl, a politikai gazdaságtani elemzés nem fegyver, amellyel pozíciót lehet szerezni. Míg az olyan matematikai modelleket, mint a kétszintű tervezés, nagyra tartják, addig az olyan politikai

közgazdaságtant, mint *A szocialista rendszer*, nem. Ilyen körülmények között bizonyos elméleti engedményeket kellene tennie annak, aki megkísérli felhívni magára a főáramlatú közgazdaságtan figyelmét. Ez viszont a főáramlatú közgazdaságtannak tett engedmény lenne. A „puha költségvetési korlátok” körüli vita egy ilyen példa volt.

Kornai vajon üdvözölte a „puha költségvetési korlátok” mint neoklasszikus modell kialakulását? Úgy gondolta, hogy a játékelméleti fejlemények elfogadásával biztosíthatja pozícióját a főáramlatú közgazdaságtanban? Volt-e ott valamilyen elméleti kompromisszum? Nem volt türelmetlen amiatt, hogy a főáramlatú közgazdaságtan nem ismerte el munkásságát, annak ellenére, hogy a közgazdasági Nobel-díj jelöltjeként tartották számon? Mivel politikai gazdaságtani elemzése nem volt népszerű a neoklasszikus közgazdászok körében, talán örömmel fogadta, hogy legalább a „puha költségvetési korlátok” a főáramlatú közgazdászok által kedvelt matematikai modellként megvitatható. Ebben a tekintetben Kornai módszertani hozzáállása nem volt következetes.

A másik, ami a főáramlatú megfontolások szempontjából aggályos számomra, hogy a rendszerváltás gazdasági válságát transzformációs recesszióknak nevezte.²⁵ Én 1994-es könyvemben az átalakuló országok gazdasági helyzetét „a rendszerváltás gazdasági válságaként” vagy „a rendszer összeomlásának gazdasági válságaként”²⁶ definiáltam. Az ipari termelés 30-50%-os visszaesése, a több tíz és ezer százalék közötti áremelkedés és a GDP 30-50%-os csökkenése ugyanis nem más, mint gazdasági válság, amely aligha hasonlítható össze egy konjunkturális recesszióval. Kornai mégis recesszióknak nevezte ezt a helyzetet. Kerülte a Marx válságelméletét (Krise) idéző kifejezést. Ez talán

²⁵ Kornai (1994) 39–63.

²⁶ Morita (1994) 180. Ez a könyv az egyetemi tankönyvként összeállított New Economics Library sorozat 20. köteteként jelent meg.

Kornainak a főáramlatú amerikai közgazdaságtan felé tett engedménye volt.

Kornai dolgozatából hiányzik az éles történelmi tudatosság, és általában véve erőtlen. A recesszió okaként az eladói piacról a vevői piacra való áttérést, a vállalatok méreteloszlásának megváltozását, a bürokratikus koordináció helyébe lépő piaci koordináció kudarcát és a pénzügyi szektor elmaradottságát említi. A narratíva redundáns és nem egyértelmű. Nem teszi világossá, hogy az ipari szektornak az állami tulajdonú ipari vállalatok csődje és felszámolása miatt bekövetkező összeomlása teszi nyilvánvalóvá a gazdasági válság lényegét.

A rendszerváltozást közvetlenül követő gazdasági válság és az azt követő évek nem a konjunktúraciklus egyik szakasza volt. Ez hosszú távú társadalmi-gazdasági válságjelenség, egy rendszer összeomlásának és egy új rendszer kialakulásának folyamatában. E válság leküzdése nem valószínű meg olyan szokásos intézkedésekkel, mint a kormányzati fiskális ösztönzés, a kamatlábak megváltoztatása vagy az árfolyam-kiigazítás. Ez egy olyan válság, amely a gazdasági szerkezet alapvető átalakítását kényszeríti ki.²⁷ A gazdasági válság hosszú távú strukturális átalakulást igényelt, amely Közép-Európában 10 évet, a volt szovjet köz társaságokban pedig 15-20 évet vett igénybe. E folyamat során a szocialista ipar összeomlott, és helyét a nyugatról

²⁷ A sokkterápia Lengyelországban nem rendszerváltási politika, hanem a hiperinfláció megfékezésére irányuló vészhelyzeti makrogazdasági stabilizációs politika volt. Lengyelországban a rendszert átalakító politikát a makrogazdasági stabilitás elérése után fokozatosan vezették be. Ezért tévedés azt állítani, hogy a lengyel rendszerreform radikális volt. A „radikális vs. fokozatos” érvelés, amely nem tesz különbséget a rövid időn belüli átmeneti kérdések és a hosszú távú strukturális átalakulás között, fiktív érv, amely figyelmen kívül hagyja a történelmi valóságot. Lengyelország privatizációs politikája egy évtizeden át tartó, próbálkozásokkal és hibákkal teli folyamaton ment keresztül, és a privatizáció csak a külföldi tőke bevonásával fejeződött be.

érkező, közvetlen befektetéseket végrehajtó külföldi vállalatok vették át. A pénzügyi szektor is általános tulajdonosi átalakuláson ment keresztül. Még a rendszer átalakulása után 30 évvel is számos átmeneti országban a pénzintézetek több mint 50 %-a külföldi cégek tulajdonában van.

Ezt a történelmi folyamatot figyelembe véve az átalakuló országok 1990-es és 2000-es évekbeli gazdasági válságai a szocialista nagyvállalatok összeomlásából fakadtak, és a hazai tőke általi helyreállítás nem volt lehetséges. Ezt „recessziónak” tekinteni olyan megállapítás, amely figyelmen kívül hagyja a dinamikus történelmi és strukturális változásokat.

Amint azt a III. részben elemezzük, a szocialista vállalatok összeomlása olyan gazdasági válságot idézett elő, amelyet a kapitalista gazdaságban elképzelt privatizációval nem lehetett orvosolni. Azoknak a szocialista vállalatoknak, amelyek tőke, technológia vagy menedzsment tekintetében nem tudtak versenyre kelni a kapitalista vállalatokkal, nem volt más választásuk, mint eltűnni. Ha azonban a nagy ipari vállalatok összeomlanak, akkor a nemzetgazdaság újjáépítéséhez szükséges támpontok is eltűnnek. Ezt a feloldhatatlan ellentmondást a „rendszer váltás aporiájaként” neveztem el.

Ha az ipari vállalat összeomlik, akkor a helyén űr marad. Hogyan lehet a gazdaságot a semmiből helyreállítani? A gazdaság helyreállítása egyenértékű lett volna a „semmiből valamit létrehozni” elképzeléssel. A semmiből azonban nem lehet valamit létrehozni. Ez egy „aporia”.

Az aporiát nem lehet megoldani a tőkepiacra alapuló privatizációval, ahogyan azt a nyugati közgazdászok elképzelik. A privatizáció gyorsaságának megvitatása előtt nem voltak meg a sikeres privatizáció gazdasági feltételei: nem volt tőkepiac, és eleve korlátozott volt a külföldi tőke részvétele. A kuponprivatizáció radikális privatizációs stratégiának számított. A rendszer azonban egyfajta Monopoly-játék, amelyben az állami tulajdonú vállalatokat megvásárolják és eladják a hazai megtakarításokért. Egy

Monopoly-játékban senki sem tud egy vállalatot újjáéleszteni. Nem volt meglepő, hogy a kuponprivatizáció minden országban megbukott.²⁸ A „semmitől valamit létrehozni” típusú aporiára a végső megoldást a közvetlen külföldi befektetések (FDI, foreign direct investment) jelentették.

E történelmi valóság dinamikájának megértése nélkül felesleges a privatizáció és a gazdasági ciklusok sebességéről vitatkozni. Kornainak az volt a küldetése, hogy a közép- és kelet-európai helyzetről a tényeket közvetítse a főáramlatú közgazdaságtan világa felé, de ez nem sikerült. Természetesen a főáramlatú közgazdászokat nem érdeklik az olyan realitások, mint a privatizáció, amit nem lehet modellezni. Az ilyen elemzések csupán történelmi tanulmányoknak minősülnek, amelyek a főáramlatú közgazdaságtant hidegen hagyják. Ez a példa jól mutatja, hogy a történelmi realitások elemzése és megértése milyen nehézségekbe ütközik a kortárs közgazdaságtanban.

Kornai módszertani megfontolásai

Bár Kornai kevés munkája tárgyalja módszertanát, van néhány esszéje, amely a főáramlatú közgazdaságtant tárgyalja. A *Gondolatok a kapitalizmusról* című könyvének bevezetésében²⁹ Kornai az általa alkalmazott elemzési módszerek és a neoklasszikus közgazdaságtan közötti kapcsolatot tárgyalja.

Az előszóban Kornai úgy írja le álláspontját, hogy félig (egyik lábával) a neoklasszikus közgazdaságtanon belül, félig (a másik lábával) pedig azon kívül helyezkedik el. Ez

²⁸ Természetesen egyesek feltörekvő iparosokká váltak azáltal, hogy a kuponok bennfentes kereskedelméből hatalmas profitot termeltek. Azonban még azoknak a vállalatoknak is, amelyeknek épphogy sikerült meghosszabbítaniuk az életüket a kuponprivatizáció révén, nehézséget okozott a vállalkozásuk újjáélesztése, amíg a külföldi tőke be nem áramlott az országba.

²⁹ Kornai J. (2011) 13–25.

kifejezi azt a kényes pozíciót, amelyet az amerikai közgazdasági akadémiai világban elfoglal. Miközben nagyra értékeli a neoklasszikus közgazdaságtan matematikai módszereit és statisztikai feldolgozását, rámutat a neoklasszikus közgazdaságtan gyengeségeire a teljes rendszer elemzése szempontjából. Ez utóbbi pont egyben elégedetlenségét is kifejezi azzal kapcsolatban, hogy a társadalom paradigmáját megragadni próbáló munkája nem mindig talált kedvező fogadtatásra. Kornainak a matematikai módszerekre vonatkozó értékeléséből azonban némileg hiányolható a tisztánlátás. Kétértelmű értékelés, amely egyrészt tisztelg a matematikai megfogalmazás előtt, másrészt csak rámutat, hogy az nem feltétlenül meggyőző. A neoklasszikus matematikai közgazdaságtan számos modellje a normatív elemzés tipikus esete, Kornai azonban nem kritizálja azzal a neoklasszikus matematikai modelleket, hogy normatívak lennének.

Ez a kétértelműség vonatkozik a „pozitív” és a „normatív” magyarázatok közötti különbségtételre is. A pozitív és a normatív elemzés közötti módszertani megkülönböztetés az *Anti-Equilibriumban* világosan megfogalmazódik, de az előszóban a normatív módszertan és az etikai normák között zavar van. Kornai azt állítja, hogy míg a neoklasszikus közgazdaságtan nem tesz különbséget a pozitív és a normatív elemzés között, addig az ő kutatásai normatív értékelésen alapulnak, abban az értelemben, hogy etikai gondolkodást fejeznek ki. Ebben az összefüggésben a normatív kifejezést az etikai normák értelmében használja, és nem módszertani értelemben.

Ez a módszertani kétértelműség összhangban áll a játékelméletekkel szembeni üdvözlendő hozzáállással, a költségvetési korlát felpuhulásával. Kornai üdvözölte a játékelmélet felé mutató irányt, de nem ismerte fel, hogy a modellezés normatív. A matematikai modellek túlértékelése elhomályosította a módszertani különbséget.

Kornai leírásában a puha költségvetési korlát szellemes metafora. Kornai számos írásában metaforákat és analógiákat használt, hogy konkrét képeket adjon az olvasóknak: a paternalizmus, a bürokratikus és a piaci koordináció ellentéte, a koraszülöttként született jóléti állam. Milyen szerepet játszanak ezek a metaforák és analógiák a közgazdasági elemzésben?

A metaforák és analógiák az elvont jelenségek szellemes ábrázolásának módszerei, de nem elemzések. A társadalomtudományi vizsgálat a metaforák és analógiák által kifejezett reprezentációk (Darstellung) elemzésével kezdődik. A matematikai modellezés nem számít egyből tudományos módszernek. A tények elemzéséből kiindulva, majd a jelenséget előidéző lényeges mechanizmusok megvilágításával kell megtalálni. Az a kutatás, amely nem a tények elemzésével kezdődik, nem hasznos a problémák tisztázására.

A természetfilozófiát felváltotta a természettudomány, de a társadalom- és gazdaságfilozófiát nem lehet felváltani a neoklasszikus közgazdaságtannal. Ha a közgazdaságtan világa kizárja a társadalomfilozófiát, akkor a közgazdaságtan mint társadalomtudomány nem lesz képes értelmes elemzést végezni.

Referenciák

- K. Arrow (2000) Economic Transition: Speed and Scope, *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, March
- J. Kornai–E. Maskin – G. Roland (2003) Understanding the Soft Budget Constraint, *Journal of Economic Literature*, December
- J. Kornai –T. Lipták (1965) Two-Level Planning, *Econometrica*, Vol. 33
- J. Kornai (1971) *Anti-Equilibrium*, North-Holland
- J. Kornai (1980) *Economics of Shortage*, North-Holland
- J. Kornai (1992) *The Socialist System*, Clarendon Press, Oxford
- J. Kornai (1994) Transformational Recession: The Main Causes, *Journal of Comparative Economics*, 19

- Kornai J. (2011) *Gondolatok a kapitalizmusról*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Morita T. (1994) *Economics of System Transformation* (japánul), Shinseisha, Tokió
- T. Morita (2009) *Változás és örökség. Ferdeszemmel Magyarországról*, Balassi Kiadó, Budapest
- T. Morita (2014), *Változás és örökség. A kincstári gazdaság csapdájában*, Balassi Kiadó, Budapest
- T. Morita (2021) *Political Economy and the Sociology of System Transformation*, Balassi Kiadó, Budapest
- G. Roland (2000) *Transition and Economy*, The MIT Press

III.

A KÖLCSÖNVETT GAZDASÁG ÉS A KINCSTÁRI GAZDASÁG CSAPDÁJA

Miért nem növekszik a személyi jövedelem?

A szocialista rendszer rendszerváltozása óta már több, mint harminc év telt el. Mi változott és mi nem a rendszerváltás óta? Erre a kérdésre összpontosítva figyeltem a közép- és kelet-európai rendszerváltást.¹ Az bizonyos, hogy a politikai rendszer megváltozott, és a piacgazdaság is elkezdett működni. Milyen változásokat tapasztalhatunk a magyar társadalomban? Megváltozott-e alapvetően a politikusok hozzáállása és viselkedése, az emberek szociális etikája, a vállalkozások etikája a szocialista korszakhoz képest? Vagy a korábbi rendszerben megmutatkozó társadalmi etika és viselkedésminták ma is uralják a társadalmi élet normáit anélkül, hogy lényegi módosulásokon mentek volna keresztül?

Hogyan változtatta meg a rendszerváltás a magyar gazdaságot? Milyen jellegzetességek figyelhetők meg? Miért stagnál Magyarországon a jövedelmi szint alacsonyan a többi rendszerváltó országhoz viszonyítva?

Az 3.1. táblázat az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson mért szintjét mutatja az uniós átlaghoz viszonyítva. A táblázatból kitűnik, hogy Magyarország nemcsak Csehország és Lengyelország fejlettségi szintjétől marad el, hanem olyan kevésbé fejlett országok is felzárkóztak mögé, mint Románia és Horvátország, ami miatt a rangsorban való helyezése visszaesett.

Mindenesetre nem valószínű, hogy Magyarország gazdasági visszaesése nem egyszerűen annak az eredménye, hogy lemaradt a közvetlen külföldi befektetések vonzásáért folytatott küzdelemben. Figyelembe kell venni, hogy strukturális problémák vannak a hazai piacgazdaság fejlődésében.

¹ Morita Tsuneo (2009, 2014, 2021)

A nemzeti gazdaság újjáépítése a közvetlen külföldi befektetések révén

A rendszer átalakulásával az úgynevezett szocialista ipar szinte teljesen eltűnt. Az átalakulás során a nemzetgazdaságok megnyíltak a világ többi része felé, és hirtelen hatalmas technológiai szakadékkal szembesültek Kelet és Nyugat között. A volt szocialista országok, ahol a főbb ipari ágazatokat felszámolták, átalakulási válságot éltek át.

3.1.táblázat. Egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP), 2013-2023, (EU=100)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Luxemburg	279	283	282	278	269	260	252	259	266	256	239
Írország	133	138	181	176	183	190	189	207	221	235	211
Hollandia	137	133	131	129	129	129	127	130	131	131	130
Dánia	130	129	128	128	130	129	126	133	135	136	127
Ausztria	133	132	131	130	127	128	126	125	122	124	123
Belgium	121	121	121	120	118	118	118	118	120	120	118
Németország	125	127	124	125	124	124	121	123	120	117	115
Svédország	128	126	128	124	121	119	118	122	122	117	114
Finnország	115	113	111	111	111	111	109	114	112	110	108
Málta	90	93	98	98	102	103	104	99	103	104	105
EA20	108	107	107	107	107	106	106	105	105	104	104
Franciaország	110	108	107	106	104	104	106	105	103	100	101
Olaszország	101	98	97	99	98	97	97	94	96	98	97
Ciprus	84	81	83	88	90	91	93	91	94	94	95
Szlovénia	83	83	83	84	86	87	89	89	90	90	91
Csehország	86	88	89	89	91	92	93	93	92	90	91
Spanyolország	90	90	91	92	93	91	91	83	84	85	88
Litvánia	74	76	75	76	79	81	84	88	89	89	86
Portugália	78	77	78	78	77	78	79	76	75	79	83
Észtország	76	78	76	77	79	82	83	85	86	85	81
Lengyelország	67	67	69	69	69	71	73	76	77	80	80
Románia	55	56	57	59	63	66	70	73	73	75	80
Magyarország	68	69	70	69	69	71	73	74	75	76	76
Horvátország	62	61	61	63	64	65	67	65	70	73	76
Szlovákia	78	78	79	73	71	70	71	74	73	71	73
Lettország	63	64	65	66	67	69	69	72	71	72	71
Görögország	72	72	70	68	67	66	66	62	63	67	67
Bulgária	46	47	48	49	50	52	53	55	57	62	64
Norvégia	187	179	159	146	151	157	147	143	172	218	173
Svájc	171	171	171	166	160	158	153	155	157	159	154
Izland	126	126	131	134	133	131	129	122	123	133	134
Törökország	62	65	68	66	66	63	59	61	61	67	73
Montenegró	41	41	43	45	46	48	50	45	47	50	52
Szerbia	41	40	39	39	39	40	41	43	44	44	46
Észak-Macedónia	38	39	39	41	40	41	42	42	43	42	41
Albánia	29	30	30	30	30	30	30	31	31	34	35
Bosznia-Hercegovina	31	30	31	31	31	32	33	33	34	35	35

Megjegyzés: az országokat az egy főre jutó GDP 2023-as volumenindexe szerint soroltuk fel.

Forrás: Eurostat (online data code: prc_ppp_ind)

A nemzetgazdaságok újjáépítése ezekben az országokban a „semmitől valamit csinálni” folyamata volt. Mi segítette a nemzetgazdaságok újjáépítését? A gazdaságok megmentői a közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI-k) voltak. Más szóval, azok az országok, amelyek elvesztették ipari ágazataik magját, igyekeztek fejlett országokból származó vállalatokat vonzani, mivel az FDI fejlett technológiával, tőkével és menedzsmenttel jár együtt.

Lengyelország a szocialista korszakban felhalmozott külső adósságtól szenvedett, a Cseh Köztársaság pedig, amely a külföldi tőkével szembeni óvatosságból korlátozta a befektetéseket, nem tudott különbséget tenni a finanszírozás és a közvetlen befektetés között, és nem fogadta szívesen az FDI-ket. A külföldi vállalatok nem érdeklődtek a balkáni országok iránt, mivel távol estek az EU piacától. Ezen országok közül egyedül Magyarország követett nyitási politikát az FDI-k felé, és közvetlenül a rendszerváltás után Magyarországra nagyobb mennyiségű külföldi befektetés érkezett, mint a többi országba.

Az 1990-es évek első felében a külföldi tőkét elkerülő országok (vagy ahol a külföldi vállalatok elkerülték a befektetéseket) a nemzeti gazdaságuk újjáépítését szelvényes (kupon) privatizációval próbálták elérni. Magyarország kivételével a rendszerváltozáson átesett országok mindegyike kuponok (voucherek) révén hajtotta végre a privatizációs politikát. A külföldi vállalatokat (tőkét) kizáró privatizáció azonban nem volt sikeres.

Először is, lehetetlen újjáépíteni egy nemzetgazdaságot a szocialista vállalatok adás-vételének „Monopoly játékával”, amelyek nem tudnak versenyezni a nemzetközi versennyel. A Cseh Köztársaság és Lengyelország kezdte felismerni ezt a tényt, és az 1990-es évek vége óta aktívan vonzza a közvetlen befektetéseket. Más országok is kezdték megérteni, hogy a kuponprivatizáció nem képes helyreállítani gazdaságukat. A beruházási döntés joga azonban nem az ország, hanem a multinacionális cégek kezében van.

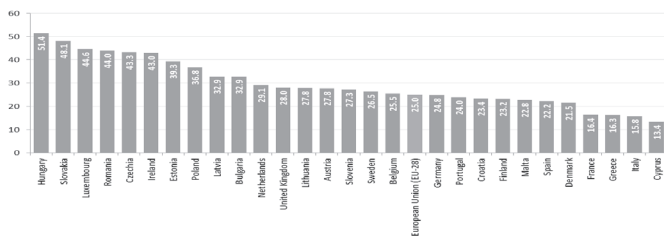
A vonzerőért folytatott küzdelemben Magyarország fokozatosan kezdett lemaradni a Cseh Köztársaság és Lengyelország mögött, amelyek az uniós piacra – különösen a német piacra – való bejutás folyamatában, Lengyelországot tekintve főképp a piac mérete miatt, megelőzték Magyarországot. A századfordulótól kezdve a magyar nemzetgazdaság fejlődési üteme is kezdett lemaradni.

Mindenesetre a három közép-kelet-európai ország, Magyarország, Csehország és Lengyelország az EU-piachoz való közelségük miatt továbbra is az FDI célpontjai maradtak. Az óriási FDI-beáramlás eredményeként az ipari szektorban a külföldi cégek domináns szerephez jutottak az adott országokban. Így az átmeneti országok ipari ágazatai mind teljesen függővé váltak a külföldi vállalatoktól. Mivel a szocialista korszakban elvesztették kis- és középméretű ipari vállalkozásaik alapjait, ezeknek az országoknak nem volt más választásuk, mint a külföldi vállalkozásoktól való függés.

A folyamat eredményeként az ipar magját a külföldi tulajdonú vállalatok uralják, amelyek ma már az átmeneti országok feldolgozóipara hozzáadott értékű termelésének több, mint 35-50%-át adják. Érdeemes megemlíteni, hogy a magyarországi feldolgozóiparban előállított hozzáadott érték nagy részét külföldi tulajdonú vállalatok adják (lásd az 3.1. ábrát).

Az 3.1. ábra a feldolgozóiparra vonatkozó adatokat mutatja a pénzügyi szektor nélkül, míg a 3.2. ábra a külföldi

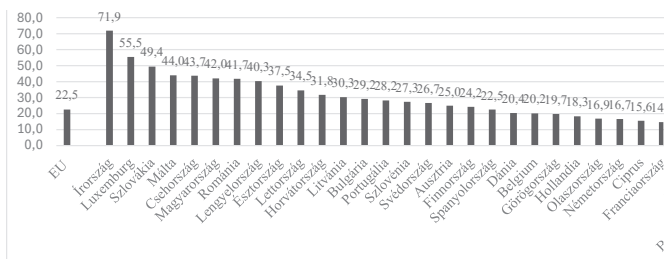
3.1. ábra. A külföldi irányítású vállalatok hozzáadott értékének aránya a nem pénzügyi vállalkozások gazdaságában, 2016 (%)

Megjegyzés: Görögország esetében az adatok ideiglenesek.

Forrás: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190411-18> 11th April 2019)

3.2. ábra. A külföldi irányítású üzleti piaci vállalkozások aránya, 2021
(% az összestől)

Megjegyzés: Az üzleti piaci vállalatok a NACE B-S nemzetgazdasági ágak szerint kerülnek meghatározásra.
Forrás: Eurostat (online data code: fats_active)

cégektől való függést vizsgálja, beleértve a pénzügyi szektor cégeit is. Az utóbbi adatok a frissebb helyzetet mutatják.

Ez az ábra a külföldi cégek hozzájárulását mutatja a nemzetgazdaságban kereskedelmi tevékenységet folytató cégek hozzáadott értékéhez. A különleges politikával rendelkező országok kivételével, mint Írország és Luxemburg, amelyek célja, hogy pénzügyi központokká váljanak, a vezető országok mind átmeneti országok (volt szocialista országok).

A 3.2. ábra viszont azt mutatja, hogy a Cseh Köztársaság jobban függ a külföldi tőkéktől, mint Magyarország. Ennek oka, hogy a Cseh Köztársaság pénzügyi szektora eddig is nagyrészt külföldi tulajdonban volt, míg a magyar kormány az államosítási politika révén nemrég vásárolta meg a külföldi tőkéktől a pénzintézetek tulajdonjogát. Az ábra tehát azt mutatja, hogy a Cseh Köztársaság valamivel jobban függ a külföldi tőkéktől, mint Magyarország.

„Kölcsönvett gazdaság” a nemzetgazdaságon belül

Van egy érdekes szó Japánban: „kölcsönvett tájkép”. A kiotói Entsuji templom híres a kölcsönzött tájról. A templomkert teraszáról a Hiei hegy gyönyörű jelenetét nézhetjük. Azért „kölcsönvett”, mert a táj nem a templom tulajdonában van, de úgy élvezhető, mintha a sajátja lenne.

A „kölcsonvett tájkép” fogalma a nemzetgazdaságokra emlékeztet, ahol a multinacionális vállalatoknak elsőprő súlyuk van az ipari szférában. Az 1. ábra egy lenyűgöző tényrt mutat be a „kölcsonvett gazdaságról”, ahol a feldolgozóiparban működő multinacionális vállalatok rendkívüli mértékben jelen vannak az átalakult országokban.

A közgazdászok a „kölcsonvett gazdaságot” a nemzetgazdaság integrált részeként kezelik, és nem különböztetik meg a nemzeti ipar más részétől. A multinacionális vállalatok azonban könnyen kivonják tőkéjüket a befektetett országból, ha a világpiacon változások következnek be. A „kölcsonvett gazdaság” úgy tűnik, hogy az ország sajátja, de ez gyakorlatilag nem így van. A túlnyomóan külföldi tőkével működő nemzetgazdaság általában nagyon sebezhető.

Ha egy külföldi vállalat úgy dönt, hogy kivonul az adott országból, nincs mód ennek megakadályozására, és világossá válik, hogy a kölcsonvett gazdaság nem az adott ország sajátja. Ugyanez történik, ha valaki magas épületet épít az Entsuji templom és a Hiei hegy közé. Senki sem panaszkodhat, és nem emelhet kifogást a döntés ellen. Ezért az épületépítésre vonatkozó szabályozást végrehajthatóvá kellett tenni Kiotó városában.

A közép-kelet-európai országok gyártási szférája a nemzetgazdaság egy nagyon sérülékeny részét tartotta meg. E tény mellett a külföldi ipari vállalatok, amelyek kizárólag exportra termelnek árucikkeket, nem járulnak hozzá nagymértékben az egyes országok hazai gazdaságának fejlődéséhez. A multinacionális vállalatok szférája viszonylag elszigetelt a nemzetgazdaság többi részétől, mivel a vállalatok elsősorban Nyugat-Európába irányuló exportra termelnek árukat, és nincsenek kölcsonös és szerves kapcsolatban a hazai piaccal. A belső tranzakcióval való többszörös hatás hiányában a „kölcsonvett gazdaság” hozzájárulása a munkahelyteremtéshez és a bérek növekedéséhez korlátozott. Ebben az értelemben a multinacionális vállalatok alig járulnak hozzá a hazai piac fejlődéséhez, ami megmagyarázza a

jövedelmek nyugathoz való viszonylag lassú konvergenciáját a külföldi tőke hatalmas közép-kelet-európai befektetései ellenére.

Ezért a „kölcsonvett gazdaságot” a nemzetgazdaság más részeitől elkülönítve, különös gonddal kell kezelnünk. Ennek ellenére ezt sok közgazdász a nemzetgazdaság integrált részeként kezeli.

Munkavállalók a „kölcsonvett gazdaságban”

A munkavállalók tipikus viselkedése figyelhető meg a „kölcsonvett gazdaság”-ban. A közép-kelet-európai országok multinacionális vállalatai által foglalkoztatott munkavállalók úgy viselkednek, mintha vendégek lennének saját országukban. A családjuk magasabb bevételi lehetőségei miatt külföldre távozó munkavállalókat vendégmunkásoknak nevezik. A multinacionális vállalatok munkavállalói azonban „vendégként” viselkednek hazájukban.

A vendégmunkások hazájukban nem érzik magukat a vállalathoz tartozónak, hanem addig dolgoznak, amíg jól érzik magukat, és elhagyják a vállalatot, amikor egy másik vállalatnál jobb munkát találnak. A multinacionális vállalatok nem a hazai vállalatuk, és csak alkalmanként nyújtanak lehetőséget a pénzkeresésre. A multinacionális vállalatoknál végzett munka egyfajta bérmunka, nem több. Ezért a munkavállalók megpróbálják maximálisan kihasználni a juttatásokat: teljes mértékben igénybe veszik a rendes szabadságot, amely a frissen végzettek esetében legfeljebb 7 hét, az idősebb munkavállalók esetében pedig 9 hét, beleértve a betegszabadságot is.² Ha minden munkavállaló maximálisan kihasználja szabadságát, a vállalatoknak 25%-kal több munkavállalót kell alkalmazniuk a mindennapi gyártási folyamat fenntartásához, hogy pótolják a kieső munkaerőt. A vendégmunkások viselkedése

² Lásd Morita (2014), 57–62.

egyfajta szimbiózisban él a multinacionális vállalatokkal. Ezt a következőképpen magyarázhatjuk.

Először is, a régi szocialista rendszer munkavállaló-védelmi rendszerét az átalakult országokban megörökölték, és ezért a „munkára éhes szellem” (hungry spirit) soha nem alakult ki. A szocialista korszakban a nyugati országok szintjén tartották fenn a munkavédelmi rendszert, és a szabályozás a rendszer átalakulása után is folytatódott. Gazdasági fejlődés nélkül a fejlett országok szintjén tartják fenn a munkavédelmi rendszert, ami elvágja a csatornát, hogy az alkalmazott érzékeny legyen a piacgazdaság súlyára. Egy olyan korban, amikor fel kell zárkózni a fejlett országok gazdasági szintjéhez, a túlzott munkavédelmi törvény felemésztí a dolgozó munkaszellemét.

Másodszor, a munkaerőhiány akkor vált világgossá, amikor rövid időn belül nagy mennyiségű közvetlen beruházás áramlott be, ami a munkavállalók eladói piacát eredményezte. Ez rontotta a munkamorált. Az a biztonságérzet, hogy bármikor könnyen lehet munkát találni, csökkentette a munkahely iránti lojalitást.

Harmadszor, a közép-kelet-európai feldolgozóiparban dolgozók még mindig sokkal gazdagabbak, mint a szegény ázsiai országokban dolgozók. Nem érzik, hogy hosszú órákat kell dolgozniuk az alacsony bérekért. Van értelmé jól kipihenni magukat, rendszeresen szabadságra menni, és szükség esetén időnként részmunkaidős munkát vállalni a megélhetés kiegészítésére. Ha van egy másik cég, amelyik magasabb béreket kínál, a munkavállalók nem haboznak elhagyni a vállalatot.

Negyedszer, a vállalatok minden fontos ügyét a multinacionális vállalat által kiküldött külföldi menedzserek intézik. Nincs késedelem a bérfizetésben, így könnyen uralkodhat a munkavállalók passzív cselekvése, hogy „elég a jogot maximálisan gyakorolni, és a minimális kötelezettséget csak éppen annyira teljesíteni, hogy ne rúgják ki”. Ez nemcsak a munkavállalókra, hanem a helyi vezetőkre is igaz.

Ötödször, a vállalat döntő fontosságú döntéseit nem a kiküldött munkatársak hozzák, hanem az anyavállalatok központjai. Az anyavállalatból kiküldött vezetők csak a napi munkával kapcsolatos ügyekért felelősek, a helyi vezetők pedig elidegenednek a helyi vállalat sorsát befolyásoló fontos döntésektől.

Hatodszor, a multinacionális vállalatok nem a munkavállalók és a helyi vezetők érdekeit képviselik. Ha a vállalatok hazaiak, akkor a vezetők és a munkavállalók talán osztoznak a vállalatokhoz való tartozás érzésében és aktívan együttműködnek. A külföldi vállalatok azonban nem a sajátjaik.

Így a multinacionális vállalatoknál, legyenek azok akár munkavállalók, akár menedzserek, a „vendég” érzése terjed, és a lojalitás érzését nem lehet ápolni. Még ha a piacgazdaság kezd is kialakulni, a multinacionális vállalatok előretörése nem hozza automatikusan létre a fejlett piacgazdasághoz szükséges munkaetikát.

Van olyan érv is, hogy a multinacionális vállalatok fejleszthetik a hazai alvállalkozókat és a piacgazdaságot. Sok alvállalkozót azonban a hazai anyavállalat hoz magával az adott országba, és az alvállalkozói alkatrészipar lokalizációja korlátozott. Az alvállalkozók termékeinek és technológiáinak nagy része kivonul és eltűnik, ha az anyavállalat kivonul az adott országból.

Mitől alacsony a magánfogyasztás?

A jövedelmek központosítása még a rendszerváltozás után is, több mint 30 éven keresztül magas volt. A 3.3. ábra mutatja a tényeket.

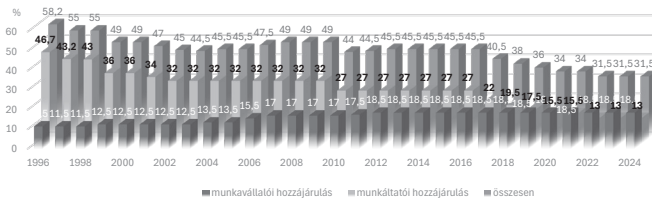
Az 1990-es évek során a munkavállalók és a munkáltatók társadalombiztosítási járulékaiból álló jövedelem központosítása meghaladta a vállalatok bérköltségének 50%-át. A társadalombiztosítás súlyos terhei a vállalatok beruházásainak és a munkavállalóknak rendelkezésre álló

jövedelem korlátozásával a piac fejlődésének korlátozását okozták Magyarországon az 1990-es években.

Két tényező magyarázza a jövedelmek magas központosítási arányát Magyarországon.

Először is, Magyarország megörökölte a szocialista rendszer alatt felhalmozódott súlyos külső eladósodottsági terhet. Emiatt az 1990-es években súlyos adóbehajtásra kényszerült.

3.3. ábra. Az adó- és társadalombiztosítási terhek tendenciája

Megjegyzés: Á NAV adatokból készítve.
Forrás: NAV adatok

Másodszor, a szocialista korszakban uralkodó kormány-párt, az MSZMP utódja, a Szocialista Párt még néhány évig hatalmon volt a rendszerváltás után is, és nem alakult ki világos koncepciója a piacgazdaság fejlesztésére a magán-beruházások és a fogyasztás aktivizálásával.

A két tényező a szocialistákat a szocialista korszakhoz hasonlóan a régi típusú kormányzati adminisztrációhoz szoktatta. Ezért amikor a Fidesz visszakerült a kormányzásba, elkerülhetetlen volt a munkaadók és a munkavállalók szociális járulékkerheinek csökkentése. A munkaadók és a munkavállalók szociális járulékkerheinek csökkentésétől a vállalati beruházások és az egyéni fogyasztás növekedését várták. A várokozás azonban nem vált valóra. A 4. táblázat azt mutatja, hogy a társadalombiztosítási terhek csökkentése után is Magyarország egyéni fogyasztási szintje lett a legalacsonyabb az uniós országok között.

Magyarország egyéni fogyasztási szintje az átmeneti országok közül a legalacsonyabb csoportba tartozott, de 2013-ban még mindig magasabb volt, mint Romániáé és

Bulgáriáé. A szint 2018 óta emelkedett, de a közelmúltbeli növekedés Romániában és Bulgáriában nagyobb mértékű, mint Magyarországon. Így Magyarország az egyéni fogyasztás tekintetében az utolsó helyre esett vissza az uniós országok között.

A tény nem mond ellent a napi tapasztalatoknak. Ahogy azt sok magyar megtapasztalta, más uniós országokban olcsóbbak és bőségesebbek a fogyasztási cikkek, mint Magyarországon. Mi okozza a jelenséget? Mi határozza meg az egyéni fogyasztás szintjét?

3.2. táblázat. Az egy főre jutó tényleges egyéni fogyasztás (AIC), 2013-2023 EU=100)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Luxemburg	157	155	155	151	151	152	146	139	143	138	138
Ausztria	126	125	123	122	120	119	117	115	118	118	117
Hollandia	121	119	117	114	114	115	113	114	114	116	117
Németország	124	125	123	124	124	123	122	124	120	118	116
Belgium	118	118	118	116	114	114	114	114	115	115	114
Dánia	119	118	118	116	116	117	115	121	121	110	110
Finnország	116	115	116	115	114	113	111	114	112	110	109
Svédország	119	120	121	117	115	113	111	113	114	112	109
Franciaország	115	114	113	112	110	109	109	110	110	107	107
EA20	107	107	107	107	106	106	105	104	104	104	104
Olaszország	103	101	100	101	101	100	100	97	97	100	101
Ciprus	91	91	92	94	95	95	97	96	96	98	99
Írország	97	96	97	97	95	96	95	89	91	94	94
Litvánia	80	83	85	86	89	90	93	94	96	94	92
Románia	56	57	59	64	69	74	78	81	83	85	89
Spanyolország	88	90	91	91	93	91	91	84	86	86	88
Portugália	83	83	84	84	83	85	86	84	84	87	88
Szlovénia	80	79	78	79	79	81	83	83	86	87	87
Lengyelország	75	75	77	76	77	78	80	83	85	87	86
Málta	85	85	84	85	84	85	87	81	83	83	85
Csehország	79	80	80	81	83	84	85	85	86	83	81
Görögország	81	81	79	77	78	77	77	75	75	78	79
Horvátország	64	63	63	64	65	66	67	69	73	76	78
Észtország	69	70	72	73	73	75	76	78	79	78	77
Szlovákia	76	76	76	70	68	68	70	76	75	77	75
Lettország	66	66	67	68	70	71	71	72	74	76	75
Bulgária	51	53	54	55	55	57	58	60	64	69	73
Magyarország	64	64	64	64	64	65	67	70	69	70	70
Norvégia	138	138	133	130	133	132	128	127	127	128	126
Izland	121	121	121	119	120	118	117	124	123	123	121
Svájc	137	137	137	133	127	125	122	123	120	117	118
Törökország	63	66	69	68	69	66	64	65	67	77	86
Montenegró	53	54	55	57	57	59	60	59	59	63	65
Szerbia	49	49	48	48	48	48	49	51	52	53	54
Észak-Macedónia	44	44	46	46	46	46	47	48	51	50	52
Bosznia-Hercegovina	41	41	41	41	40	40	41	41	41	41	44
Albánia	37	38	39	38	38	38	38	39	39	41	42

Megjegyzés: Az országok a 2023-as egy főre jutó volumenindexük szerint vannak rendezve az AIC tekintetében.

Forrás: Eurostat (online data code: prc_ppp_ind)

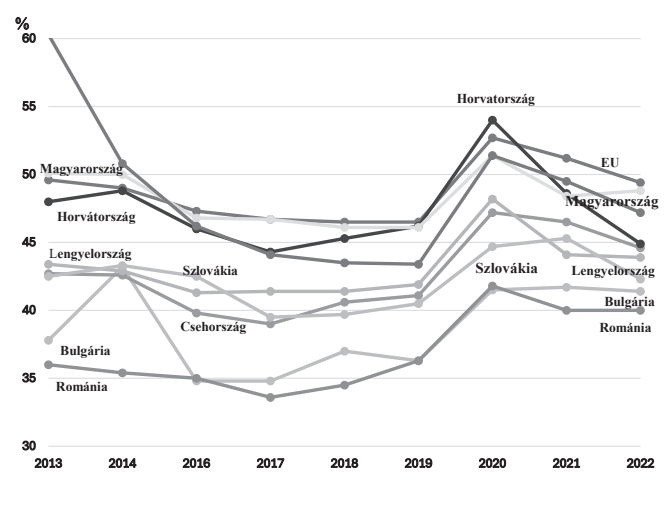
Három tényezőt lehet kiemelni: a jövedelemszint, az adózás súlyossága és a devizapolitika.

A forint devizaárfolyamát a tényleges árfolyamnál kicsit magasabbra emelve lehet kezelni. Bár a szociális hozzájárulás és a személyi jövedelemadó csökkent az elmúlt években, a személyes rendelkezésre álló jövedelem még mindig igen alacsony. A jelenlegi adórendszerben a nettó jövedelem a személyi jövedelemadó 15%-ának és a szociális hozzájárulás 18,5%-ának levonása után a bruttó jövedelemnek nagyjából 65,5%-át teszi ki. A nettó-bruttó arány nem rendkívüli az EU-ban. Ha a nettó jövedelem 10%-át megtakarításra vagy hiteltörlesztésre fordítjuk, akkor a tényleges rendelkezésre álló jövedelem a bruttó jövedelem 55,5%-a lesz. A magyaroknak a fogyasztási cikkek vásárlása után 27%-os áfát kell fizetniük, ami nagyjából a rendelkezésre álló jövedelem 15%-ának felel meg. Így a tényleges rendelkezési jövedelem³ a bruttó jövedelem mintegy 40%-a lesz.

A bruttó jövedelemhez viszonyított 40%-os reáljövedelem az európai jóléti államok között szokásos lehet. Ezekben a jóléti államokban azonban a jövedelemszint jóval magasabb, mint Magyarországon. Vagyis Magyarországon a reál rendelkezésre álló jövedelem meglehetősen alacsony a többi EU országhoz képest, ami az AIC legalacsonyabb helyezését eredményezi az EU-ban.

³ Ebben az összefüggésben a tényleges rendelkezési jövedelem a bruttó jövedelemnek az a nettó része, amelyet valóban elkölthetünk fogyasztási cikkek áfa nélküli értékére.

3.4. ábra. Az újraelosztási arány tendenciája az átmeneti országok között

Forrás: Eurostat (online data code: gov_10a_exp)

Alacsony jövedelem, magas újraelosztási arány, függőség az EU-támogatástól

A hazai piac stagnálása és a multinacionális vállalatok bér-munkája folyamatosan visszaszorította a személyi jövedelmek növekedését. Ezért a kormánynak továbbra is magas adókkal kell fenntartania a központi és az önkormányzati gazdálkodást.

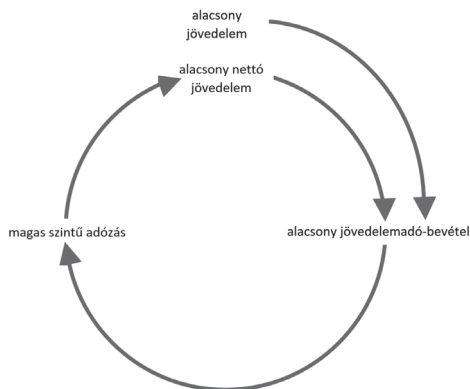
A jövedelmek központosítását (újraelosztási arányát) többféleképpen lehet mérni. A GDP-hez viszonyított kormányzati kiadások a központosítási szint egyik egyértelmű mutatója. Az 1990-es években az újraelosztási arányok nagyon magasak voltak Magyarországon és más közép-keleti országokban. Magyarországon például 1995–1996-ban, amikor a külső adósságfizetési válság súlyosbodott, az arányok a GDP 55-60%-át tették ki. A magyar gazdaságot

azonban még a válság elmúltával is a jövedelem központosítás magas szintje jellemezte. Az 3.4. ábra az újraelosztási arányokat mutatja az átmeneti gazdaságok között.

Így az alacsony személyi jövedelmek és a magas állami adók ördögi köre működött a szocialista és a Fidesz-kormányok alatt. A kormányzati kiadások GDP-hez viszonyított átlagos aránya 1995–2023 között Magyarországon 49,31%. Ez az arány az észak-európai országokhoz képest nem olyan magas. Magyarország azonban nem olyan fejlett jóléti állam, mint a skandináv országok.

3.5. ábra. Az ördögi kör az alacsony személyi jövedelem és a magas állami adóztatás között

A magánvállalkozók beruházásainak és a magánfogyasztásnak az aktivizálása érdekében vitát kellett volna folytatni a jövedelmek központosításának csökkentéséről Magyarországon⁴. Ez az egyetlen módja a piacgazdaság fejlesztésének.

⁴ Járai Zsigmond azt a politikai elképzelést tartotta szem előtt, hogy az állami kiadásokat a GDP 40 százaléka alá kell csökkenteni a piacgazdaság élénkítése érdekében, azonban sem Gyurcsány, sem Orbán Viktor nem tudott egyetérteni az elképzeléseivel, és végül a második Orbán-kormány közepén, az Orbán Viktorral való hosszú távú együttműködés után 2012-ben Járai Zsigmond távozott Orbán köreiből (https://hvg.hu/gazdasag/20110214_jarai_fidesz,

Nagyon kevés közgazdász próbált azonban arról beszélni, hogy a kormánynak milyen intézkedéseket kellene hoznia a jövedelem-újraelosztás csökkentése érdekében. Egyrészt a szocialista pártnak nem voltak ötletei a piacgazdaság bővítésére, csak üdvözölte a külföldi tőkét, másrészt a Fidesz azt szokta hirdetni, hogy megvédi az embereket a brutális kapitalizmustól, amit a szocialisták jóváhagytak. A Fidesz állítása illúzió volt, mert Magyarországon nem volt kialakult kapitalizmus, sem fejlett piacgazdaság. A két párt elképzeléseinek közös hibája a piacgazdaság fejlesztése fontosságának elhanyagolása. Itt a lényeges lérdés az, hogy hogyan építhető fel egy magas színvonalú jóléti állam a piacgazdaság fejlődése nélkül.

A szocialista korszakban elmaradott gazdasággal rendelkező „jóléti államot” Kornai János „koraszülött jóléti állam”-ként jellemezte. Vagyis a korábbi rendszerben a „jóléti állam” pusztán formális utánezata⁵ a nyugati jóléti államnak, hogy megmutassa, hogy a szocialista rendszer ugyanazokkal az előnyökkel rendelkezik, mint a nyugati jóléti államok. Lényegében ez egy olyan rendszer volt, amely egyenlően osztotta meg a szegénységet. Magyarország még 30 évvel a rendszerváltás után sem találkozott a fejlett gazdasággal rendelkező jóléti állammá való lényegi átalakulással, és továbbra is, a Kádár-korszakban tapasztaltakhoz hasonlóan, a koraszülött jóléti államban maradt.

Bár a kormányzati kiadások Magyarországon elérik a GDP több mint 49%-át, a kormányzati adóbevételek,

---

https://www.origo.hu/gazdasag/2012/07/hogyan-kozeledett-jaraisigmond-a-fideszhez-es-miert-tavolodott-el#google_vignette.

⁵ A fizetett szabadságokat és betegszabadságokat a szocialista korszakban a nyugati országok szintjén állapították meg, hogy megmutassák, a szocialista rendszer megengedheti magának a nyugaton megszokott jólétet. Az előző rendszer az anyagi bőség helyett szabadidőt adott a dolgozóknak. Így a politikusok megpróbálták meggyőzni az embereket arról, hogy a szocialista állam munkásbarát, bár a jövedelmi szint jóval alacsonyabb volt, mint Nyugaton.

beleértve a társadalombiztosítási bevételeket is, az elmúlt években a GDP 36-39%-a körül mozogtak. Mi a különbség a két szám között? A rés a külföldi-belföldi hitelfelvételből és az EU-támogatásból áll. A magyar társadalom nem tud megélni az EU-támogatás és a külső hitelfelvetelek nélkül. A döntő fontosságú tények ellenére a magyar politikai vezetők elítélik, hogy az EU politikája sérti a tagállamok szuverenitását, és brinkmanship diplomáciára törekkenek Kelet felé, hogy ellenálljanak az EU beavatkozásának.

Magyarország számára nem az a brinkmanship-diplomácia kellene, hogy fontos legyen, amely kínai pénzekkel a balkáni országokon túl Közép-Ázsiába húzza az országot, hanem egy önálló, fenntarthatóan talpon maradni tudó nemzetgazdaság megteremtése.

3.3. táblázat. Államháztartási egyenleg és államadósság, 2020-2023 (a GDP %-ában)

	Államháztartási egyenleg				Államadósság			
	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023
EU	-6,7	-4,7	-3,4	-3,5	90,0	87,4	83,4	81,7
Euróövezet 20	-7,0	-5,2	-3,7	-3,6	97,2	94,8	90,8	88,6
Belgium	-9,0	-5,4	-3,6	-4,4	111,9	107,9	104,3	105,2
Bulgária	-3,8	-3,9	-2,9	-1,9	24,6	23,9	22,6	23,1
Csehország	-5,8	-5,1	-3,2	-3,7	37,7	42,0	44,2	44,0
Dánia	0,3	4,1	3,3	3,1	42,3	36,0	29,8	29,3
Németország	-4,3	-3,6	-2,5	-2,5	68,8	69,0	66,1	63,6
Észtország	-5,4	-2,5	-1,0	-3,4	18,6	17,8	18,5	19,6
Írország	-5,0	-1,5	1,7	1,7	58,1	54,4	44,4	43,7
Görögország	-9,8	-7,0	-2,5	-1,6	207,0	195,0	172,7	161,9
Spanyolország	-10,1	-6,7	-4,7	-3,6	120,3	116,8	111,6	107,7
Franciaország	-8,9	-6,6	-4,8	-5,5	114,9	113,0	111,9	110,6
Horvátország	-7,2	-2,5	0,1	-0,7	86,1	77,5	67,8	63,0
Olaszország	-9,4	-8,7	-8,6	-7,4	155,0	147,1	140,5	137,3
Ciprus	-5,7	-1,8	2,7	3,1	114,9	99,3	85,6	77,3
Lettország	-4,4	-7,2	-4,6	-2,2	42,7	44,4	41,8	43,6
Litvánia	-6,5	-1,1	-0,6	-0,8	46,2	43,4	38,1	38,3
Luxemburg	-3,4	0,5	-0,3	-1,3	24,6	24,5	24,7	25,7
Magyarország	-7,6	-7,2	-6,2	-6,7	79,3	76,7	74,1	73,5
Málta	-9,4	-7,6	-5,5	-4,9	52,2	53,9	51,6	50,4
Hollandia	-3,7	-2,2	-0,1	-0,3	54,7	51,7	50,1	46,5
Ausztria	-8,0	-5,8	-3,3	-2,7	82,9	82,5	78,4	77,8
Lengyelország	-6,9	-1,8	-3,4	-5,1	57,2	53,6	49,2	49,6
Portugália	-5,8	-2,9	-0,3	1,2	134,9	124,5	112,4	99,1
Románia	-9,3	-7,2	-6,3	-6,6	46,7	48,5	47,5	48,8
Szlovénia	-7,6	-4,6	-3,0	-2,5	79,6	74,4	72,5	69,2
Szlovákia	-5,3	-5,2	-1,7	-4,9	58,8	61,1	57,7	56,0
Finnország	-5,6	-2,8	-0,4	-2,7	74,7	72,6	73,5	75,8
Svédország	-2,8	0,0	1,2	-0,6	40,2	36,7	33,2	31,2

Megjegyzés: Az Államháztartási egyenleg = (az államháztartási szektor nettó hitelfelvetele/hitelnyújtása), és az államadósság mutat az államháztartás konszolidált bruttó adósságát. Az adatokat 2024.04.22-én vették ki.

Forrás: Eurostat (gov_10dd_edpt1)

Mi akadályozza a piacgazdaság fejlődését? A „kincstári gazdaság”

Napjainkban a magyar gazdaság legnagyobb gazdasági szereplője az állam, amely a GDP felét a kezében tartja. Ez a tény arra tanít bennünket, hogy egy vállalkozás sikere nem valósulhat meg állami beszerzések, közmunka megrendelések és támogatások nélkül. A magánvállalkozások számára természetes, hogy a piaci aktivitást minimálisra csökkentik, és maximalizálják az állami munkamegrendelések vagy támogatások megszerzését. A magánvállalkozások gazdasági sikere túlnyomórészt a központi és helyi kormányzat megrendeléseire és/vagy támogatásaira megszerzéséért folytatott versenytől függ, nem pedig a piaci versenytől. Ezt a fajta nemzetgazdasági jelenséget „kincstári gazdaságnak” nevezem, amely az előző szocialista rendszerben is jellemezte a gazdaságirányítást.

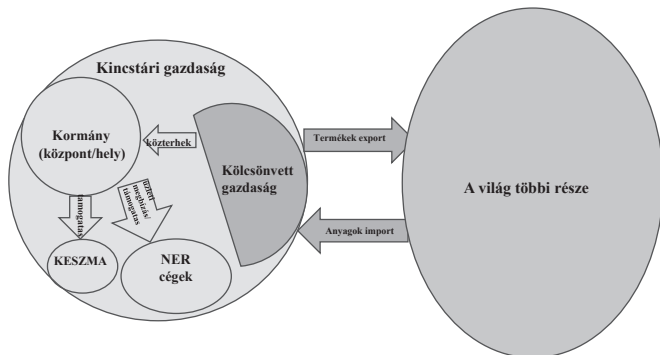
A 20. század végi rendszerváltozás a közép-keleti országokban a piacgazdaság kialakításával megnyitotta az utat a nemzetgazdaság fejlesztése előtt, amely egy szilárd alapot jelentő fejlett gazdasággal megvalósíthatja a jóléti államot. Magyarországnak azonban nem sikerült fejlett piacgazdaságot létrehoznia, hanem a szocialista korszakhoz hasonlóan továbbra is fenntartja a kincstári gazdaságot. A kincstári gazdaság ugyanolyan jellemzőkkel bír, mint a régi rendszer korai jóléti állama, abban az értelemben, hogy egy államnak nincs fejlett gazdasági alapja. Bár 10-15 év alatt rengeteg sportlétesítményt építettek, sok kórház és iskola 30 évvel a rendszerváltás után még siralmasabb állapotban van, mint az előző rendszerben.

Kinek és milyen előnyei és hátrányai keletkeznek ebben a rendszerben?

Először is, a kincstári rendszer nagyon kényelmes a hatalmas mennyiségű közpénzek kezelésében a kormánypárti politikusok, kormányzó vezetők és az őket körülvevő üzletemberek számára. Kvázi diktatórikus politikai körülmények

között a kormánypárti politikusok bármit megtehetnek kedvük szerint, és még a magánvagyonukat is különböző trükkös módszerekkel szerezhetik meg/gyarapíthatják.

3.6. ábra: A magyar kincstári gazdaság szerkezete

Megjegyzés: A NER a Nemzeti Együttműködés Rendszere rövidítése, amely a kormány és a vállalkozások közötti társadalmi szerződésre utal; a NER-nyilatkozatot 2010-ben, a Fidesz-kormány hatalomra kerülésekor fogadta el az Országgyűlés. Ez egy olyan rendszer, amelynek keretében az e szerződésben megállapodó cégeket a kormány baráti vállalatként kedvezményes elbánásban részesíti. A KESMA (Közép-Európai Sajtó és Média Alapítvány), a kormánybarát média ernyőszervezete is. Ennek ernyője alatt különböző könnyítéseket kapnak. A helyi újságok és más médiumok e központból kapják a híreket. Ez egy de facto médiaellenőrző szervezet.

Második, a rendszer könnyen egy politikailag torz „fejlesztési diktatúrává” fajul, amely a nepotizmusba vezeti a társadalmat.

Harmadik, a nepotizmus társadalmában az emberek megszokják, hogy közömbösek a korrupcióval szemben. Mindenki igyekszik valamilyen kapcsolatot kialakítani a kormánypárti politikusokkal, hogy előnyhöz jusson, és amint ez a gyakorlat megszokottá válik, az emberek elveszítik a korrupció iránti érzéküket. Különösen egy átmeneti társadalomban, ahol a polgári etika és normák meglehetősen gyengék, az emberek könnyen közömbössé válnak a politikusok korrupciójával szemben, csakúgy, mint a szocialista társadalomban.

Negyedik, a kormánypárti politikusok és a környezetükben lévő üzletemberek is elveszítik a korrupcióérzéküket. Elveszítik a magánpénz és a közpénz megkülönböztetésének érzékét. Ezért amikor hatalmas mennyiségű közmunka megrendelést kap, sok üzletember kivétel nélkül méregdrága autókat és luxus karórákat vásárol. Ez a jelenség jellemzően a fejlődő országokban tapasztalható.⁶ Ilyen értelemben Magyarország visszatért a korábbi társadalmi berendezkedéshez vagy a fejlődő ország jellegéhez.

Ötödik, azok a cégek, amelyek nem jutnak állami támogatáshoz és közmunka megrendelésekhez, a beszükkült piacon szenvednek a fenntartó és a növekvő cégektől. A piaci tevékenység elmaradottsága nem tudja táplálni a civil társadalom etikáját és normáit az üzleti tevékenység végzéséhez.

Hatodik, a piacgazdaság fejletlensége számos problémát okoz az emberek mindennapi életében. A piaci verseny hiánya a kis szolgáltatások hiányát okozza, ami teret ad az ügyletek manipulálásának. A piacgazdaság etikája a kvázi-piacgazdaság alatt nem tud teljes mértékben kibontakozni.

Hetedik, a kincstár-gazdasági társadalmat, akárcsak a szocialista rendszert, a felülről történő elosztás elve irányítja. Ha a piacgazdaság az „adok-kapok (give-and-take)” elve alapján működik, akkor ez a fajta társadalom az „adok, de engedelmessédj (give-but-obey)” elve alapján működik. Ez a társadalmi-gazdasági elv irányítja a társadalmi etika és normák kialakulását is⁷. Más szóval, az „adok-kapok” elv alapján működő társadalomban a gazdasági szereplők közötti egyenlőség elve jön létre, míg az „adok, de

⁶ Az uralkodó párt politikusai, a kormány vezetői, azok fiai-lányai és barátai élvezik az elit pozícióit, nagy mennyiségű közpénzhez jutnak hozzá, és azt magánvagyonná változtatják. Egy despotizmus által uralt társadalomban néhány sznob zsebre vág egy csomó új bankjegyet, és úgy ad borraivalót, mintha ő maga kereste volna a pénzt. Egy társadalom, amelyet az ilyen felkapaszkodó sznobok urálnak, nem egy civilizált, hanem egy elmaradott fejlődő társadalom.

⁷ Lásd Morita (2014), 33–35.

engedelmeskedj, elv alapján működő társadalomban hierarchikus viszony alakul ki a kedvezményt adó és az azt kapó között. Ebben az értelemben a kincstár-gazdasági társadalom ugyanazokkal a jellemzőkkel rendelkezik, mint a szocialista társadalom. Ha az „adok, de engedelmeskedj” elv érvényesül, a civil társadalmi elvek nem tudnak gyökeret verni egy társadalomban. Természetes, hogy az „illiberális demokrácia” gondolata a kormányzó politikusoktól származik. Ez lényegében ugyanaz, mint a szocialista korszak „demokratikus centralizmusa”, ahol nem uralkodhattak a polgári etikai és civil társadalmi normák.

Így a nemzetgazdaság kincstárivá válása akadályozza a piacgazdaság egészséges fejlődését, és egy nepotizmus típusú gazdasági társadalmat hoz létre. A nemzetgazdaság kincstárivá válása és a kölcsönvett gazdaságtól való elsöprő függése jellemzi a magyar gazdaságot, és ez a két tényező abszolút korlátot szab az ország bérei és személyi jövedelmei növekedésének.

Referenciák

Morita Tsuneo (2009) *Változás es örökség – Ferdeszemmel Magyarországról*. Balassi Kiadó

Morita Tsuneo (2014) *Változás es örökség. A kincstári gazdaság csapdájában*. Balassi Kiadó

Tsuneo Morita (2021), *Political Economy and the Sociology of System Transformation*, Balassi Kiadó

https://hvg.hu/gazdasag/20110214_jarai_fidesz

https://www.origo.hu/gazdasag/2012/07/hogyan-kozeledett-jarai-zsigmond-a-fideszhez-es-miert-tavolodott-el#google_vignette

IV.

VÉLETLENEK ÉS A TÖRTÉNELMI VALÓSÁG

Az Oppenheimer-film és a magyar tudósok

Az Oppenheimer című amerikai filmet nehéz előzetes ismeretek nélkül megérteni. Robert Oppenheimer (1904–1967) életéről nem nehéz információt szerezni, hiszen számos könyv jelent már meg a témában. Az *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (Atlantic Books, 2008) című könyv alapján maga Christopher Edward Nolan, a rendező írta a forgatókönyvet. Úgy tűnik, a filmet olyan eszközökkel és ötletekkel tűzdelték meg, amelyek az eredeti műben nem találhatók.

A film középpontjában az atombombát kifejlesztő (1943-ban alapított) Los Alamos-i Kutatóintézet mindennapjai és az Oppenheimer-meghallgatások (1954 április) állnak.

A film első képkockáin Oppenheimert látjuk a meghallgatáson. Az elhangzottak sorrendjének megfelelően a film bemutatja Oppenheimer kutatói karrierjét és barátságait, sőt a nőkkel való személyes kapcsolatait is.

A háború után Oppenheimer elhagyta Los Alamost és visszatért az egyetemre, majd 1947-ben kinevezték a Princeton Egyetem *Institute for Advanced Study* igazgatójává, ahol az intézet kurátora, Strauss (Lewis L. Strauss [/'strɔ:z/ STRAWZ]) fogadta. Strauss, aki féltékeny volt Oppenheimerre, egy vádiratot készített róla, és elküldte az FBI-nak. Bár Straussnak sikerült elérnie, hogy az Oppenheimer-meghallgatások (1954) után a megbízhatósági igazolását és a jogot, hogy a szigorúan bizalmas iratokba betekintszen, visszavonták, Strauss saját kereskedelmi miniszteri kinevezését a szenátus egy-két hónapig tartó meghallgatás-sorozat alapján határozatban elutasította (1959). Oppenheimer becsületét később helyreállítják, és a film azzal zárul, hogy 1963-ban a Fehér Házban átadják neki

az Enrico Fermi-díjat, ahol azok a tudósok is megjelennek ünnepelni, akik a meghallgatásokon ellene tanúskodtak.

Strauss egyoldalú irigysége és ellenségeskedése Oppenheimer leminősítéséhez vezetett. Strauss az Atomenergia Bizottság (AEC, United States Atomic Energy Commission) egyik alapító tagja volt. Mégis inkább üzletember (befektetési bankár), nem pedig tudós, aki fizikát tanult az egyetemen. Akadémiai komplexusai nagyban befolyásolják Strauss cselekedeteit. Pénzügyi és politikai hatalmának köszönhetően Strauss¹ olyan befolyást tudott gyakorolni, hogy a Princeton Egyetem Institute for Advanced Study kurátora és az AEC elnöke lett.

Strauss önbecsülése súlyosan megsérült, amikor az Institute for Advanced Study igazgatójaként üdvözölte a megérkező Oppenheimert. Először is, amikor Oppenheimer rákérdezett, hogy tanult-e fizikát az egyetemen, majd amikor Einstein az Oppenheimerrel folytatott magánbeszélgetés után úgy távozott a színről, mintha nem akart volna tudomást venni Straussról. Strauss tévesen azt hitte, hogy Einstein és Oppenheimer róla pletykáltak. Strauss innentől kezdve ellenségessé vált Oppenheimerrel szemben, aki már eme első találkozás során saját hírnevével dicsekedett. Úgy tűnik, hogy Strauss a világi becsület és státusz megszállottja volt, amit az is bizonyít, hogy az Institute for Advanced Study igazgatóválasztási eljárás során csupán ötödikként szerepeltették nevét a kari bizottságnak benyújtásra előkészített igazgatójelöltek listáján. Gyökeret

¹ A filmekben és a különböző irodalmi művekben Strausst úgy írják le, mint „egy cipőárust, akinek nem volt egyetemi diplomája, és aki kiemelkedett”, de ő nem ilyen egyszerű ember. Az atomenergia iránti érdeklődése akkor kezdődött, amikor édesanyja rákban meghalt. Amikor Strauss tudomást szerzett a sugárterápia lehetőségeiről, felkereste a magyar fizikus Szilárd Leót, és finanszírozta projektjét. Az atomenergia iránti érdeklődése akkoriban kezdődött. Később jelentős vagyonra tett szert, és belépett a politikába, republikánus politikus lett, aki a „háborús sólymok” nézeteit képviselte.

vert benne Oppenheimernek 1949-ben az AEC tanácsadó bizottságában tett megjegyzése is, amellyel a tudós nevetéséggé tette tudatlanságát a kísérleti izotópok Strauss által felvetett kiviteli tilalmával kapcsolatban.

Az események a filmen nem időrendben zajlanak, így az előzetes ismeretekkel nem rendelkező nézők számára nehéz követni a cselekményt. A magyar fizikusok fontos szerepet játszottak az atombomba kifejlesztésében és a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos későbbi nemzetközi diplomáciában. Edward Teller (Teller Ede), aki a hidrogénbomba kifejlesztése miatt viszálykodott Oppenheimerrel, és a meghallgatáson ellene tanúskodott, Oppenheimer távozása után Los Alamosban támogatta a bomba kifejlesztését. John von Neumann (Neumann János), a Princetoni Institute for Advanced Study professzora nem vett részt a politikai csatározásokban, de fontos numerikus számításokat végzett Los Alamosban, többek között a bomba detonációját illetően, és egyesítette a fiatal matematikusokat, amely eseményeket a film teljesen mellőzi. Mellékesen megjegyzem, hogy Neumann ettől kezdve érdeklődött a nagy sebességű numerikus számítások elvégzésére alkalmas számítógép kifejlesztése iránt. Az erős politikai befolyással rendelkező Szilárd Leó bátorította Einsteint, hogy küldjön leveleket Roosevelt elnöknek, amelyben atombomba fejlesztését sürgették a náci Németországot megelőzve. Az atombomba elkészülte után azonban, felfogva annak társadalmi hatásait, petíciót küldött Truman elnöknek, kérve, hogy ne dobjanak Japánra atombombát anélkül, hogy megerősítenék a megadási hajlandóságukat. Szilárd a háború után nagy szerepet játszott a Pugwash-konferenciák megszervezésében.

Az uránérc felfedezése és sikeres hasadási kísérletek

1938-ban, amikor a náci Németország felemelkedőben volt, híre ment egy sikeres németországi maghasadási kísérletnek, és a nyugati tudósok attól tartottak, hogy a náci

Németország folytatja az atombomba kifejlesztését. Amikor Szilárd rábeszélte Einsteint, hogy írjon levelet Roosevelt elnöknek, Eugen Wigner (Wigner Jenő, aki egy osztállyal Neumann felett járt a budapesti Fasori Gimnáziumban és ebben az időben a Princeton Egyetem professzora volt), csatlakozott Einsteinhez. Ez vezetett a Manhattan-projekt megvalósításához. Wigner részt vett a Manhattan-projektben az atomreaktor tervezésében, és 1964-ben fizikai Nobel-díjat kapott. Emellett Szilárdnak és Enrico Fermi olasz fizikusnak (fizikai Nobel-díj, 1938) sikerült megépítenie az emberiség első atomreaktorát a chicagói Metallurgiai Laboratóriumban (Chicago Pile-1, 1942). Szilárd és Fermi közösen jelentették be a reaktor szabadalmát (1944).

A NHK (japán közszolgálati műsorszolgáltató) különleges dokumentumfilmje, az *Atombomba, titkos feljegyzések: Titokzatos kereskedők és az uránért folytatott harc* című műsor (2023. augusztus 6-án sugározták) néhány érdekességet tárt fel az uránércről. Edgar Sengier, a belga Union Minière du Haut Katanga vállalat mérnöke, aki rézbányászattal foglalkozott Kongóban, véletlenül nagy tisztaságú uránércet fedezett fel egy rézbányában (1920). Sengier úgy gondolta, hogy az érc a jövőben még hasznos lehet valamire, ezért uránércet is kezdett bányászni, és több mint 1000 tonnát tárolt belőle Kongóban. Az uránérc bányászatát azonban, amelynek nem volt haszna, 1937-ben leállították, és a bányát bezárták.

1938-ban azonban egy hasadási reakcióról (az urán 235-ös urán neutronokkal való bombázása által okozott maghasadás láncreakciója) szóló hír az uránérc iránti érdeklődés fellendülését váltotta ki. A filmben Lawrence (Ernest Lawrence, fizikai Nobel-díjas 1939) egy fodrászüzletben olvassa az erről szóló újságcikket, és kirohan az üzletből. Sengier, attól tartva, hogy a kongói uránérc a náci Németországba kerül, a teljes 1200 tonnás készletét New Yorkba küldte. Ugyanakkor 100 tonna uránércet Belgiumba is küldött, amely végül német kézre került, majd

a Németországot megszálló Szovjetunió felkutatta és a Szovjetunióba vitte.

1942-ben tárgyalások kezdődtek az Union Minières Sengier és az amerikai katonai anyagbeszerzők között a New Yorkba küldött uránércről, és végül az amerikai kormány mind az 1200 tonnát megvásárolta, majd nemcsak újra megnyitotta a kongói uránbányákat, hanem fel is gyorsította a bányászatot. Az Egyesült Államokban Oak Ridge-ben urándúsító létesítményt építettek, és a dúsított uránt Los Alamosba szállították, ahol az atombombát fejlesztették.

Véletlen egybeesés folytán a Kongóban 1920-ban felfedezett uránércet használták fel a Japánra ledobott atombomba előállításához.

Los Alamos

Az Egyesült Államok, amely már Németországot megelőzve célul tűzte ki a dúsított urán előállítását, úgy döntött, hogy minden energiáját az atombomba kifejlesztésére fordítja. Groves tábornok általános vezetésével Los Alamos hatalmas prérijén felépítették az Atombomba Kutató és Fejlesztő Várost (1943). Oppenheimert választották a Nemzeti Laboratórium igazgatójává, amely összefogta a kutatás-fejlesztésben dolgozókat. A fizikában már eredményeket elért Lawrence is jelölt volt, de népszerűsége miatt Oppenheimerre esett a választás. Los Alamos a fizika, a matematika és a mérnöki tudományok legjobb elméit gyűjtötte össze az Egyesült Államok minden részéből. Teller és Neumann Los Alamosban rendezte be laboratóriumait, de Szilárdot, aki inkább tudománypolitikus volt, mint kutató, kezdettől fogva nem hívták meg. Úgy tűnik azonban, hogy gyakran látogatott Los Alamosba, Groves tábornok bosszúságára. Wigner Chicagóban maradt, hogy az atomreaktor fejlesztésén dolgozzon, és nem vett részt a Los Alamos-i kutatásokban, amelyek elsősorban a bombakészítésre irányultak.

The New York Times

Copyright © 1998 The New York Times

FRIDAY, MARCH 20, 1998

Hungarian Fingerprints All Over the 20th Century

By JANE PERLEZ

BUDAPEST — He was a man of brilliant and diverse intellectual energy who discovered the nuclear chain reaction, went on to help develop the atom bomb and then tirelessly campaigned against it.

He soaked in the bath three hours a day, thinking up incredible inventions, needed his scientific colleagues with puckish humor and refused to flush the toilet in his room at the University of Chicago in the 1940's, insisting that it was "maid's work."

So it was with ambivalent pride and a sense of lost glory that Hungary celebrated the centenary of Leo Szilard, who died in 1964. Szilard (pronounced SIB-lahrd) was perhaps the most quintessential of the renowned physicists and mathematicians who were born and educated here but who fled, often, like Szilard, under the shadow of anti-Semitism, to the United States.

Hungarian scientists have had a deep impact on the 20th century. John von Neumann made fundamental contributions to quantum theory as well as the development of the atomic bomb and the high-speed electronic computer. Albert von Szent-Gyorgyi was credited with first isolating vitamin C. For a country of its population (10 million), Hungary has produced an immoderate number of Nobel Prize winners.

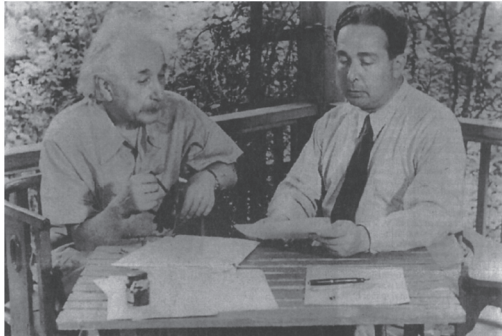
Hungarians who became American citizens, including Szilard, Eugene Wigner and Edward Teller, played a major part in the Manhattan Project in World War II.

But few in this pantheon of Martians — a nickname spun from the scientists' superhuman intelligence and their unearthly Hungarian language — so keenly felt that the pursuit of science also carried political and personal responsibilities.

"The Hungarians have plenty of first-rate scientists and Nobel Laureates to celebrate," said Szilard's American biographer, William Lanoette, who was among those at the ceremonies in February. "Yet Szilard alone personifies the moral and ethical responsibilities of science. He had the drive to foresee the social and political consequences of discovery."

Mr. Lanoette records in his book "Genius in the Shadow" how Szilard, at the start of the war, drafted the letter signed by Albert Einstein that urged President Roosevelt to speed up work on the nuclear bomb before the Germans developed it; after the war he spent much of his time trying to ease the arms race that he helped create.

With a combination of banter and

A film "still" from a 1946 "March of Time" production in which Albert Einstein and Leo Szilard recreated the day in 1939 when they drafted a letter to

President Roosevelt urging that work on an atom bomb be speeded before Germany developed one. This led to the formation of the Manhattan Project.

Remembering a giant of nuclear physics.

logic, Szilard persuaded Nikita S. Khrushchev, the Soviet leader, that a hot line between the Kremlin and the White House was a good idea. During the Eisenhower and Kennedy years, he flooded the State Department with nuclear disarmament programs that were mostly rebuffed.

A tubby figure who loved to eat fat Hungarian delicacies, Szilard was often thought of as maddeningly eccentric. Sometimes this eccentricity produced breathtaking flights of fancy: He came up with the idea of electrifying barbers' chairs so that a man's hair would stand on end, allowing the barber to do a fast mowing job.

For Hungarian intellectuals who remained in Hungary, Szilard and his émigré colleagues represent a bitter-sweet phenomenon. On the one hand, there is pride that Hungary has produced so many important

minds. Yet there is also sadness that so many fled — and that the new generation of best brains continues to leave.

Now, instead of being enticed by the ferment in German and American universities as their elders were between the two world wars, young Hungarian scientists are wooed abroad by Western companies.

"Today the most gifted Hungarians leave the country while they are graduate students," said Gabór Páló, the deputy director of the philosophy institute at the Hungarian Academy of Sciences.

After more than 40 years of Communism and a rough transition to a market economy, Hungary lacked the financial resources to keep them.

In the popular mythology, this crew of geniuses are shadowy figures in Hungary. For most of the cold war, they were considered soldiers in the enemy camp and banned in the media and school texts. Then in the early 1980's, when the Hungarian leader, János Kádár, was eager to improve his nation's profile in the West and wanted to pump up sagging intellectual morale at home, the émigré scientists were dusted off.

Mr. Páló said that by 1983, he was

allowed to publish some of his research on the scientists and in 1985 he was asked to give a lecture at the prestigious Academy of Sciences on Hungarian-born Nobel Prize winners. Some of the scientists came back in their old age for short visits before the collapse of Communism; the fiercely anti-Communist Mr. Teller waited until after 1989.

But like Andrew Grove, who as a young science student fled Hungary after the failed 1956 uprising and is now chairman and chief executive of the computer giant Intel, Szilard showed little interest in Hungary, Mr. Páló said.

Even so, Szilard is now buried here. At least, part of him.

Szilard's ashes, kept in a California crematory after his death, were reburied in a cemetery during the centenary ceremonies. According to his family's wishes, half of his ashes were sent to Budapest. The other half were dispatched to update New York, where his wife is buried.

This is not quite what Szilard had in mind. Before he died in La Jolla, Calif., he said he wanted his ashes tied to a helium balloon and sent into the sky. People, he said, should look up rather than down.

Megjegyzés: Egy film „állókép” az 1946-os „March of Time” című produkcióból, amelyben Albert Einstein és Leo Szilárd „újralkotják” azt az 1939-es napot, amikor levelet írtak Roosevelt elnöknek, amelyben sürgették, hogy gyorsítsák fel az atombomba kifejlesztését, mielőtt Németország kifejlesztené azt. Ez vezetett a Manhattan Project megalakulásához.

Forrás: The New York Times, 1998. március 20.

Neumann a kor igényeinek megfelelően tenni akart valamit, amivel hozzájárul az amerikai haderő hatékonyságának fejlesztéséhez. Az aberdeeni Ballisztikai Intézetben dolgozott Kármán Theodor (Tódor) (a Kármán-féle örvénysor jelenségeről ismert tudós), és ott Neumann az intézet

tudományos tanácsadó testületének tagjaként a lökéshullámok elemzésével foglalkozott. Los Alamosban Neumann az implózió (a bomba középpontjába helyezett nukleáris anyagot robbanóanyaggal erős lökéshullámnak vetik alá, hogy a nukleáris anyagot kritikus állapotba hozzák) numerikus számításain dolgozott. A lökéshullámnak a pontos kiszámítása nélkül nem készült volna el az atombomba. Ehhez a munkához Neumann meghívta Los Alamosba Ulam Stanislaw lengyel matematikust. A háború után Ulam összefogott Tellerrel, hogy folytassák a hidrogénbomba kutatását.

Los Alamos olyan hely volt, ahol a kísérleti fizikusok és mérnökök legkiválóbbjai dolgoztak, de Neumann, a világ egyik vezető matematikai szaktekintélye különleges pozíciót foglalt el. Az atombomba elkészültének küszöbén Truman elnök jóváhagyásával létrehozták az Ideiglenes Bizottságot (amelynek elnöke Stimson hadügyminiszter volt), hogy meghatározzák a bombázás célpontját. Annak érdekében, hogy e bizottság számára egy javaslattervezetet készítsenek elő, Groves tábornok Los Alamosban megtartotta a „Célzási Bizottság” ülését. Neumann részt vett rajta, és bemutatta a robbanási magassági számítások eredményeit. Alapvetően támogatta a légierő javaslatát, amely Kiotót, Hirosimát, Yokohamát, a császári palotát, a Kokura lőszerraktárat és Niigatát jelölte meg célpontként. De a javasolt célpontok közül főleg a három várost támogatta. Eleve ellenezte a császári palotát, Niigatát és a Kokura lőszerraktárat, mivel Niigatáról nem állt rendelkezésre elegendő információ. Végül a Célpontbizottság öt célpontot terjesztett az Ideiglenes Bizottság elé: Kiotót, Hirosimát, Yokohamát, Niigatát és a Kokura lőszergyárat.

A célpontokat meghatározó bizottságot „Ideiglenes Bizottságnak” nevezték (nyolc tagból állt, köztük Stimsonból), mert ideiglenesen az elnök közvetlen irányítása alatt állították fel, és 1945. május 9-től kezdődően nyolcszor ülésezett. Ezen az első ülésen Stimson ellenezte, hogy a

bombát Kiotóra dobják. A Yokohama melletti Tokiót már lebombázták, ezért a Tokiótól távol eső Nagaszaki került szóba. A filmben Stimson személyes okokból ragaszkodott ahhoz, hogy a 12 lehetséges helyszínt tartalmazó listáról (a hírszerző szolgálat lőszergyári célpontokat is felsorolt) Kiotót húzzák ki, egyrészt mert Kiotó szimbolikus jelentőségű kulturális központ, másrészt mert saját nászútjának felejthetetlen emléke kötötte hozzá. Így hosszas vita után három célpontot választottak ki. A Little Boy nevű bombát Hirosimára dobták le augusztus 6-án, amikor jó idő volt, a második jelöltet, Nagaszakit pedig augusztus 9-én választották célpontnak, mert az eredetileg másodikként kijelölt Kokura időjárása kedvezőtlen volt.

Az Ideiglenes Bizottság, a ledobási célpontok meghatározásának legfelsőbb döntéshozó szerve tudományos testületet hozott létre, hogy meghallgassa a Manhattan-projektben részt vevő tudósokat. A testületnek Oppenheimer, Lawrence, Fermi és Compton is tagjai voltak. A testületet az atombomba hatásaival és a háború utáni fegyverkezési versennyel kapcsolatos, a tudósok körében egyre növekvő csalódottság és félelem, valamint Szilárd petíciójának nyilvánosságra kerülése miatt hozták létre.

~~SECRET~~

July 17, 1945

A PETITION TO THE PRESIDENT OF THE UNITED STATES

Discoveries of which the people of the United States are not aware may affect the welfare of this nation in the near future. The liberation of atomic power which has been achieved places atomic bombs in the hands of the Army. It places in your hands, as Commander-in-Chief, the fateful decision whether or not to sanction the use of such bombs in the present phase of the war against Japan.

We, the undersigned scientists, have been working in the field of atomic power. Until recently we have had to fear that the United States might be attacked by atomic bombs during this war and that her only defense might lie in a counterattack by the same means. Today, with the defeat of Germany, this danger is averted and we feel impelled to say what follows:

The war has to be brought speedily to a successful conclusion and attacks by atomic bombs may very well be an effective method of warfare. We feel, however, that such attacks on Japan could not be justified, at least not unless the terms which will be imposed after the war on Japan were made public in detail and Japan were given an opportunity to surrender.

If such public announcement gave assurance to the Japanese that they could look forward to a life devoted to peaceful pursuits in their homeland and if Japan still refused to surrender our nation might, in certain circumstances, find itself forced to resort to the use of atomic bombs. Such a step, however, ought not to be made at any time without seriously considering the moral responsibilities which are involved.

The development of atomic power will provide the nations with new means of destruction. The atomic bombs at our disposal represent only the first step in this direction, and there is almost no limit to the destructive power which will become available in the course of their future development. Thus a nation which sets the precedent of using these newly liberated forces of nature for purposes of destruction may have to bear the responsibility of opening the door to an era of devastation on an unimaginable scale.

If after this war a situation is allowed to develop in the world which permits rival powers to be in uncontrolled possession of these new means of destruction, the cities of the United States as well as the cities of other nations will be in continuous danger of sudden annihilation. All the resources of the United States, moral and material, may have to be mobilized to prevent the advent of such a world situation. Its prevention is at present the solemn responsibility of the United States--singled out by virtue of her lead in the field of atomic power.

The added material strength which this lead gives to the United States brings with it the obligation of restraint and if we were to violate this obligation our moral position would be weakened in the eyes of the world and in our own eyes. It would then be more difficult for us to live up to our responsibility of bringing the unloosed forces of destruction under control.

In view of the foregoing, we, the undersigned, respectfully petition: first, that you exercise your power as Commander-in-Chief, to rule that the United States shall not resort to the use of atomic bombs in this war unless the terms which will be imposed upon Japan have been made public in detail and Japan knowing these terms has refused to surrender; second, that in such an event the question whether or not to use atomic bombs be decided by you in the light of the considerations presented in this petition as well as all the other moral responsibilities which are involved.

R Shapp

R S Mulliken

E P Wigner

George S. Monk

Leo Szilard

J. J. Nickson

W. H. Zachariasen

Francis R. Shonka

John A. Simpson Jr.

Walter Bartky

John R. Howe

Frank Foote

DECLASSIFIED
NN 73 0039
By

Szilárd Leó és más tudósok petíciója Harry S. Truman elnökhöz

Megjegyzés: Az aláírások a következők: R E Lapp, R S Mulliken, E P Wigner, George S. Monk, Leo Szilard, J. J. Nickson, W. H. Zachariasen, Francis R. Shonka, John A. Simpson Jr., Walter Bartky, John P. Howe, Frank Foote

Forrás: National Archive Catalog (Petition from Leo Szilard and Other Scientists to President Harry S. Truman)

Miután az atombomba elkészült, Szilárd petíciót küldött Truman elnöknek. A levél, amelyet Wigner is aláírt, 1945. július 17-én kelt. A levélben amellet érveltek, hogy előbb a japánok megadására kell törekedni: „Japán bombázását nem szabadna előzetes figyelmeztetés és a megadási feltételek felajánlása nélkül végrehajtani”. Szilárd Teller közvetítésével kérte a Los Alamos-i tudósok aláírását, de a petíciót egyikük sem írta alá.²

Sem a bomba kifejlesztésében részt vevő tudósokban, sem a háború utáni katonai főlényre törekvő kormányban, sem a hadsereg köreiből nem merült fel, hogy két év és hatalmas költségvetés elköltése után a bombát a raktárban hagyják. Szilárd csak rövid ideig szerepel a vásznon, és nincs jelentős helye a filmben.

Mindazonáltal, bár az Ideiglenes Bizottság napirendjén szerepelt a „bomba figyelmeztetéssel történő ledobásának lehetősége” és „külföldi megfigyelők meghívása a kísérleti helyszínre”, végül egyikre sem került sor. Emellett a júliusi potsdami konferencián Truman elnök csak célozgatott Sztálinnak egy új típusú bomba létezésére. A szovjetek azonban már Los Alamosból szereztek információkat. Sztálin állítólag Trumant hallgatva végig úgy tett, mintha nem értette volna meg az atombomba fontosságát.

Az Oppenheimer elleni vádak

Kivétel nélkül mindenkit, aki részt vett a Los Alamos-i fejlesztési kutatásokban vagy más munkákban, szigorú biztonsági ellenőrzéseknek vetettek alá.

Ami Oppenheimert illeti, (aki eredetileg liberális gondolkodóként volt ismert), feleségét, Kitty Harrisont, házassága

² Főleg azok a tudósok írták alá, akik a Chicago-Pile 1 fejlesztésén dolgoztak. A filmben látható, ahogy Oppenheimer egy washingtoni szállodában találkozik Szilárddal, és az őt kísérő tudós (D. Hill kísérleti fizikus) megkéri Oppenheimert, hogy írja alá a petíciót, amit ő kissé hirtelen kézmozdulattal elutasít.

előtti barátnőjét, Jean Tatlockot, valamint szüleit és testvéreit is vizsgálták. Kitty volt kommunista párttag, Oppenheimer öccse (Frank Oppenheimer, kísérleti fizikus) szintén volt kommunista párttag (1939-ben kilépett a pártból, és később bátyja kérésére a Los Alamos-i atombombakísérleteken dolgozott), Jean pedig aktív kommunista párttag volt. Bár Oppenheimer maga nem volt tagja a kommunista pártnak, a párton keresztül pénzt küldött a spanyol polgárháborúban harcoló Népfrontnak. Ez a politikai kapcsolat a későbbi meghallgatások egyik fontos témája lett.

Oppenheimer, 1940-ben vette feleségül Kittyt (Kittynek ez volt a negyedik házassága), ám Jeannel töltötte az éjszakát, mielőtt 1943 júniusában Berkeleybe ment asszisztenseket toborozni. A hírszerző szolgálat megfigyelte őket. Ez volt az utolsó alkalom, amikor Oppenheimer látta Jeant, aki 1944 januárjában öngyilkosságot követett el úgy, hogy arcát a fürdőkádba dugta. Azt azonban máig nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani, hogy valóban öngyilkosságról volt-e szó, vagy egy hírszerző tiszt által végrehajtott gyilkosságról. Mintha ez utóbbit sugallaná a film, a jelenetben egy fekete kesztyű látható, amely egy pillanatra a fürdőkádban tartja Jean fejét. Létezik egy olyan forgatókönyv is, mely szerint Jeant azért gyilkolták meg, hogy teljesen elzárják a fontos államtitkokkal foglalkozó Oppenheimertől, a Los Alamos Intézet igazgatójától a kommunista párttal való kapcsolatnak még a lehetőségét is.

Egy másik vád Oppenheimerrel szemben az volt, hogy vonakodott részt venni a hidrogénbomba kifejlesztésében. Los Alamosban Teller és Oppenheimer gyakran kerültek ellentétbe egymással. Amikor Teller az atombomba utáni fejlesztési stratégiával szemben egy erősebb hidrogénbomba (szuper) kifejlesztése mellett érvelt, Oppenheimer nemcsak a fúziós bomba előállításának technikai nehézségei miatt aggódott, hanem egy ellenőrizetlen fegyverkezési verseny lehetősége miatt is.

Ráadásul az előrejelzések ellenére, amelyek szerint a Szovjetuniónak sok időbe telne majd egy atombomba kifejlesztése, az 1949-es sikeres szovjet atombomba-kísérlet alaposan meglepte az Egyesült Államokat. Felmerült a gyanú, hogy Los Alamos titkai kiszivárogtak, és hogy kémek is közrejátszhattak ebben. Valóban így is volt. Klaus Fuchs,³ egy német származású, de brit állampolgárságú fizikus, aki részt vett a Los Alamos-i kísérletekben, a kezdetektől fogva kiszivárogtatta a Szovjetuniónak az általa megismert információkat. A filmben Fuchs megjelenik a kísérlet helyszínén. Amikor tehát Truman a potsdami konferencián megemlítette Sztálinnak, hogy elkészült egy új típusú bomba, Sztálin már tudta, hogy valóban atombombáról van szó, de úgy tett, mintha közömbös lenne iránta. Az amerikai politikusok alábecsülték a szovjet tudósok képességeit. Hitler azonban soha nem szorgalmazta az atombomba kifejlesztését, mert úgy vélte, hogy a kvantummechanika a zsidó tudósok téveszméje.

Még ezekkel a problémákkal együtt sem lehet lebecsülni Oppenheimer karrierjét, amelyben az atombomba kifejlesztéséért felelős személyként teljesítette feladatát. A háború utáni világpolitika alakulása azonban a hidegháborúhoz és a „háborús sólymok” felemelkedéséhez vezetett. Akkor kezdték kárhoztatni azokat a tudósokat, politikusokat és kormánytisztviselőket, akik vonakodtak a Szovjetunióval való katonai versengéstől.

A háborús sólymok felemelkedése a hidegháború kiélesedése miatt McCarthy szenátor „vörös vadászata” formájában lépett be a politikai színtérre. A Szovjetunióval való békés együttélést és a nukleáris fegyverek nemzetközi ellenőrzését szorgalmazó tudósok, valamint a különböző

³ Az Egyesült Államok és a britek közös szovjet kódfejtése (a Venona-projekt) leleplezte Fuchs kémtevékenységét, és 1950 januárjában tett vallomása alapján a márciusi tárgyaláson 40 évre ítélték; 1959-es szabadulása után Kelet-Németországba költözött, és a szovjet blokkban segített az atombomba kifejlesztésében.

területeken tevékenykedő kommunisták és szimpatizánsaik ennek a mozgalomnak az áldozataivá váltak. Eisenhower elnök beiktatásakor (1953 januárjában) megkeresték Strausst, hogy legyen az AEC elnöke. Strauss akkori feltétele az volt, hogy Oppenheimert távolítsák el az AEC tanácsadói posztjáról. Ezzel kezdődött az Oppenheimer eltávolítására irányuló politikai mozgalom, amelyet Strauss vezetett.

Biztonsági meghallgatás

Ennek a politikai háttérnek a fényében tartották meg 1954 áprilisában Oppenheimer első meghallgatását az ellene felhozott vádakkal kapcsolatban. Nem kémkedési per volt, hanem az AEC-n belüli háttérvizsgálati bizottság ténykedése. Ráadásul a végső döntés egyszerűen az volt, hogy „visszavonják Oppenheimer biztonsági engedélyét”, ami nem okozott volna valódi kárt Oppenheimernek, aki már nem vett részt az aktív fejlesztésben. Az a tény, hogy előre megfontoltan az AEC kicsi és lepukkant konferenciatermét használták a meghallgatás helyszínéül, kizárólag Oppenheimer önbecsülésének csorbítására szolgált.

Mivel a meghallgatás nem bírósági tárgyalás volt, nem történt előzetes iratismertetés (Strauss által az FBI-nak küldött titkos dokumentumok) vagy a tanúvallomások hitelességének megerősítése, és a „vádlott” Oppenheimer és ügyvédje csak a meghallgatás helyszínén szembesültek a különböző tanúvallomásokkal és dokumentumokkal. Ezért Oppenheimer ügyvédei nem tudtak előre felkészülni, és Oppenheimer kénytelen volt csupán emlékezetből felidézni saját korábbi kijelentéseit, ezáltal erősen ellentmondásos vallomást tett.

Állítólag végül Tellernek a meghallgatáson tett tanúvallomása befolyásolta a bizottság végső döntését. McCarthy nyilvánosan kijelentette, hogy a H-bomba kifejlesztése az Egyesült Államokban a baloldali fizikusok miatt késett, ezért Teller vallomása, amely a H-bomba kifejlesztésével

kapcsolatban folyamatosan ellentmondásban állt Oppenheimerével, rendkívül fontos volt. Ebben a tekintetben Strauss határozott tanúvallomást várt Tellertől. Az elvárásnak megfelelően Teller egyetértett azzal, hogy visszavonják Oppenheimer biztonsági engedélyét, azzal az indokkal, hogy „az amerikai nukleáris politikát egy biztonságosabb vezetőre kell bízni.” Vallomásával Teller elvesztette tudóstársai bizalmát.

A vizsgálat döntéshozója úgy foglalt állást, hogy „Oppenheimer hazafiségéhez nem fér kétség, de 2:1 arányban hozott határozattal a bizottság Oppenheimer hozzáférését a titkos dokumentumokhoz visszavonja.”

Strauss és Oppenheimer a meghallgatás után

Bár Straussnak sikerült eltávolítania Oppenheimert az AEC-ből, váratlan csapda várt rá. Öt évvel a meghallgatás után, 1959 júniusában Eisenhower elnök Strausst kereskedelmi miniszternek jelölte volna. A Strauss alkalmasságát vizsgáló meghallgatáson egy váratlan tanú jelent meg, David Hill kísérleti fizikus személyében (a filmben Rami Malek színész alakította), aki Szilárddal dolgozott együtt, és a tudósok nevében tanúskodott. Hill megerősítette, hogy az Oppenheimert meghurcoló meghallgatásokat Strauss személyes ellenségeskedése miatt rendezték meg. Ekkorra a tudósok körében Strauss szerepe az ügyben már köztudott volt, és ezért sok tudós nem támogatná őt egy ilyen magas pozíció betöltésében.

Abban az időben az Eisenhower-kormányzat a demokratákkal szemben kisebbségben került a kongresszusban. Ennek ellenére a kereskedelmi miniszteri kinevezés, amely kevésbé fontos posztnak számított, várhatóan gond nélkül átment volna a szenátuson. A demokraták eleinte hajlottak arra, hogy elfogadják Strauss kinevezését, de a politikai erők azon dolgoztak, hogy ez döntő csapást mérjen a republikánusokra. Aztán jött Hill vallomása.

A szenátus május 19-én éjfél után nem sokkal megszavazta Strauss kereskedelmi miniszteri kinevezésének elutasítását, a három tartózkodó szenátor egyike John F. Kennedy volt, aki kifejtette, hogy nem ért egyet Strauss Oppenheimerrel kapcsolatos álláspontjával. Ez szokatlan esemény volt, az elmúlt 69 évben mindössze másodszor fordult elő, hogy egy kabineti posztra történő elnöki jelölést elutasítottak, és nemcsak Strauss számára jelentett nagy kellemetlenséget, hanem Eisenhower uralkodásának végét jelző eseményként is emlékezetes maradt.

Kennedy 1961-ben lett az Amerikai Egyesült Államok elnöke, és Oppenheimer becsületét helyreállították, amikor az 1963-as Fermi-díjat ő kapta meg. Kennedy elnök novemberi meggyilkolása miatt azonban a decemberi díjátadó ünnepségen az alelnökből lett új elnök, Johnson adta át Oppenheimernek a díjat. Tudós barátai közül sokan részt vettek a díjátadó ünnepségen. Teller, aki az előző évben nyerte el a Fermi-díjat, szintén jelen volt, és kezét fogott Oppenheimerrel, de Oppenheimer felesége, Kitty erre nem volt hajlandó.

A film Strauss vereségével és Oppenheimer „dicsőséggel” ér véget.

Magyar tudósok, akik a viharos 20. században éltek

A Habsburg Birodalom alkonyának közeledtével Magyarországon a japán Meidzsi-restaurációhoz hasonló nemzetépítésben volt érdekelt. Az oktatási reformok a 19-20. században világszínvonalú középiskolák létrehozásához vezettek, és ezekből az iskolákból került ki a 20. század számos tudományos vezetője. Legtöbbjük zseniális lángelme volt, akik többnyire gazdag zsidó családokban nőttek fel: fontos megemlítenünk közülük Kármán Tódort (1881–1963), Polányi Károlyt (1886–1964), Polányi Mihályt (1891–1976), Szilárd Leót (1898–1964), Wigner Jenőt (1902–1995), Neumann

Jánost (1903–1957), Teller Edét (1908–2003). E zsenik Budapesten érettségiztek, német vagy svájci egyetemeken tanultak, majd a zsidóüldözés elől az Egyesült Államokba menekültek. Bár nem tudós, de a *Sötétség délben* című művéről világszerte ismertté vált Arthur Koestler (Kestler Artúr, 1905–1983) magyar származású zsidó író, társadalomfilozófus is ebben az időszakban élt.

A Habsburg Birodalom (az Osztrák-Magyar Monarchia) alkonyán születtek, átérték az első világháborút, és kamaszkorukat a magyarországi bal, majd jobboldali rendszerek politikai viharaiban töltötték. Az ezt követő zsidóüldözés és a második világháború kitörése során mindegyikük történelmi szerepet játszott. Szilárd 1919-ben csatlakozott a Szocialista Diákszövetséghez és támogatta a kormányt, de a rendszer összeomlásakor Bécsbe menekült. Kármán a kormány oktatási államtitkára lett, majd a rendszer összeomlásakor Németországba menekült.

Mivel Kun Béla és a Tanácsköztársaság más vezetői többnyire zsidók voltak, a baloldali kormány leverése után megalakult jobboldali kormány antiszemita politikát folytatott, és egymást követően több rendeletben korlátozta a zsidó állampolgárok jogait, többek között egyetemi kvóta kijelölésével. Ez arra készítette Wignert, hogy Berlinbe költözzön, és a már korábban emigrált Polányi Mihály mellett az ottani mérnöki intézetben tanuljon. Neumann Budapesten nőtt fel egy jómódú bankár családjában, és amikor a Tanácsköztársaság megalakulása idején aktivisták egy csoportja behatolt a házukba, a család Bécsbe menekült, majd a kormány bukását követően visszatért Budapestre.

A legfiatalabb tudós, Teller, ügyvédcsaládba született, és amikor apja felismerte fia képességeit, elvitte őt Neumannhoz, Wignerhez és Szilárdhoz. Teller 1926-ban elhagyta Magyarországot, és beiratkozott a karlsruhei egyetemre.

A Tanácsköztársaság bukásakor Koestler is Bécsbe költözött, és onnan beutazta a világot. Mesterműve, a *Sötétség délben* Polányi Laura (Polányi Mihály nővére) lányának,

Évának valós élményein alapul. Polányi Laura férjhez ment és felvette a Striker családnevet. A lánya, Eva Striker (1906–2011) pedig feleségül ment A. Weissberg osztrák fizikushoz, és a Szovjetunióba költözött. Ott férje a sztálini rendszer áldozatául esett, őt pedig letartóztatták és bebörtönözték, azzal vádolva, hogy részt vett Sztálin meggyilkolásának tervezésében. Sok fordulat után 1937-ben visszatérhetett Bécsbe. Koestler, aki az egész történetet hallotta, regényt írt róla. Striker Éva és Koestler gyermekkori barátok voltak.

Az Európában és az Egyesült Államokban dolgozó magyar tudósok tartották egymással a kapcsolatot, és olvasták Koestler regényét. Neumann előadásokat tartott Moszkvában, és intuitív módon megérezte, hogy a szovjet szocializmus nem sikeres.

Ezeknek a magyar tudósoknak a gondolatai és érzései nem voltak egyszerűek, hiszen átérték a Habsburg Birodalom összeomlását, az első világháborút, a Tanácsköztársaság napjait, az azt követő fehérterrort, majd a náci antiszemitizmus időszakát, a sztálinista rendszert, a második világháborút, és az amerikai katonai fölény kiépülésének történelmi viszontagságait.

Szilárd úgy vélte, hogy az emberiség nem maradhat fenn az USA és a Szovjetunió nemzetközi együttműködése nélkül, míg Teller vele szemben foglalt állást, azt állítva, hogy az abszolút amerikai dominancia fenntartása a hidrogénbomba kifejlesztésével hozzájárul a világ stabilitásához. Neumann nem vett részt a politikai vitában, de figyelte a helyzet alakulását.

Oppenheimert, Neumannt és Fermi egyaránt rákos megbetegedéssel diagnosztizálták, és elhunytak, mielőtt teljes tudományos potenciáljukat kiaknázhatták volna. Úgy gondolják, hogy ennek oka az lehetett, hogy gyakran jelen voltak az atombomba-kísérleteken. Úgy tűnt, hogy ezt maga Neumann is felismerte. Korábban alábecsülte a sugárzás szervezetre gyakorolt hatását.

Elkerülhetetlen és szükséges volt-e az atombombák ledobása?

A film vetítése késett Japánban, az első országban, amelyet atombomba ért. Ennek oka az volt, hogy a film nem ábrázolta az atombomba által okozott károkat, és azzal érveltek, hogy ha már a bomba kifejlesztését övező történetet akarták bemutatni, akkor a bomba által okozott tényleges károokra is figyelmet kellett volna fordítani. Ez az A-bombák legitimitását érintő kérdés is.

Elengedhetetlen volt-e, hogy az USA 1945 augusztusában A-bombákat dobjon japán városokra, amikor a háború állása már majdnem eldőlt? Teszt volt-e, felesleges mézszárlás, hogy az USA nemzetközi vezető szerepet szerezzen a háború utáni időszakban? Hogyan gondoltak, vagy foglalkoztak-e egyáltalán az A-bombák kifejlesztésében részt vevő kutatók a bombázások által okozott tragédiára? Vagy nem volt szellemi kapacitásuk arra, hogy az emberi áldozatokkal számoljanak? Vajon a képzelőerejük hiányzott, vagy nem

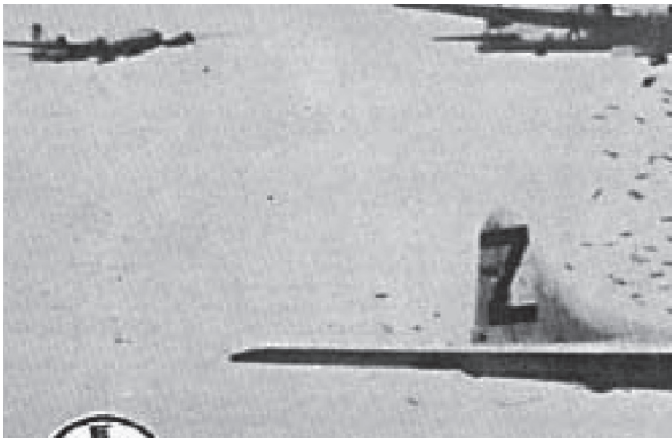
Tokió belvárosa a nagy tokiói légitámadás után
(1945. március 10. körül)

Megjegyzés: Fényképezte Ishikawa Koyo, aki egy fotóstúdiót vezetett, és abban az időben csatlakozott a tokiói városi rendőrséghez. Bejárta a várost, hogy lefényképezze a nagy tokiói légitámadás okozta károkat. A felszálló füst arra utal, hogy ez a fotó nem sokkal a bombázás után készült. A kép felirata: „Ushigome Ichigaya terület”.

Forrás: Tokiói légitámadás, titkos fényképgyűjtemény (Yukei Kiadó, 1953, 116–117.)

volt elegendő tudásuk ahhoz, hogy elképzeljék, hogy az A-bombák nem csupán mészárlást jelentettek, hanem a sugárkárosodást szenvedők élethosszig tartó kínjait is előidézték.

Az USA 1945-ben kezdte el fokozni a japán városok bombázását. Ugyanezen év márciusában a bombázási célpontokat a katonai létesítményekről kiterjesztették a városi területekre is, és a felperzselt föld stratégiát alkalmazták. Az ilyen jellegű műveleteket már néhány hónappal az A-bombázások előtt végrehajtották a kis és közepes méretű városokban ugyanúgy, mint a nagyvárosokban, Tokióban és Oszakában. Nagyszámú vadászgépet vetettek be, és hatalmas mennyiségű gyújtóbombát dobtak le Japán városaira. Ezek közül az 1945 márciusában kezdődött tokiói légitámadások több, mint 100 000 halálos áldozatot, 150 000 sebesültet, 3 millió érintettet és 700 000 megrongált lakóegységet eredményeztek, valamint mintegy 1,4 millió km² területet semmisítettek meg. A légitámadás szinte teljesen megsemmisítette Tokió polgári életét.

Az amerikai hadsereg légitámadásra figyelmeztető szórólapja (1945)

Forrás: Josette Williams, „The Information War in the Pacific, 1945”, *CIA Studies in Intelligence* Vol. 46, No. 3 (2002), <https://www.cia.gov/resources/csi/studies-in-intelligence/volume-46-no-3/the-information-war-in-the-pacific-1945/>

Az Egyesült Államok Japán-szerte 180 kisebb és közepes méretű várost vett fel a bombázási listájára, és végül 1945 júliusában 13 város megsemmisítésére került sor. Ennek eredményeként összesen 225 000 ember vesztette életét, nem számítva a Hiroshima és Nagaszaki bombázásakor elpusztított 340 000 embert. A sebesültek és a lerombolt házak száma felbecsülhetetlen volt.

A toyamai légitámadás utáni tájkép

Megjegyzés: Toyama város központi területéről az 1945. augusztus 1-jei és 2-ai amerikai támadás után. Forrás: A fotót a helyi újság, a Kitanihon Shimbun készítette.

1945 augusztusának elején Japánban olyan súlyossá vált a helyzet, hogy az ország már nem volt képes a háború folytatására. Az Egyesült Államok ennek ellenére úgy döntött, hogy egy utolsó megsemmisítő csapást mér egy olyan országra, amely már elvesztette a harci kedvét, ezért került sor Hiroshima és Nagaszaki bombázására.

Az amerikai kormánynak semmi oka nem volt arra, hogy ne tesztelje azokat az új, minden addiginál hatékonyabb és veszedelmesebb bombákat, amelyeket olyan nagy költséggel és szellemi ráfordítással, és a Szovjetuniót megelőzve

sikeresen kifejlesztett. Ez volt a legfontosabb eszköz ahhoz, hogy megalapozza vezető szerepét a háború utáni világban. A további amerikai áldozatok számának csökkentése inkább csak ürügy volt az új technikájú fegyver kipróbálására. A nukleális bombák kifejlesztésében részt vevő tudósok gyakorlatilag nem foglalkoztak találmányuk felhasználásának következményeivel. Egy fasiszta állam szétzúzása még a tudósok számára is jogosnak számított, és nem tudtak ellenállni annak a vágynak, hogy az atomenergia hatásait a gyakorlatban is megfigyelhessék.

Mivel minden bölcsességük és képességük az atomenergia tényleges felszabadítására irányult, természetesnek tekinthető, hogy a tudósok látni akarják annak végső hatásait az ördögre. A tudósok nem éreztek lelkiismeret-furdalást az „abszolút ördög” elpusztítása miatt. Ami azonban hiányzott a fejlesztésben részt vevő tudósokból, az az élő emberi lények tömeges lemészárlásának elképzeléséhez szükséges képzelőerő.

Természetesen egy fasiszta állam az „abszolút ördög”, amelynek nincs se vére, se könnye. Megérdemli, hogy elpusztítsák. A tényleges áldozatok azonban hétköznapi emberek voltak. Az abszolút ördög egyfajta illuzórikus létezés. Csak azért, mert hiányzott a képzelőerő ahhoz, hogy felismerjék, hogy a fasiszta államban élők is emberi lények.

A vietnami háborúban az USA szintén a felperzselt föld stratégiáját alkalmazta. Ez újabb példája volt annak a dogmának, hogy minden eszközt be kell vetni a szocializmus, az akkori „aktuális abszolút ördög” elpusztítására. Az a gondolat és ideológia uralkodott el, hogy az abszolút ördöggel szemben bármi megengedett.

Itt is érezhető a hatalmas szakadék az illúzió és a valóság között.⁴

Referenciák

- Noman Macrae (1992) *John von Neumann*. Cornelia and Michael Bessie Book
- György Marx (1997) *The Voice of Martians*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Richard Rhodes (1996) *Dark Sun – The Making of the Hydrogen Bomb*. Simon & Schuster
- Kai Bird and Martin J. Sherwin (2008) *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer*, Atlantic Books
- NHK Documentary (2023) *Atomic Bomb: The Secret Record – Mystery Merchant and the Battle for Uranium*, broadcasted on August 6.
- Arthur Koestler (2019) *Darkness at Noon*, Vintage (új fordítás)

⁴ Az NHK (2024. június 20-i adásban, <https://t.co/01RN4bkXMQ>) beszámolt Oppenheimer és az atombombát túlélő fizikus, Shono Naomi találkozásáról a Princeton Egyetem laboratóriumában, 1964 júniusában, a „Hirosima-Nagaszaki világbéke zarándoklat” részeként. A beszámoló szerint, amint Shono belépett a laboratóriumba, Oppenheimer kontrollálatlanul sírni kezdett, szüntelenül folyó könnyek között többször is bocsánatot kért.

Yoko Teichler, aki akkoriban tolmácsként volt jelen, 2015-ben egy hirosimai civil szervezetnél tett tanúvallomásban (amelyről videofelvétel is készült) adott leírást a találkozásról.

Ugyanakkor, Teichler szerint, egy Truman volt elnökkel folytatott találkozáson Truman megismételte azt a hagyományos nézetet, hogy a háború befejezése érdekében szükség volt az A-bombák ledobásra.

Oppenheimer 1960-ban Japánban járt, de Hirosimába nem ment el. Sőt, a könnyes találkozó után sem dolgozott az atomfegyverek eltörléséért. Úgy tűnik, hogy Oppenheimer az atombomba kifejlesztésének sikere felett érzett büszkeség és a bomba által okozott károk miatt érzett lelkifurdalás között vívódott élete végig.

V.
MIT MŰVEL A KARMESTER?
Kobayashi Kenichiro dicsősége és frusztrációja

Kobayashi Kenichiro karmester 2024-ben ünnepelte magyarországi bemutatkozásának 50. évfordulóját. Ebből az alkalomból az elmúlt 30 évben Magyarországon ápolt barátságunk kapcsán szeretnék írni gondolataimról és érzéseimről.

Bár zenei téren teljesen amatőr vagyok, az opera mindig lenyűgözött, és amikor 1988-ban a Japán Nagykövetségre kerültem, gyakran jártam az Operaházba. Akkoriban a magyar valuta a szocialista rendszer devizapolitikája miatt túlértékelt volt, ezért ennek köszönhetően az operák zongorakivonatait (Edition Peters: Klavierauszug) hihetetlenül alacsony áron értékesítették. Rutinná vált számomra, hogy ebédszünetemben elmenjek a budapesti belvárosi zenei könyvesboltba. Lassacskán megvettem az összes nagy opera zongorakottáját, majd a kedvenc áriáimat és duettjeimet. Ezekből élveztem szerény zongorámon játszva a zenét.

Kobayashi Kenichiróval Budapesten találkoztam az 1990-es évek elején. Az 1970-es és 1980-as években, amikor Kobayashi Magyarországon debütált, az itt élő japán üzletemberek körében Kobayashi neve ismeretlen volt, bár a Magyarországon élő japán közösség nagyon kicsi volt. A magyarországi japánok közegében Kobayashi elszigetelt maradt. Úgy gondoltam, hogy a Magyarországon működő japán cégek feladatai közé tartozna, hogy minél jobban segítsék a külföldön tevékenykedő japán művészeket. A régióban működő japán cégeknek többet kellett volna tenniük Kobayashi támogatása érdekében, hiszen akkoriban már a magyar komolyzenei világ feltörekvő csillagává vált.

Kobayashival való találkozásom révén ismerkedtem meg a szimfonikus zenével. Lenyűgözött dinamikus vezénylése

az élő koncerteken. A Kobayashihoz kapcsolódó különféle zenei rendezvények szervezése során barátságot kötöttem sok magyar zenésszel, és megismerkedtem a zenekarok vezetőivel, sőt a zenét tanuló fiatalokkal is, akik otthon gyakori vendégekké is váltak.

A kapcsolatok révén elkezdtem gondolkodni a karmester szerepéről. Mit csinál pontosan egy karmester, mit ad egy karmester egy zenekarnak, hogyan gyakorolnak és próbálnak a zenekarok naponta, mi a karmester szerepe egy koncerten, és lehet-e karmester nélkül is koncertet tartani, ha a próbák jól sikerültek? Amikor Kobayashi próbáin és koncertjein személyesen is jelen lehettem, ezek a kérdések egyre gyakrabban foglalkoztattak, ezek a gondolatok jártak a fejemben.

Kobayashi, egy magyar legenda

Az 1974-ben Magyarországon megrendezett Első Nemzetközi Karmesterverseny nagyszabású esemény volt. A verseny egy hónapig tartott, és Európa minden tájáról érkeztek versenyzők, a zsűri tagjai – neves zenészek voltak. Abban az időben Magyarországon egyetlen televíziós műsorszolgáltató volt az MTV, amely minden nap a főműsor idősávjában közvetítette a versenyt. A magyar emberek nagy érdeklődéssel nézték a közvetítéseket, figyelték a verseny végeredményét. A versenyt a japán Kobayashi Kenichiro nyerte meg, aki a négy válogatási fordulóból az összes többi európai és amerikai versenyzőt megelőzve került ki győztesen. Egyik napról a másikra olyan legendává vált Magyarországon, akiről még sokáig beszélni fognak. Kobayashi részletes beszámolót írt az eseményről (Kobayashi Kenichiro, Sikisano Hitorigoto, Kiko Shobo, Tokyo, 1993).

1991-ben a Nemzeti Galériában terveztem ünnepséget a Nomura Befektetési Bank magyarországi megalakulásának alkalmából a Magyar Állami Hangversenyzenekar (ÁHZ, a Nemzeti Filharmonikusok jogelődje 1997. előtt)

főszereplésével. A tokiói Nomura Securities (értékpapír bróker cég) által elkövetett „befektetői veszteségek kompenzálása” botrány miatt azonban világszerte mindenféle ünnepség elmaradt. Ezért sajnos nem tudtam teljesíteni tervemet, ezt pótlandóan szerveztem meg a Kobayashi magyarországi bemutatkozásának 20. évfordulóját ünneplő koncertet az éppen akkor megnyílt Kempinski Hotel báltermében 1994-ben, a Magyarországon élő japánok részvételével.

Az eseményen többféle programmal vártuk a közönséget, többek között az Állami Hangversenyzenekar tagjainak szórakoztató műsorával, a magyarországi turnén lévő Waseda Egyetemi Glee Club fellépésével, Kobayashi Ayano és Kato Hiroshi zongoraművészek közös előadásával, valamint Pászthy Júlia szoprán operaénekesnővel. Mivel a korlátozott befogadóképesség miatt nem tudtak mindenkit asztalokhoz ültetni, a Glee Club tagjai este hét órától majdnem éjfélig a fal mellett állva maradtak. Sajnos nem volt vállalati támogatás a rendezvényhez, amely kizárólag a japán cégek képviselői részére történt egyéni jegyeladásokból származó belépődíj bevételre támaszkodhatott, ezért a szálloda által készített előételek és italok hamar elfogytak. Sem a kórustagoknak, sem a tévéstábnak nem jutott belőlük. Ennek ellenére a helyszínen jókedv uralkodott. Az eseményről még egy 50 perces dokumentumfilm is készült, amelyet bemutattak a magyar országos televízióban.

Ezt követően 2004-ben és 2014-ben szerveztem meg a 30. (a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében), illetve a 40. jubileumi koncertet (nagyzenekarok részvételével zajló koncertsorozat), azonban visszatekintve, az 1994-es ünnepség volt a leglátványosabb.

1996-ban az Állami Hangversenyzenekar és Kobayashi Mahler *Ezrek Szimfóniáját* (8. Esz-dúr szimfónia) tervezte előadni, amely esemény egybeesett a japán Musashino Kórus magyarországi turnéjával. A koncert helyszínéül tervezett sportcsarnok bérleti díját a Filharmonikusok azonban

nem tudták előteremteni, ezért segítséget kértek tőlem. Úgy terveztem, hogy a Nomura Investment Bank Hungary (Nomura Magyarországi Befektetési Bank) ötödik évfordulós rendezvényeként szponzoráljuk a koncertet, és szerencsére a tokiói központból kaptunk is rá pénzt.

A következő évben a Nomura központja a közvetítéssel szintén gyorssegélyt nyújtott a Nemzeti Énekkar japán turnéjának hiányzó pénzeszközeihez. A Kobayashi vezette Állami Hangversenyzenekar és a Nemzeti Énekkar támogatása zökkenőmentesen ment, mivel a Nomura Securities éppen akkor vállalta a magyarországi Szamuráj-kötvény vezető menedzseri szerepét, és Horn Gyula miniszterelnök japán látogatásával egy időben befektetési szemináriumot tartott a Nomura Securities központjában.

Kobayashi habozása és döntése

Az Állami Hangversenyzenekar zeneigazgatójának, Ferencsik Jánosnak halála (1984-ben) után 3 évig üres volt a posztja. Végül, amikor 1987-ben Kobayashit állandó karmesterré (később zeneigazgatóvá) nevezték ki, Kobayashi karmesterként a csúcsra ért, felemelkedése azonban nem tartott sokáig.

Ennek egyik oka a gazdasági probléma volt. Magyarországon akkoriban igen alacsony volt a személyi jövedelmi szint, és még az Állami Hangversenyzenekar állandó karmestere számára sem jutott elég magas fizetés ahhoz, hogy családjá számára kielégítő életet biztosítson. A Magyarországon töltött első néhány év után Kobayashi Japánra helyezte át a hangsúlyt. Bár állandó karmesterként vezette a zenekart, gyakorlatilag a zenekar vendégkarmesterévé vált, az év nagy részét Japánban töltötte.¹ Az Állami Hang-

¹ Egyes zenészek emlékeznek arra, hogy az ÁHZ állandó karmesterként Kobayashi soha nem tudta szeptemberben a zenekar évnyitó koncertjét vezényelni a Japánban elvállalt koncertek miatt.

versenyzenekar nem engedhette meg magának, hogy nemzetközi szintű fizetést adjon, ezért inkább megengedte, hogy tetszése szerint cselekedjen.

A másik ok az volt, hogy Kobayashi felismerte tehetségének határait a klasszikus zenében. Közép-Európában, a klasszikus zene Mekkájában, egymás után bukkanak fel tehetséges zenészek, zsenik. Magyarországon koncerteket vezényelve Kobayashi sok világszínvonalú tehetséggel találkozott.

Beszélgéseink során volt egy pillanat, amikor Kobayashi felfedte valódi érzéseit. Tudtam, hogy nem kedveli a zongoraművész Kocsis Zoltánt, de ez valójában a féltékenység volt Kocsis tehetségére. „Azt hiszem, hogy ha Beethoven élne, ő is olyan lenne, mint Kocsis” – mondta.

Magyarország olyan világszínvonalú zenészeket és zeneszerzőket termelt ki, mint Liszt Ferenc, Bartók Béla és Kodály Zoltán. Még az utóbbi években is voltak olyan kiemelkedő muzsikuskok, mint Kocsis Zoltán zongoraművész, zeneszerző (1952–2016) és Eötvös Péter (1944–2022), akiket a kortárs zene zeneszerzőjeként és karmestereként ismert meg a világ. Aki Magyarországon állandó karmesteri (zeneigazgatói) feladatot vállal, nem kerülheti meg a zenészek munkásságát.² Az olyan zenészek műveinek műsorra tűzése, akikről soha nem tanultak Japánban, kemény tanulásra kényszerítette volna őt. Kobayashi karmesterként elérve képességeinek határait, klasszikus zenészként válaszúthoz érkezett. Választania kellett: hogy zenei életpályájának kockáztatásával szembenéz ezeknek a zenészeknek a műveivel, vagy pedig a könnyebbik utat választva elkerüli

---

Úgy nézett ki, hogy nem érzi át a nyitókoncert fontosságát a zenekar számára. Hiányzott belőle a zeneigazgatói felelősségtudat.

² Az ÁHZ tagjainak emlékei szerint, amikor Kobayashit megkérdezték, miért nem vezényli Bartók darabjait, arra hivatkozott, hogy „Mert a Bartók-darabok nem szépek”, ez az indoklás megdöbbentette az ÁHZ tagjait.

ezeknek a szerzőknek a műveit, és egyszerűen csak az általa már tanult nagy klasszikusok műveit vezényli.

Kobayashi nem kedveli az úgynevezett modern zeneszerzők műveit. Kifejtette, hogy nem érzi jól magát olyan zenében, amelyben a diszszonancia játssza a főszerepet. Számomra azonban ez pusztán a kemény munkát elkerülő kifogásnak hangzott. Azt hiszem, azért, mert az ismeretlen zene új és szigorú tanulmányozást igényel. Kobayashi elkerülte ezt a nehéz utat, és ahogyan ezekkel a kételyekkel találkozott, Kobayashi beleszeretett a golfba. Ez volt a nehéz út elkerülésének buktatója. Minden alkalommal, amikor befejezte a gyakorlást az ÁHZ-val, sietett golfozni Budapest külvárosába. Meizl Ferencné (Meizl mama),³ akinél Kobayashi lakott, mindig azt mondta: „Többet kell tanulnod. Ne légy lusta.” Az ÁHZ tagjai is azt suttozták a háta mögött: „Jobb karmester lehetne belőle, ha többet tanulna, és kevesebb időt töltene golfozással.”

Kobayashi számára nyugtalanságot okozott a Budapesti Fesztiválzenekar felemelkedése is, amelyet Fischer Iván és Kocsis Zoltán alapított. A két fiatal zenész együtt dolgozott egy elit zenekar létrehozásán. Miután Kobayashi az ÁHZ zeneigazgatója lett, a Fesztiválzenekar még az ÁHZ-ból is folyamatosan új tagokat vonzott, és az ÁHZ-nál is ütőképesebbé vált. Közös erőfeszítéseik, hogy a tagok szigorú kiválasztása és a nehéz próbajátékok bevezetése révén folyamatosan javítsák a zenekar teljesítményét, emelték a Fesztiválzenekar színvonalát. Sőt, a 2000-es években a Budapesti Fesztiválzenekart a világ tíz legjobb zenekara közé sorolták. Kobayashi számára szinte lehetetlen volt egy ilyen zenekart létrehozni és betanítani.

Az 1996-os *Ezrek szimfóniája* című Mahler-mű próbáinak kezdetén Kobayashi gyakran bejelentette a zenekar tagjainak: „Abba akarom hagyni az Állami

³ Meizl Ferenc akkoriban a Zeneakadémia klarinét professzora volt.

Hangversenyzenekar vezényletét.” Szándékát minden egyes próbán megismételte. Mivel 1987-ben a zenekar tagjai egyhangú támogatással szavazták meg, hogy Kobayashit nevezzék ki állandó karmesternek, ezért Kobayashi ismét megerősítést akart kapni a zenekari tagok valós szándékát-akaratait illetően.

Azt gyanítottam, hogy Kobayashiban élt egy belső konfliktus, amiért nem tudta bizonyítani, hogy képes a nagy hagyományokkal rendelkező közép-európai Magyar Állami Hangversenyzenekar zeneigazgatói posztjához méltó módon vezetni a zenekart.⁴ Egy éven át tartó „lemondani” vagy „maradni” közötti ingadozás után végül 1997-ben Kobayashi hivatalosan is lemondott tisztségéről. Az új zeneigazgató Kocsis Zoltán lett, aki akkoriban vált meg a Fesztiválzenekartól. Kocsis már akkor nem csupán szólis-taként, vagy vendégkarmesterként akart Fischerrel együtt dolgozni, hanem az egész zenekart az ő saját koncepciója és zenei felfogása alapján akarta vezetni.

Így ért véget Kobayashi tízéves zeneigazgatói tevékenysége. Nem könnyű értékelni Kobayashi vezetésének ezt az időszakát. Az biztos, hogy Kobayashi zeneigazgatói kinevezése megnyitotta az utat a rendszeres japán turnék előtt, ami az ÁHZ javára vált. Másrészt viszont nem mondható el, hogy az ÁHZ teljesítményének színvonala javult volna Kobayashi vezetése alatt. A Nemzeti Filharmonikusok és a Fesztiválzenekar közötti szakadék csak nőtt. A szigorú

⁴ Emlékszem, hogy Kobayashi inkább vendégkarmester akart lenni, mint zeneigazgató vagy állandó karmester, mert nem tudta a szükséges szorgalommal és tanulással betölteni a szerepet. Túl nagy teher volt számára, hogy a közép-kelet-európai hagyományokkal rendelkező ÁHZ zeneigazgatója legyen. Ennek ellenére Kobayashi végig ragaszkodott az ÁHZ zeneigazgatói címhez, mert tudta, hogy a cím maga nagyon értékes egy karmester életében. Ez volt a nagy belső konfliktus Kobayashinál. Végül, Kobayashi az „Örökös elnök-karmester” címet viselve távozott az ÁHZ-től 1997-ben.

szakértői értékelés, miszerint „Kobajasi kiüresítette Ferencsik örökségét”, számomra tényszerű megállapítás.

Érzelmi alapú utasítások a zenemű elemzése nélkül

Kobayashi 34 évesen vett részt a Magyarországon megrendezett nemzetközi versenyen. Ez már túl késői kor ahhoz, hogy valaki külföldi karrierbe kezdjen. A legnagyobb akadályt számára a nyelvtudás hiánya jelentette. Néhány szót tudott németül és angolul, de a zenekarral való jó kommunikációhoz ez nem elegendő. Eszébe sem jutott, hogy megtanuljon magyarul közel 40 évesen, pedig Bartók és Kodály megértéséhez elengedhetetlen a magyar nyelv ismerete. Például Bartók, *A Kékszakállú herceg vára* című operájának megértéséhez egyenest létfontosságú.⁵ A nyelvtudás hiánya korlátozta Kobayashi nemzetközi zenei karrierjét. Az angol kiejtése is furcsa a japán nyelvi képzettsége miatt.

Bár már 50 éve, hogy megnyerte a magyar versenyt, magyar szókinccse alig 100 szó. Az ÁHZ próbák révén megtanult néhány standardizált magyar kifejezést, amelyeket a próbákon tudott használni. A zenekar tagjai azonban nem javították Kobayashi kiejtését, aminek eredményeképpen olyan magyarsága lett, amit csak ők értettek.

Mint Kobayashi próbáinak tanúja megtudtam, nem ad elemző magyarázatokat a zenekarnak a zenéről. A darab kulcspontjainál úgy ad utasításokat, hogy a zenei részekhez fűzött érzéseit fejezi ki. Olyan szokatlan metaforákat használt, mint „mintha felmáshatál volna a mennyországba,

⁵ 2013-ban maestro Inoue Michiyoshi a Tokiói Filharmonikus Zenekarral (Kovács István, Meláth Andrea) Bartók *A Kékszakállú vára* című operáját adta elő magyar nyelven. Ezt az előadást Kobayashinak kellett volna megszerveznie, de nem volt képes értelmezni. Hiányzott a filozófiai érdeklődése az opera iránt. A New York-i Metropolitan Opera 2024. évi japán turnéja során ezt a Bartók operát játszották magyar nyelven.

és kijöttél volna a felhők közül”, „mintha kikaparnád a beleidet”, „körbe-körbe jársz, mint egy nyaklánc”, de nem volt egyértelmű, hogy mit is ért ezeken a kifejezéseken. Kobayashi nem tudja szavakkal kifejezni magát, ezért különböző érzés-kifejezésekkel próbálja megfogalmazni az utasításokat, de a zenekari tagok számára nem világos, mit akar a karmester. Ha lenne tolmács, azt mondaná: „Kérem, tolmácsoljon”, de nehéz olyan érzéseket tolmácsolni, amelyeket Kobayashi maga sem tud megfogalmazni. Nem akarta megszakítani a próbát a tolmácsolással, Kobayashi anélkül folytatta a próbát, hogy ellenőrizte volna, hogy szándékai eljutottak-e a zenekarhoz vagy sem.

A „Sinari” és a „Meri-Hari” kifejezéseket a zenekarban még mindig úgy emlegetik, mint azokat az utasító szavakat, amelyeket Kobayashi az ÁHZ-val való gyakorlás során hangsúlyozott. A „Meri-Hari” jelentése moduláció vagy intonáció, egy hangsúly, amely segít árnyalni a hangot, és nem egy szabadalmaztatott kifejezés. A „Sinari” magyarázatához egy golfütésnél használt kifejezést alkalmazott példaként, ami a vonó teljes végighúzására utal egy húros hangszeren. Először a golfütő markolata jön ki, majd a fej íve következik. Miután az ÁHZ állandó karmestere lett, gyakran használta ezt a két kifejezést.

Kobayashi ügyesen bánik a kórossal. Nagy figyelmet fordított Mozart *Requiemjének* finom szerkezetére. Orff *Carmina Burana* című művének vezénylése kitűnően sikerült, mivel a kórus belépésének időzítése bonyolult volt, de jól előkészített. Kodály *Galántai táncok* című művét a magyaros hangulatot helyesen értelmezve jól vezényelte. Ezekben a darabokban Kobayashi még verbális kommunikáció nélkül is első osztályú művészként mutatkozott.

Sajnos a bonyolult szerkezetű zenét mindig kerülte. A japán-magyar kereskedelmi és diplomáciai szerződés megkötésének 150. évfordulója alkalmából, Budapesten és Tokióban is tartottak koncerteket 2019-ben. A programok között Bartók *Hegedűversenyének* vezénylésére kérték

fel. Kobayashi hezitált, hogy elvállalja-e, mert soha nem tanulta, korábban még soha nem vezényelte. Végül egy évvel a koncert előtt beleegyezett. A darabot azonban nem tanulta meg Japánban, és Magyarországra érkezése után egyik napról a másikra megpróbálta betanulni, de nem sikerült neki. Azt mondta nekem, hogy csak a darab felét tudta megtanulni. „Nem lehet csak a zene felét vezényelni?” Ez a kérdés meglepett. Ezek nem egy komoly zenész szavai voltak. Természetesen nem lehet, hogy csak a darab felét vezényelje. A műsort a „Galántai táncokra” változtatták, egy olyan darabra, amelyet Kobayashi már jól ismert.

Az ünnepi zenemű komponálása és döntésképtelenség

A „Japán és Magyarország közötti kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok felvételének 150. évfordulója” alkalmából a magyar kormány felajánlotta Kobayashinak, hogy komponáljon egy ünnepi zeneművet (az ötlet a tokiói magyar nagykövettől származott), én közvetítettem a felkérést.

A megbízásnak történelmi háttere van: 1940-ben a japán kormány felkérte a nagyobb országokat, hogy a Japán Császárság fennállásának 2600. évfordulója alkalmából komponáljanak egy ünnepi művet a nemzeti presztízis demonstrálására. A megbízásokat formailag a partner kormányok kapták, de az adott ország kiemelkedő zenészeinek szánták. Nagy-Britanniából Britten, Ausztriából Richard Strauss, Magyarországról Bartók zeneműveit várták. Magyarországról az érintett személy már eltávozott, és nem tudni, hogy a komponálásra szóló felkérés ténylegesen hogyan történt. Az viszont biztos, hogy a magyarországi felkérés eredetileg Bartókra vonatkozott. Végül nem Bartók, hanem tanítványa, Veress Sándor vállalta a felkérést. Azt sejtem, hogy 1939-ben Bartókot már nagyon elfoglalta amerikai útjának előkészítése, ezért engedte át a feladatot Veressnek. A zeneszerzőket jelentős pénzüsszeggel („emlékajándékkal”)

jutalmazták. A magyar nagykövet ezt a példát kívánta követni amikor azzal az ötlettel állt elő, hogy Kobayashit bízva meg egy emlék zenemű komponálásával.

Mellékesen jegyzem meg, hogy 1990-ben, amikor a budapesti Japán nagykövetségen dolgoztam, maestro Dan Ikuma felkérte a magyar Operaház zenekarát, hogy a belgiumi Japán Héten adjon elő egy részletet az ő operájából. Mielőtt Belgiumba utazott volna, a felesége kíséretében Budapesten járt egy próbán és egy budapesti bemutaton. Egy magyar zenekart Belgiumba küldeni, még a repülőjegy kifizetésével együtt is olcsóbb volt, mint egy zenekart bérelni Belgiumban. Azt is elmondta, hogy ha előre elküldi a partitúrát, akkor a zenekar néhány próba után gond nélkül el tudja játszani. Maestro Dan itt tartózkodása idején érdeklődött, hogy annak idején Bartók miért nem fogadta el a megbízást, és mi történt az ünnepi szimfóniát elkészítő Veress Sándorral, hol él. Ugyanis 1940-ben Dan maestro tanára, Hashimoto Kunihiro vezényelte a Veress művet a tokiói bemutató koncerten. Kutatások nyomán kiderült, hogy Veress Svájcban telepedett le, és ott folytatta zenei tevékenységét. Erről azonban Dan maestro halála előtt már nem tudtam tájékoztatni őt, és Veress is ugyan abban az időben halt meg Svájcban.

Visszatérve a történetre, a darab megrendelése miatt volt egy kis kavarodás. Kobayashi időről időre kifejezte a vágyát, hogy szeretne zenét komponálni. 1999-ben megbízást kapott egy Hollandiában tevékenykedő japán cégtől, hogy komponáljon egy darabot a japán-holland kapcsolatok 400. évfordulójának megünneplésére. A *Passacaglia* című művet csak nagy küzdelmek árán tudta befejezni. Nehéz munkára kényszerült, hiszen nem volt még más klasszikus kompozíciója.

Amikor közvetítettem a felkérést, Kobayashi azonnal azt válaszolta: „Szívesen elfogadom a megbízást”. Másnap azonban felhívott, és közölte velem: „A feleségem ellenzi, ezért nem tudom elfogadni a javaslatot. A feleségemnek sok

gondot okoztam, amikor a *Passacagliát* komponáltam, mert időhiányban szenvedtem.” Ez engem is meglepett. Kíváncsi voltam, hogy létezhet-e olyan zenész, aki ilyen indokkal utasítana vissza egy kompozícióra vonatkozó felkérést.

A következő hat hónapban Kobayashi és én rendszeresen az „elfogadás” és „elutasítás” témájában váltottunk üzeneteket. Elbátortalanított, hogy Kobayashi ennyire vonakodik, noha korábban többször kifejezte erre irányuló vágyát. Végül beleegyezett, hogy elvállalja a komponálását, miután azt a tanácsot kapta, hogy használja fel a korábban már megkomponált frázisait, kisebb dallamegységeit, és foglalja össze őket egy körülbelül 10 perces darabban. Kovács Géza, a Nemzeti Filharmonikusok egykori vezetőjének ötletét kölcsönözve a *Két haza* címet javasoltuk.

A kompozíciót övező zűrzavar azonban itt még nem ért véget. Éppen mielőtt az új darab próbái elkezdődtek volna, a zenekari szólamokat végre elküldték Japánból. Sok esetben a zeneszerző csak a fő dallamvonalat alkotja meg, a hangszerelés (a szólamok létrehozása) a hangszerelő feladata. A fődallam elkészítésének késedelme miatt az úgynevezett „partitúra (teljes partitúra)” nem készült el. Bár a koncert előtti bonyodalmak elkerülhetetlenek voltak, a koncert végeztével magától értetődő volt a teljes partitúra elkészítése, és átadása a magyar kormánynak. Hogy ezt megtegye, az természetes kötelessége egy zenésznek, Kobayashinak azonban eszébe sem jutott. A teljes partitúra elkészítésére fordított idő, erőfeszítés és kiszervezés sokba kerül, ezért úgy gondolta, hogy ha a koncert véget ér, akkor mindennek vége. Azonban magas honoráriumért kapott megbízást erre a munkára, és az ő minimális kötelessége az volt, hogy kész terméket (teljes partitúrát) készítsen, utólagos átdolgozásokkal. Ám az ilyen gondolat teljesen hiányzott Kobayashiból.

Nem ez volt az egyetlen probléma, amit éreztem. A 10 perces mű fődallamának volt egy befejezetlen része. A próba során Kobayashi azt mondta a zenészeknek: „A darabnak

ebben a részében azt szeretném, ha mindegyikötök szabadon eljátszaná egy magyar népdal vagy más zenemű dallamát.” Nagyon meglepődtem. Hogyan engedhető meg egy ilyen ötlet? félig-meddig kidolgozott kompozíció? Ez volt az az esemény, amely rádöbentett arra, hogy Kobayashiból mint zeneszerzőből teljesen hiányzik a kreativitás.

Az európai zeneoktatás a repertoár bővítése érdekében

Honnan ered egy zenész kreativitása és koncepció-alkotó képessége? Egy bizonyos szintű zongora- vagy hegedűszólista-kompetencia nélkül lehetetlen lenne észrevenni a finom hangzásbeli különbségeket vagy a téves hangot. Hasonlóképpen, egy hangszer magas szintű szólisztikus tudása nélkül, szinte lehetetlen kreatív ötletekkel előállni egy zenemű megalkotásához. Ez az én következtetésem, amelyet Kobayashival való hosszú együttlét után vontam le.

Kobayashi köztudottan zongorázik. E képessége azonban messze elmarad egy szólista szintjétől. Tud improvizálni, bal kézzel akkordokat, jobb kézzel dallamokat játszani, de ennél sokkal többre nem képes. 2008-ban megjelent Bartók *A kékszakállú herceg vára* című operája autográf partitúrájának faksimile kiadása a Balassi Kiadónál. Bartók ezt a művét 30 éves korában írta. Áadtam egy példányt Kobayashinak, és úgy tűnt, hogy ez volt az első alkalom, amikor az opera zongora kottáját látta. Bartók, a zongora virtuóza, maga készítette el az opera zongorakivonatát.

Kobayashi repertoárja köztudottan szűkös. A zene új területeinek felfedezésére való hajlandóság nélkül a kreativitás és a zenei koncepcióképesség nem fejleszthető. Ha valaki állandóan csak standard darabokat vezényel, a képzelőerő és a kreativitás csak tompulni fog. Kobayashi, aki soha nem találkozott a legkülönbözőbb zeneszerzők zenéjével, mind a karmesterség, mind a zeneszerzés terén szűk korlátok között mozog.

A magyarországi Zeneakadémián tanuló zenészhallgatók számára az egyik kihívás az, hogy egyik zeneművet a másik után kapják. Míg a japán zenei főiskolákon tanuló diákok számára egyetlen zeneműre való felkészülés hat hónapot vagy egy évet vesz igénybe, itt Budapesten a hallgatók két-három hetente kapnak új darabot. Ez arra kényszeríti őket, hogy folyamatosan és szorgalmasan tanuljanak.

Minden oktatási módszernek megvan a maga logikája.

Az oktatás, amely nem a zenemű félkész elsajátításával, hanem annak hosszú időn át tartó tökéletesítésével ér véget, a szokásos módja annak, hogy egy zeneművet teljesen a magunkévá tegyünk. Minél több időt tölt valaki egy zeneművel, annál teljesebbé válik annak megismerése, befogadása. Ha azonban valaki hosszú időt tölt egyetlen zeneművel, akkor lehetetlenné válik, hogy a tanév során sok darabon dolgozzon. Másrészt, ha több darabot tanulunk párhuzamosan, akkor világossá válik, hogy megértjük az egyes darabok és zeneszerzők sajátosságait. Ez egyben a repertoárunkat is bővíti. Az európai zeneoktatásban bevett gyakorlat, hogy több darabot tanulnak egyszerre, ami a különböző zeneművek iránti érdeklődés kiszélesedését eredményezi, és bővíti a zenei palettát.

Európában a hangsúly a korlátozott számú tehetséges diák képzésén van, és nem várható, hogy a diákok a diploma megszerzése után elhagyják a zenei pályát, mint ahogy az a japán zenei főiskolákon végzettek esetében gyakran történik.

Érdekes módon a zenekarok zenei előkészítésének folyamata is eltérő Európában és Japánban. A japán zenekarok általában jól felkészülnek a koncertpróbákra. A próba előtt az előadás majdnem 80-90%-ban készen van, mielőtt egy vendégkarmester érkezik. Ezért egy vendégkarmester számára könnyű dolgozni a japán zenekarokkal. Kobayashi tehát hozzászokott a könnyű japán stílushoz.

Az európai zenekarok, amelyek több darabot próbálnak párhuzamosan, nem olyan felkészültséggel érkeznek

a próbákra, mint Japánban. Megvárják, hogy a karmester milyen utasításokat ad nekik. Ha azonban a zenekar megismeri a karmester szándékait, gyorsan alkalmazkodnak hozzá. Ezért a vendégkarmesternek először mindig elő kell vezetnie koncepcióját.

Vendégkarmesterként megfigyeltem Kobayashi egyszerű próbáit, amelyeken csak a főbb pontokra ad utasításokat, úgy, ahogyan egy japán zenekart vezényelve tenné. Más szóval, mintha egy 80-90%-ban kész japán zenekarral próbálna, majd a maradék 10-20%-ot a zenekarral együtt befejezi. Ez a Nemzeti Filharmonikus Zenekarral, amely ismeri Kobayashi ízlését, jól megy. Egy olyan zenekarral azonban, amely még soha nem játszott Kobayashival, aktívan elemeznie kellene a darabot, és meg kellene mutatnia, hogy érti a zenét, különben megkérdőjeleződnek a karmesteri képessége.

Kobayashi nem szokott felvilágosult, tisztán gondolkodó elemzést prezentálni egy zeneműről, és nem szereti megvitatni a zenészekkel, hogy mit ért meg egy zeneműből. Több, Magyarországra látogató neves zenész is kérte már, hogy találkozhasson vele, de ő ezt mindig elkerülte. Nemcsak fájdalmas volt szavakban és idegen nyelven analitikusan beszélni, de azt is el akarta kerülni, hogy zenei elemzésének mélységét teszteljék.

A vezénylés mint szórakoztatás

Tegyük fel, hogy egy zenekar napi gyakorlása jól-szervezett rendben történik, és a koncertpróbák megfelelően zajlanak, adott esetben a koncertmester vezetheti a próbákat a karmestert helyettesítve, annak koncepcióját érvényesítve. Ebben az esetben egy koncertet karmester nélkül is el lehetne játszani, kivéve azokat a darabokat, amelyeknél nehéz a hangok szinkronizálása. Attól, hogy a karmester rázza a haját vagy fel-le ugrál, a zenekar hangzása nem változik. Kobayashi azonban éppen ez utóbbit teszi. Egy élő koncertet

alapos próba nélkül is végig tud csinálni. Azon ritka karmesterek egyike, aki színpadi színészi képességével képes kompenzálni a zenekari képességek hiányát.

Néha azt mondják, hogy „Kobayashi a koncert előadásban erős.” Ez furcsa kifejezés, de jól érzékelteti Kobayashi karmesteri szerepét. Szigorú próbák nélkül is élénkíti a közönséget karmesteri koreográfiája az élő előadásokon. Ez az „erős a koncert előadásban” jelentése.” Mitől erős? A színpadi karmesteri koreográfia, vagyis a „karmesteri előadás” a végletekig kiélezett, kiváló is lehet. A közönséget annyira lenyűgözi dinamikus mozgása és pálcájának lendítése, hogy szinte olyan, mintha a karmester irányítaná az egész zenekart. Ezt az illúziót az élő koncertek keltik. Ez az a stílus (Kobayashi Magic), amelyben Kobayashi tudatosan kialakított magának egy sajátos pozíciót és a zenét követő dinamikus ütemű mozgásával magával ragadja a közönséget. A „Kobayashi Magic”, a „karmester-az-első” inkább a szórakoztatás világa. Ebben a fajta élő előadásban a zenekar és a szólisták minősége nem kérdőjeleződik meg.

Kobayashi úgy gondolta, hogy a zenei tehetség hiányosságait karmesteri előadással pótolni tudja. Dinamikus vezénylése valóban vonzotta a magyar közönséget, és szélesítette a komolyzene rajongóinak bázisát. Ez az amatőrök világában rendben is volna. Egy karmester azonban kizárólag a karmesteri teljesítménye alapján nem győzheti meg a profikat és a világklasszis zenészeket a képességeiről.

Európában bohócnak nevezik azt a zenészt, aki zenei tehetetlenségét túlzó fizikai mozdulatokkal próbálja kiegészíteni. Amatőrök szórakoztatására a bohóckodás rendben van. A hivatásos zenészeknél azonban más a helyzet, ők mindig a zene mély megértésére törekednek. A bohócok világa elhalványul, amikor megkérdőjeleződik a rálátás és a tudás, hogy mennyire ért egy zeneművet. Ha a világ legjobb zenekaraival kerül szembe, és ha egy karmester csak homályos, érzékletes kifejezésekkel ad utasításokat, akkor a zenekar gyorsan elbocsátja. Legfeljebb érdekesnek fogják

tartani a kifejezésmódját vagy a mozdulatait. Ráadásul a színpadon az eltúlzott mozdulatok sem segítenek. Nyomós oka van annak, ha a Berliini Filharmonikusok, vagy a Bécsi Filharmonikusok vezénylésére egyszer meghívják valakit, de oda soha többé nem hívják vissza azt a karmestert. Nyilvánvalóan úgy ítélik meg, nincs meg bennük a zene megértésének és elemzésének képessége. Kobayashi nem kapott felkérést világszínvonalú zenekartól.

Van egy érdekes tapasztalatom. Amikor a Yomiuri Szimfonikus Zenekar koncertjén ültem, amelyet Kobayashi vezényelt 2007-ben, két külföldi szakembert találtam a tokiói Suntory Hall utolsó sorában. Mindketten egy-egy nagy partitúrát tartottak nyitva maguk előtt, és minden egyes ütemet ceruzával ellenőriztek. Bizonyára egy bizonyos zenekar felderítői lehettek, mivel láthatóan azért utaztak Tokióba, hogy ellenőrizzék Kobayashi vezénylését. Kobayashit azonban sem e koncert előtt, sem utána nem kereste meg egyetlen új zenekar sem.

Miután megnyerte az 1974-es karmesterversenyt, Kobayashit elárasztották a karmesteri felkérések Európá-szerte működő zenekaroktól. Miután a kezdeti lelkesedés alábbhagyott, a külföldi felkérések elmaradtak. Nem csak a nyelvtudás hiánya volt az oka, hanem az is, hogy zenei megértését és elemzőképességét próbára tették és értékelték. Ennek ellenére néhány zenekar is érdeklődött karmesteri teljesítménye iránt. A hollandiai Arnheimi Zenekar volt az egyik közülük. Éppen az ÁHZ zeneigazgatói posztról történő lemondása körüli időszakban történt, hogy Kobayashit meghívták a Cseh Filharmonikusok vendégkarmesteri posztjára, és őt érte a megtiszteltetés, hogy 2002-ben a Prágai Tavaszi Fesztiválon Smetana *Hazám* című művét vezényelhette. A Cseh Filharmonikusok zeneigazgatóváltása után azonban Kobayashi egyszer sem kapott meghívást a zenekartól. A Cseh Filharmonikusok honlapja a zenekar történetében nem említi Kobayashi nevét, bár Kobayashi a saját honlapon magát a Cseh Filharmonikusok

„állandó vendégkarmestere”-ként tűntette fel.⁶ Furcsa ezt így látni: a Cseh Filharmonikusok honlapján nem található Kobayashi neve, mintha nem is létezne vendégkarmesterség.

Kobayashi Japánban és Magyarországon „karmesteri szórakoztató művészként” aratott sikert, de Európában zenészként kevésbé ismert. Vannak ugyan zenészek, akik csodálják dinamikus karmesteri mozdulatait, nem mindenki tud úgy bánni a pálcával, mint Kobayashi, hiszen így neki is megvannak a maga rajongói a profi zenészek között is. Az ilyen rajongók lelkes éljenzésétől övezve Kobayashi 2024-ben Magyarországon befejezte 50 éves karmesteri pályafutását.

És hol van a zenészként érzett büszkeség?

Amíg személyes kapcsolatban voltam Kobayashival, időről időre felbosszantottak szavai és komolytalan ígéretei. Könynyedén megszegi az ígéreteit vagy visszavonja a kimondott szavait. Számtalanszor megtapasztaltam, hogy egy már kitűzött koncertprogram véglegesítése után mondott le egy magyarországi koncertet, mert váratlanul betervezték neki egy másik koncertet Japánban. Gyakran zavart folyamatos vívódása, amelynek számos oka volt.

Az egyik az volt, hogy nem tudott jól felkészülni. „Amikor elfogadtam, azt gondoltam, hogy meg tudom csinálni, de végül nem tudtam, vagyis már nem akarom megcsinálni”. Ha a program kinyomtatása előtt megtörtént volna a lemondás, akkor gond nélkül el tudtuk volna fogadni. Azt tapasztaltam, hogy többször is csalódottan rácsodálkozott, hogy miért nem tudta korábban elmondani ezt nekem, ahelyett, hogy csak a programok kinyomtatása után vagy

⁶ Kobayashi kedveli ezt a címet, de az „állandó vendégkarmester” egy önmagának ellentmondó kifejezés. Soha nem kapta meg az „első vendégkarmester” címet, ezért ezt a címet tartja a második legjobb választásnak. Természetesen ez nem hivatalos cím, hanem a saját találmánya.

néhány nappal a koncert előtt tette. Kobayashi rendszeresen az érzései alapján hoz döntéseket, már a helyszínen. Mivel minden döntést a pillanatnyi érzései alapján hoz meg, nem tartja helytelennek az egymásnak ellentmondó ígéreteket. Ezért nincs meg benne az etika ahhoz, hogy kiálljon az egyszer már meghozott döntései és ígéretei mellett.

A második nagy hiba a karmester önteltsége. Miután bebiztosította karmesteri pozícióját, az az illúzió alakult ki benne, hogy a karmester abszolút felsőrendű lény. Ráadásul tisztában van azzal, hogy mivel Magyarországon alacsony honoráriummal vezényel zenekarokat, minden igényét fogadják. Másrészt a rendszerváltás társadalmi változásai közepette a Ferencsik utáni Állami Hangversenyzenekar vezetése sem működött jól. Mindkét oldal rossz működése olyan helyzetet teremtett, amelyben Kobayashi karmesteri önzését elfogadták. A japán koncertekért járó díjazás jóval magasabb volt, mint a magyar koncertekért járó, ezért, még ha a magyar koncert lett is előbb beütemezve, ő a japán koncertnek adott elsőbbséget. Hiányzik viselkedéséből a társadalmi etika és a normák ismerete.

Harmadszor, mivel Kobayashit élete minden pillanatában az érzelmei irányítják, nagyon kevés teret hagy az ésszerű gondolkodásnak. Ez gyakran megfigyelhető művészeknél, és hajlamosak beleesni ebbe, akik soha nem tapasztalták meg a szakmájukon kívül eső társadalmi életet. Mivel a pillanatnyi érzések határozzák meg az ilyen ember önérzetét, nem érzi az érvelés ellentmondását. Normális esetben annak a szervezetnek a vezetője, amelyhez a művész tartozik, hivatott az ilyen önző magatartást kordában tartani. Kobayashi viselkedését azonban az határozta meg, hogy sokáig vezető nélkül maradt a szervezetben, és senki sem hívta fel szigorúan a figyelmét az önzésére.

Negyedszer, a zenei hallás kérdése. Bár sokan csodálják Kobayashi dinamikus pálcavezetését, a zenekari tagok mindig is úgy érezték, hogy hiányosságokat mutat a zenekari hangzás megkülönböztetésében. Akár próbán, akár

koncerten, a zenekari tagok elégedetlenek voltak azzal, hogy a hibás hangokat játszókat Kobayashi nem figyelmeztette. Sokszor még azt is kérte, hogy a közönség tapsolja meg azokat az előadókat, akik a koncerten hibás hangokat játszottak. A Kobayashival fellépő szólisták is ugyanerre a problémára mutattak rá. A próbák a zenekar hibás hangzásának kijavítása nélkül folytatódtak. Ezekből a tényekből sok zenész úgy érzi, hogy Kobayashi nem tud pontos különbséget tenni a hangok között. Ez az oka annak, hogy a zenészek azt szokták mondani, hogy „Kobayashi ügyes karmester, de nem nagy zenész.” Ha az előadókat ugyanúgy kezelik, akár helyesen, akár helytelenül játszanak, akkor a zenekar előadói képessége nem fog javulni. Kobayashi számára azonban ez sohasem jelent megoldandó problémát, mert ő koncerten karmesterként elsősorban a pillanat varázsán gondolkodik.

Az is köztudott, hogy Kobayashinak kiváló memóriája van, amit az is bizonyít, hogy képes csak emlékezetből shogit (japán sakk) játszani. Ezért az emberek hajlamosak azt hinni, hogy Kobayashinak, aki partitúra nélkül vezényel, a fejében van a teljes mű, de ez egyáltalán nincs így. Ő csak a fő dallamot és a partitúra kulcsfontosságú részeit jegyzi meg. Még ezeknél a kulcspontoknál is ritkán figyel az egész szölamra, hanem csak arra a részre, amelyik a fő dallamot játssza.

Az imént felsoroltak igazsága abban is megmutatkozik, ahogy Kobayashi felkészül egy koncertre. Nem szokása a partitúra többszöri átnézése, hanem inkább hangfelvételt készít a próbáról, és azt hallgatja meg, hogy ellenőrizze a pálcamozdulatait, más szóval, csak az egyes darabok karmesteri előadását ellenőrzi.

Ötödször, a zenészi büszkeség kérdése. Míg korábbi felesége zenész volt, aki szintén a Tokiói Állami Képzőművészeti és Zeneművészeti Egyetemen végzett, addig jelenlegi felesége soha nem kapott zenei képzést, soha nem játszott hangszeren. Bár a 2000-es évek eleji első

kapcsolatfelvételünkkor még szerény volt, egy ponton elkezdett beavatkozni Kobayashi zenei tevékenységébe. Van egy japán közmondás: „A kapu előtt álló fiú olyan szútrát olvas, amit nem tanult meg”. Feleségként úgy gondolta, hogy a zenét úgy is meg lehet tanulni, hogy férje zenei tevékenységét a próbákon és a koncerteken figyelemmel kísérte. Elkezdte kommentálni a zenekarok zenészeit vagy a szólistákat: „Ez a lány jó, ez a fiú gyengén szerepel”, vagy „A rézfúvosok ebben a zenekarban csúnyák, ezért jobb lenne, ha a Japánba meghívott koncerteken kivennék a rézfúvos szólamot, és a japán zenekar szólamával helyettesítenék”, – mintha Kobayashi nevében ő választhatná ki a zenekari tagokat és szólistákat⁷.

Egyszer megkérdeztem Kobayashitól: „Miért engedi, hogy egy amatőr beleavatkozzon az előadás tartalmával kapcsolatos kérdésekbe?” Kobayashi bocsánatkérően válaszolt: „Úgy tűnik, hogy feleségem a ‚Kobayashi és Barátai Zenekar’ tevékenységének irányításával önbizalmat szerzett, és attól fogva elkezdte kifejtetni a véleményét. A magam részéről nem szeretek veszekedni feleségemmel, mert ha egyszer feldühödik, akkor nem kapok otthon ételt, ezért inkább csendben maradok”. Kobayashi első kézből tudja, hogy a felesége viselkedésében különböző alkalmakkor „elszabadul a pokol, amikor feldühödik”. Ezt én is tudom, de szóhoz sem jutottam amikor meghallottam szájalmas válaszát.

Számomra Kobayashi személyével kapcsolatban ez volt a végső csalódás pillanata.

⁷ Sokan kifogásolják, hogy Kobayashi felesége gyakran tesz udvariatlan és sértő megjegyzéseket a szólistákról és a zenekarokról. Sajnos Kobayashi képtelen fékezni felesége arrogáns viselkedését, és ez gyakran felesleges súrlódásokhoz vezet a Kobayashit körülvevő emberekkel.

Búcsú Kobayashitól

Kobayashi magyarországi debütálása 30. évfordulójának megszervezése, vagyis 2004. óta én irányítottam, szerveztem a magyarországi fellépéseit. 2010 óta évente egyszer elkísértem Kobayashit egyhónapos koncert-körútján Budapesten és különböző magyarországi városokba.

A koronavírus-katasztrófa elmúltával, 2022-ben Kobayashi három év után először turnézott Magyarországon. Mielőtt ideutazott volna Japánból, már véglegesítésre kerültek a 2023-as és 2024-es koncertdátumok a „Magyarországi debütálás 50. évfordulója” alkalmából.

Abban az évben Kobayashi fáradtnak tűnt a 2019 óta első tengerentúli útja után, mégis rendben megtartotta az összes előadást Magyarországon. A 2023-as és 2024-es koncerttervekről beszélgettünk. A 2023-as év a Nemzeti Filharmonikusok megalakulásának 100. évfordulója volt. A zenekar neves külföldi zenészeket hívott meg, köztük Kobayashit is. A többi koncert programját is véglegesítették már, mielőtt Kobayashi elindult volna Japánból Budapestre.

Elindulása előtt elmondta nekem, hogy meglehetősen előrehaladott prosztatatarákot diagnosztizáltak nála, és tanácsot kért tőlem. Azt javasoltam neki, hogy korára való tekintettel jobb, ha kerüli az erősen invazív vizsgálatokat és kezeléseket. Mivel nem érzett semmiféle fájdalmat, úgy döntött, hogy elkerüli a vizsgálatokat és a műtéteket, eljön Magyarországra.

Magyarországi tartózkodása alatt Kobayashi viszont hirtelen azt kérte, hogy a következő, 2023-as évre szóló összes koncertet töröljék, mert nem bízik a fizikai erejében. A koncertek programjairól kevéssel az érkezése előtt döntöttek, már ki is nyomtatták azokat. Mivel ez alkalommal határozottan le akarta mondani a koncerteket, ezért minden zenekarnak küldtem egy e-mailt, amelyben elmagyaráztam

a helyzetet, és megértésüket kértem.⁸ Mivel Kobayashi véleményének, döntéseinek folyamatos változása közismert volt, azt tanácsoltam a Nemzeti Filharmonikusoknak, hogy a zenekar 2023 januárjára tervezett japán turnéja során próbálják meg megváltoztatni a véleményét.

Miután visszatért Japánba, felhívott engem. Ezt mondta: „Úgy döntöttem, hogy nem megyek többet Magyarországra. Ezért kérem, hogy a 2024-ben, az 50. évfordulóra tervezett valamennyi előadást mondják le.” Ez a döntés azonban nemcsak a betegsége miatt született, hanem valószínűleg azért is, mert nem tetszett Kobayashinak, amit magyarországi tartózkodása alatt javasoltam: „Búcsúzz el Magyarországtól 50 év után, mert furcsa lenne az 50. évfordulót megünnepelni és az 51. évben visszajönni. Ezért a Nemzeti Filharmonikusok koncertje után rendezzünk egy fogadást és mondjunk néhány szót, hogy megköszönjük a fél évszázadon át kapott vendégszeretetet.” Kobayashi akkor még azt válaszolta, hogy ez természetes. Arra kért azonban, hogy ne rendezzek a koncert utáni ünnepi fogadást, és ne készítsék kiadványt sem az 50. évforduló emlékére. Nem értettem, mire gondolt. A valódi szándékát japán barátaitól tudtam meg. Azt, hogy Kobayashi valójában nem akarta befejezni Magyarországon a karmesteri munkát, ezért hallani sem akart olyan tervről, amely őt a magyarországi karmesteri pálya befejezésére készítetné. Mivel Kobayashinak egymás után le kellett mondania magyarországi fellépéseit, észszerűnek tűnt, hogy az 50 éves évfordulón mégis el kellene döntenie, hogy elbúcsúzik Magyarországtól vagy

⁸ A Nemzeti Filharmonikusok felkérte őt, hogy a lemondási szándékát gondolja át, mert ez a 100 éves ünnepi koncertsorozat, amelyre más világhírű zenészeket is felkértek. Ennek ellenére Kobayashi végleg elutasította a felkérését. Kobayashinak nem volt fontos a 100 éves ünnepség, mivel a zeneigazgatói múltja felett érzett büszkeség hiányában nem érezte kötelezettségét. Ez a hozzáállás világosan megmutatja azt, hogy Kobayashi az ÁHZ-ban 10 éven át betöltött karmesterségét nem érzi sikernek.

sem. Az utolsó üzenetben, amit a feleségétől kaptam, az állt, hogy „nem szabad önkényesen, az ő akarata ellenére dönteni a pályafutása befejezéséről”. Én viszont éppen ezért döntöttem úgy, hogy örökre megszakítom a kapcsolatot Kobayashival.

Mindezek ellenére miután Kobayashi ismét megkérészt, e-maileket küldtem a különböző zenekaroknak, kérve a 2024-es koncertek lemondását, megemlítve a prosztatarákos állapotát.

Amikor a 1990-es években először találkoztam Kobayashival, mindig azt mondta: „Nem akarok olyan lenni, mint egy bizonyos karmester, aki 70 éves kora fölött csak a botot lóbálja. Idős koromban abba akarom hagyni a vezénylést egyszer és mindenkorra, és csak a zeneszerzésre akarok koncentrálni.” Azt azonban mégsem bírta elviselni, hogy több mint 80 éves korában azt mondják neki: „Búcsúzzunk el Magyarországtól”, ezért nem akart elbúcsúzni a Nemzeti Filharmonikusoktól sem. Kobayashi egy japán hetilapnak adott interjújában nemrég elmondta, hogy milyen remények éltetik karmesterként. „Édesanyám 98 évet élt. Ha én is megérhetném ezt a kort, és még vezényelhetek, azt hiszem, nagyon boldog leszek. Még sok tanulnivalóm van” (Shukan Gendai, 2022. szeptember 9.). A gondolkodásmódja még most is folyamatosan változik.

Amikor 2023 januárjában Kobayashi a Magyar Nemzeti Filharmonikus Zenekarral lépett fel Tokióban – ahogyan az várható volt –, meggondolta magát, és azt mondta: „Szeretnék újra Magyarországon fellépni”.⁹ Miután nekem

⁹ Maestro Michiyoshi Inoue visszavonulásának bejelentésével kapcsolatban Kobayashi így nyilatkozott: „Úgy hallottam, Inoue úr azt mondja, hogy idén visszavonul. Három hónap múlva valószínűleg azt fogja majd mondani, hogy vissza akar jönni. Én is gondoltam arra, hogy tényleg abbahagyom, amikor betöltöttem a 60. életévemet, de nem tudtam megtenni. Talán azért, mert olyan a személyiségem, hogy szívesen vállalok koncerteket, ha felkérnek rá” (Asahi Shimbun, 2024. július 18.). Maestro Inoue nem akar örökké az élő előadások

már kijelentette, hogy soha többé nem tér vissza Magyarországra, nem merete elmondani, hogy újra itt szeretne koncertezni, és megkért egy japán hölgyet, aki tolmácsként kísérte a zenekart, hogy szervezzen neki koncerteket 2024-re. Mivel a 2024-es lemondott időpontokat – ismerve szeszélyességét – szinte minden zenekar nyitva hagyta, nem volt nehéz biztosítani a fellépési lehetőségeket. A megbízott hölgynek tanácsokat adtam, felsoroltam a szem előtt tartandó szempontokat, és átadtam neki a munkát, Kobayashival pedig végleg lezártam a kapcsolatomat.

Nem egyszerű a karmester értékelése

A klasszikus zenész képességeit, felkészültségét a zeneszerzői vagy szólístaként mutatott képességei alapján mérik fel. Csak néhány olyan hangszer van, például a zongora és a hegedű, amelyekben a megmérettetéshez sok versenyt rendeznek. A legtöbb hangszer esetében a zenekari zenészek képességeit csak a zenekari felvételi próbajátékon mérik fel. Emellett ritkák az olyan zeneszerzői versenyek, amelyekre ünnepi-zeneműveket neveznek be, és az általános zeneszerzői versenyek sem gyakoriak.

A zenészek közül a karmestereket a legnehezebb értékelni. A karmestereket nem a hangszerek megszólaltatásával előállított tényleges hangzás alapján értékelik, és nem is ők komponálják az általuk előadott zenét. A közönség nagy része úgy gondolja, hogy az értékelés a karmester koncertszínpadon tanúsított viselkedése alapján történhet, és a karmester minőségét a karmesteri pódiumon végrehajtott

---

lázában égni, mint Kobayashi. Maestro Inoue azt mondja, zenészként döntött és azért hagyja abba a karmesterséget, mert betegsége miatt nem tudja úgy vezetni a zenekart, ahogyan szeretné. Azonban azt is mondja, hogy nem fogja megbánni, mert minden olyan zeneszerzői munkát és előadást elvégzett, amelyet célul tűzött ki maga elé. Kobayashi ezt nem tudja megérteni, mert zenészként hiányoznak belőle Inoue céljai és büszkesége.

vizuális mozgása alapján lehet megítélni, ahol a taktus lendülete éles és tiszta. Igaz, hogy a karmester mozgása az élő előadásban a közönség érzékeire hat, de ez egyfajta illúzió, amit az élő előadás nyújt.

Függetlenül attól, hogy a karmester hogyan viselkedik egy élő koncerten, a zenekar teljesítőképességét leginkább a zenekar képességei és az előadást megelőző próbákon a karmester irányításával végzett gyakorlatok határozzák meg. Függetlenül attól, hogy a karmester hogyan mozog a színpadon, a hangzás minőségét a zenekar fölkészültsége határozza meg.

Röviden, szinte lehetetlen megítélni egy karmester képességeit egy élő koncert alatti mozdulatok alapján. Ha nem tudjuk, hogy a karmester hogyan képezi a zenekart a mindennapokban, hogyan emeli ki a zenekar erősségeit a próbákon, és hogyan vonja be a zenekart a saját elképzeléseibe, akkor lehetetlen értékelni a karmestert. Azért rendkívül nehéz megismerni, hogy a karmester mennyire pontosan adja az utasításait a zenekarnak, és mennyire érti a zenét egy karmesterverseny korlátozott ideje alatt. Ezért a karmesterversenyek során a versenyzők bírálatát befolyásolhatják a bírák feltételezései és szubjektivitása. Ez a karmester minőségének téves értékeléséhez vezethet.

Az, hogy egy vendégkarmester mit tud tenni néhány próba alatt, korlátozott. A legtöbb vendégkarmester mindössze két-három próbával készül fel egy-egy előadásra, amely próbák mindegyike csak néhány órát vesz igénybe. Egy karmester nehezen tud nagy hatást gyakorolni egy zenekarra két nap alatt, összesen 5-6 órás próbával. Hacsak egy darab nem rendkívül nehéz vagy új a zenekar számára, a karmester szándékai nem fognak teljes mértékben tükröződni a zenekar eljárás módjában. Egy vendégkarmester azonban nem gyakorol ilyen nehéz vagy a zenekar számára új darabot egy rövid próba alatt.

A zenekar ésszerű ideig készül, mielőtt a vendégkarmester megkezdi a próbákat. A zenekar állandó karmestere

vagy egy segédkarmester próbál a zenekarral. Nehéz darabok esetében a próbák hetekig tartanak. Ez alapján egy „ismert” karmestert hívnak vendégként, de egy vendégkarmester rövid idő alatt csak korlátozottan tud hozzátenni a zenekar teljesítményéhez. Ezért is gyakran történik meg, hogy a zenekar az első koncertnél visszatér a megszokott játszasmóddhoz, mintha nem tanult volna a vendégkarmestertől. Több esetben a vendégkarmestert általában a neve alapján hívják meg, hogy azzal magával ragadja a közönséget.

Állandó karmesterként vagy zeneigazgatóként a karmester naponta gyakorol a zenekarral, betanítja a zenekart és részt vesz a zenekar teljesítményének javításában, zenei megértése és elemzése alapján. Az előadás a karmester és a zenekar tagjai közötti kölcsönös interakció alapján készül el. A zenekar képességeit és készségét a hosszú távú gyakorlás határozza meg. Csak egy ilyen folyamaton átesett karmester által vezényelt zenekar előadását lehet úgy jellemezni, hogy „ki vezényli”. Helytelen egy olyan vendégkarmestert egy zenekar zenei alkotójaként jellemezni, aki nem vesz részt egy ilyen hosszú távú folyamatban.

„Kölcsönvett zenekar” és a japán pénz

Félrevezető az „ez és ez vezényelte” jelző használata a karmester külön megemlékezésével a vendégkarmesteri CD-produkciók esetében, vagy amikor egy zenekart rövid időre kölcsönöznek. Például, bár a támogatások részletei nem teljesen nyilvánosak, japán vállalati alapítványok nagy összegű támogatást juttatnak japán előadóknak és karmestereknek, hogy nemzetközileg ismert zenekarokkal készítsenek CD-t. Ezek az úgynevezett „kölcsönvett zenekarok”. A „zenekari kölcsönzési díj” a zenekar minősítésétől függően változik, de a gyakorlatban általában több tízmillió jent fizetnek egy zenekar körülbelül egy hétre történő bérléséért. Még az első osztályú zenekarok sincsenek könnyű anyagi

helyzetben. A megélhetésért küzdő zenekarok számára ez egy vonzó ajánlat. Segíti a zenekar menedzsmentjét, és a zenekari tagok is kapnak extra bónuszokat. A „kölcsonvett zenekarok” által gyártott CD-ket azonban nem szabad „névértéken venni”.

Az Egyesült Királyságban a Royal Filharmonikus Zenekar és a Londoni Filharmonikus Zenekar a szólistáknak és karmestereknek „kölcsonadott zenekarok” üzletágát szívesen alkalmazza. A szólisták és karmesterek esetében ez azonban mást a jelent. Azoknak a szólistáknak, akiknek nincs szerencsájük zenekarral fellépni, lenne értelme, hogy egy első osztályú zenekarral adjanak ki CD-t, még ha fizetniük is kell érte. Ugyanakkor helytelen lenne, ha egy karmester olyan CD-t adna ki, amelyen „kölcsonvett zenekart” vezényel. Egyfajta csalás a kölcsonvett zenekarral készített CD-t úgy elnevezni, hogy „A vagy B vezényelte”. Ez pusztán a Londoni Filharmonikusok vagy a Royal Filharmonikusok terméke.¹⁰ Teljesen mindegy, hogy ki a karmester, a CD kifogástalan minőségben készül. A japán cégeknek tartózkodniuk kellene attól, hogy nagy pénzeket fizessenek az ilyen CD-k megjelentetésére, ezt az összeget inkább a fiatal zenészek nevelésének támogatására kellene fordítaniuk. Üdvözlöm a zenészek vállalati támogatását. Az azonban pénzkidobás, ha az anyagi forrásokat egy jól ismert zenekar mellékállású vállalkozásába irányítják.

A vendégkarmesterség némileg hasonlít a „kölcsonvett zenekar” vezényléséhez. Nehéz értékelni a vendégkarmesterséget anélkül, hogy látnánk a tényleges próbákat. A vendégkarmesterség és a „kölcsonvett zenekarok” vezénylése lényegében ugyanaz, csak a pénz áramlása az ellenkező irányban történik.

¹⁰ Kobayashinak 2013-tól 2018-ig sikerült CD-ket készítenie a Londoni Filharmonikusokkal. Az én hozzávetőleges számításom szerint ezen a „kölcsonvett CD-készítésen” legalább 2 millió dollárt szerzett a londoni zenekar. A zenekarnak nem rossz üzlet.

Ami a japán pénzt illeti, amikor a japán kórusok és zenekarok Bécsben bérelnek helyszíneket, óriási bérleti díjat kell fizetniük. Egy neves bécsi helyszín (Musikverein, Szent István-székesegyház, Hofburg-Palota Koncertterem stb.) bérlésének szokásos összege közel 30 000 euró (az összeg egyharmada egy szervező cég közvetítői díja). Ez a japán Suntory Hall bérleti díjához képest hatalmas összeg. A Musikverein-terem egy jól felszerelt koncertterem, de a Szent István-székesegyház és a Hofburg-palota termei csak egyszerű világítási rendszerrel rendelkeznek, és nincs igényes felszerelésük. Mégis túlzottan magas díjakat követelnek. Az amatőr kórusok és zenekarok is hajlandóak nagy összegeket fizetni azért, hogy nemzetközileg ismert helyszíneket használhassanak. Ez egy „helyszínbérleti üzlet” Bécs városában, amely a tehetős csoportokat célozza meg. Még a japán amatőr csoportok és egyetemi zenekarok is gyakorta szórják a nehezen megkeresett pénzüket ezekért a nevezetes, főleg bécsi helyszínekért. Ez egy olyan üzletág, amelynek fő célja a pénz megszerzése, ugyanakkor maga a rangos helyszín kedvezően járul hozzá a bérlők művészetének elismeréséhez – valójában ezért is áldoznak rá jelentős összeget.

Karmesterek túl- és alulértékelése – Kobayashi és Kocsis Zoltán

Nem igazságos összevetni Kobayashi és Kocsis Zoltán karmesteri teljesítményét, hiszen Kobayashi eleve karmesterségre szakosodott, míg Kocsis Zoltán eredetileg zongoraművész és zeneszerző. A két zenész összehasonlítása azonban mégis érdekes.

Valamennyi hétköznapi koncertlátogató, aki látta mindkét karmestert élő előadásban, ilyen pozícióban valószínűleg Kobayashit részesítené előnyben. Elképzelhetetlen, hogy Kocsis tükörben gyakorolná a karmesteri mozdulatait, csak azért, hogy a közönség tetszését elnyerje. Kocsis soha nem

gondolna arra, hogy a karmesteri koreográfiát gyakorolja, és nem gyakorolná a pálca meglendítését sem. Kocsis számára a zenekarral való napi gyakorlás jelentett mindent. Nem számított, hogyan vezényli a zenekart egy élő koncerten, a zenekar teljesítményszintje már a napi gyakorlás és a koncertek előtti próbák során megerősítést nyert, ezért nincs szüksége arra, hogy a karmesteri teljesítményét az élő színpadra külön begyakorolja. Kocsisnak ezért nem sikerült karmesterként akkora sikert aratnia.

A Nemzeti Filharmonikusok hangzását Kocsis Zoltán zeneigazgatóságának 20 éve alatt ő maga személyesen alakította ki. Nem számít, hogyan mozog Kobayashi a színpadon, az alaphangot Kocsis alkotta meg. Kobayashi úgy játszik, mintha ő szőné a dallamokat, azonban ez a közönségnek szánt illúzió, amit az ügyes karmesteri koreográfia okoz, ezért gondolom a napi gyakorlatok és próbák megtekintése nélkül nem lehet megérteni a karmester valódi szerepét.

Meizl papa, akinél Kobayashi lakott magyarországi tartózkodása idején, és aki Magyarországon gondot viselt rá, azt szokta mondani: „Ha Kocsis betanítja, és Kobayashi vezényli a zenekart, akkor a zenekar a legjobb eredményt fogja elérni”.

Amikor a karmester is a zenekari árokban van, mint az operában, akkor elvész a koncert látvány eleme. Kobayashinak valójában nincs is operai repertoárja, mivel Japánban nem volt olyan zenei környezet, amelyben operát vezényelhetett volna. Zenei palettájának kibővítése új tanulmányokat igényelt volna, de Kobayashinak lett volna lehetősége operai repertoárjának bővítésére Magyarországon, ahol az opera közkedvelt. Adódott Kobayashi számára néhány alkalom arra, hogy Puccini *Pillangókisasszony* című művét vezényelje. Az opera vezénylése azonban nemcsak az énekesek mozgását irányító koreográfus figyelmét igényli, hanem a próbák és az operaelőadások is több héten át tartanak. Így elkerülhetetlenül több időt kell rá fordítani, ráadásul

ez nem növeli számottevően a karmester javadalmazását. Úgy tűnt Kobayashi számára, hogy az opera-karmesterség sok munka kevés haszonnal, emiatt maradtak ki az opera művek repertoárjából.

Az élő előadások nemcsak zenét tartalmaznak, hanem a karmester testének mozgása is jelentős vizuális szerepet kap. Ezért minél extravagánsabb az akció, annál sikeresebb. A klasszikus zenét szórakoztatásként Kobayashi látványosabban tudja közvetíteni, mint Kocsis. Ezért van az, hogy Japánban Kobayashi vezényelte a Nemzeti Filharmonikusok legtöbb koncertjét, és Kocsis csak egy-két karmesteri lehetőséget kapott. A szervezők úgy vélték, hogy bármennyire is kiváló zenész Kocsis, Japánban inkább csak zongoristaként ismerik el, és a koncertek nem tudnak népes közönséget vonzani, ha nem Kobayashi vezényel. A Nemzeti Filharmonikusok számára azonban a zenekar hangzását megteremtő Kocsis kizárása a karmesterségből a zeneigazgató iránti tiszteletlenséget jelenti, és ez a magyar fél panaszára ad okot. Végül is a japán piac elsődlegesen egy szórakoztató világra tart igényt.

Kocsis a napi gyakorlás során köztudottan szigorú volt. Soha sem hagyott megjegyzés nélkül egy rossz hangot sem. Ha egy hamis hang hangzott fel, azonnal abbahagyta a vezénylest, és keményen kritizálta. A gyakorlás idejének nagy részét a zene elemzésére is fordította. Néhány zenekari tag úgy emlékszik, hogy a gyakorlásra szánt idő 70%-át a darabok elemzésével és magyarázatával töltötte. Kocsis olyan elemzéseket adott elő, amelyekre a zenészek nem is gondoltak, így úgy érezték magukat, mintha egy egyetemi előadást hallgatnának. Nem volt módjuk és lehetőségük ellenállni Kocsisnak, aki mindent látott és észrevett, ezért kénytelenek voltak elviselni a szigorú próbákat. Néhány tag esetenként akár még nyugtatókat is bevett a sokszori és kemény gyakorláshoz. Így amikor Kobayashi vendégszereplőként megérkezett, az kikapcsolódást jelentett a zenekarnak.

Mint írtam, Kobayashi hangulatot, érzelmi állapotot felidéző szavak és kifejezések segítségével irányította a zenekari próbát. Kocsis viszont a zene elemzésén alapuló magyarázatokkal tanította őket, hogyan kell játszani. Kocsis a partitúra mély, lelkes megértéséről és elemzéséről volt ismert, és egy magazinnak adott interjúban azt mondta: „Egy nap alatt megérték egy Bruckner-szimfóniát.” Egy nap alatt el tudott olvasni egy partitúrát, ami egy átlagos karmesternek több hónapba telne. Tökéletes hallása volt ahhoz, hogy tudja, hogy az egyes szólamokat helyesen játsszák-e vagy sem. Sőt, a kotta elemzése révén azt is látta, ha a zeneszerző figyelmetlenül írt bizonyos hangokat. Ezért nem tudott ellenállni a készítésnek, hogy kijavítsa ezeket a részeket. Olyan ez, mint amikor Liszt saját értelmezése szerint hangszerelte át más zeneszerzők műveit. A közép-európai zenei zenik képesek ilyen munkára.

Még egy dolgot hozzá kell tenni Kobayashit kevésbé érdekli a szólisták művészi minősége. Természetesen a jó szólistáknak mindig örült, de számára nem az a fontos, hogy a szólisták jók legyenek. Még ha Kobayashinak van is mércéje arra, hogy egy szólista jó vagy rossz, de nincs füle ahhoz, hogy megítélje, egy jó szólista mennyivel jobb, mint mások. Ezzel szemben Kocsis azt állította: „Szinte minden hangszeren meg tudom ítélni a szólisták hozzáértését, kivéve az éneket”.

Erre vonatkozóan van egy személyes élményem a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekarának 2019-es japán turnéjával kapcsolatban. Várdai Istvánt választották csellószólistának, már csak azért is, mert Kobayashi Budapesten vele koncertezett. Korábban Kobayashi nem ismerte őt, és úgy gondolta, hogy nem rossz választás egy japán turnéra. Várdait, miután már nemzetközi hírnevet szerzett csellistaként, akkoriban, 33 évesen nevezték ki a bécsi Zeneművészeti Egyetem (Universität für Musik und Darstellende Künste) gordonka tanszékének vezető professzorává. A szerződést

Várdaival a menedzsment cégén keresztül kellett megkötni, amely javaslatot tett a fellépti díjra (6000 eurót fellépésenként, azaz akkoriban valamivel több, mint 700 000 jent ajánlott). Az információt én továbbítottam a japán szervezőknek. Kobayashi azonban, mikor meghallotta a díjazás összegét, dühös lett, és azt mondta: „Nincs szükségem olyanra, aki ilyen magas összeget követel, amikor nekem Magyarországon csak körülbelül 300 000 jent fizetnek. Sok ilyen kaliberű csellista van Japánban”. Ez ugyan nem a turné menedzselésének kérdése volt, amiről Kobayashit rögtön tájékoztatni kellett volna, de a japán kapcsolattartó mégis megtette. Ismét bocsánatot kellett kérnem, és le kellett mondanom Várdai részvételét a turnén.

Kobayashi állítása, miszerint csak 300 000 jent kapott volna, nem is volt igaz, ráadásul a japán szervezőnek Váradiénál magasabb honoráriumot (800 000 jent) kellett fizetnie egy japán csellistának. Az eset ismét rádöbbenett, hogy Kobayashi képtelen megbecsülni a szólistákat. Küldtem egy e-mailt a Várdait foglalkoztató irodának, amelyben azt írtam: „Mivel nem tudtunk állami támogatást szerezni, ezúttal le kell mondanunk Várdai meghívásáról”, és a megértésüket kértem. Amikor a magyar zenebarátok ezt megtudták, mindannyian megdöbbenek, azt mondták: „Kobayashi biztos nem ismeri a csellisták világszínvonalát”.

Kobayashi nem tudja felvázolni saját zenészi útját, mivel nincs saját filozófiája se a zene pályán, se a magánéletében. Kocsisnak ezzel szemben világos céljai és elképzelései voltak. Folytatta kiterjedt zenei tevékenységét, többek között Bartók teljes életművének felvételét, klasszikus darabok (Wagner, Rahmanyinov, Bartók, Debussy stb.) zongoraátíratát, Schönberg befejezetlen *Mózes és Áron* című operája utolsó, harmadik felvonásának megkomponálását (2010-ben mutatták be teljes egészében a MÜPA-ban). Éppen, amikor komolyabban a zeneszerzés felé fordult volna, súlyosan megbetegedett. A megterhelés, amit a zenészként

teljes aktivitással végigdolgozott élete okozott, felgyorsította állapotának gyors hanyatlását, és mindössze 64 évesen hunyt el.

Élő előadás és CD felvétel

Az élő előadásokat ritkán veszik fel és árulják CD-ként. Bármennyire is inspiráló, egy élő előadásban sok apró hiba van, ami lehetetlenné teszi, hogy késztermékként eladják.

Hasonló kapcsolat áll fenn az élő előadások és a könyvkiadás között. Bármennyire is el van ragadtatva és izgattott a közönség egy előadáson, ha úgy írják le, ahogyan elhangzott, nem lehet belőle könyv. A kifejezés pontossága elengedhetetlen az írásban, és ha az élőszóban spontán elhangzott helytelen kifejezéseket vagy hibákat nem javítják ki, kritikával fogják illetni őket. A közönséget azonban izgatják a hús-vér emberek szavai, az érzékekre való apellálás sokkal jobban megmozgatja az embereket, mint az értelemre való hivatkozás.

Az élő előadások és a CD-k (felvételek) közötti kapcsolat olyan, mint az oktatás és a kutatás közötti kapcsolat. A jó pedagógus ritkán jó kutató, és fordítva, kevesen képesek egyaránt jól tanítani és kutatni. Az oktató-nevelő munka kulcsa a közönség érzékeire való apellálás, „motiváció” és „játéktípek” adása. Amikor egy magas szintű zenekart vezényel valaki, fontos a zenemű megértésének és kritikus elemzésének képessége. Ez olyan, mint a felfedezésekkel járó kutatás, ha erre képes vagy, akkor kiváló szakemberként ismernek el. A különbség aközött, hogy egyszerű karmesterként vagy kiváló zenészként végzed, ezekben a kritériumokban rejlik.

Kobayashi nem szereti a stúdiófelvételeket, ennek oka, hogy az operához hasonlóan ez is nagyon időigényes munka. Az lehetett az oka, hogy Kobayashi Beethoven összes szimfóniájának felvételét élő előadással készítette az ÁHZ-vel 1994-ben, amely nem lett sikeres. Ez az incidens

hatással volt a Kobayashi és az ÁHZ közötti kapcsolatra. A közönség előtti fergeteges hangzás és a kész felvétel hangzása azonban két teljesen különböző dolog. Egy előadás magnófelvétele mindig csalódást okoz. Ráadásul, ha sok hibás hangot tartalmaz, akkor eleve nem lehet úgy használni, ahogy van. Zeneigazgatóként az ő felelőssége, hogy az ÁHZ által játszott Beethoven-művek felvételét nem tudta sikeresen befejezni.

Kobayashinak, miután távozott az ÁHZ zeneigazgatói posztjáról, lehetősége nyílt arra, hogy vendégkarmesterként a Cseh Filharmonikusokat vezényelje. A Cseh Filharmonikusok színvonala akkoriban még magasabbnak számított. Kobayashi a Cseh Filharmonikusokkal befejezte a Beethoven összes szimfónia felvételét, ami az ÁHZ-vel nem sikerült neki. Abban az időben a Nemzeti Filharmonikusok tagjai kritizálták Kobayashi viselkedését, hűtlenséggel vádolták. De mivel felmondott a Nemzeti Filharmonikusoknál, nem lehetett „házasságtöréssel” vádolni. A Nemzeti Filharmonikusokat azonban továbbra is vendégkarmesterként vezényelte Budapesten ugyanazzal a programmal, amivel Prágában a Cseh Filharmonikusokkal próbált volna. A zenekar sok tagja úgy értelmezte, hogy Kobayashi ugródeszkeként használta a magyar zenekart, hogy felkészüljön a Cseh Filharmonikusokkal való próbákra. Ez egy szerencsétlen egybeesés volt.

Azonban, mint már említettük, együttműködése a Cseh Filharmonikusokkal nem tartott sokáig és még a nyomai is eltűntek.

Az egyetlen zenekar, amely a végsőkéig kitarzott Kobayashi mellett, az a régi, sokszor cserbenhagyott, hűséges társa, a magyar Nemzeti Filharmonikus Zenekar volt.

VI.
A JAPÁN GAZDASÁG TÖRTÉNELMI
FORDULATA

Az „Abenomics” illúziója és történelmi valósága

Japánban már több mint 10 éve alkalmazzák a „nagyértékű monetáris lazítás” gazdaságpolitikáját. Milyen „tudományos” hipotézisek és elemzések támasztják alá ezt? Mi a „tudományos” közgazdaságtan valóságos tartalma? Vajon az ezt támogató hipotézisek és elemzések helyesen tükrözik a nemzetgazdaság valóságát? Azok a „közgazdászok”, akik e politika végrehajtását támogatták, tudományos szemléletűnek tekinthetők-e, vagy csupán a gyakorló politikusok programjának ideológiai támogatói? Ez a fejezet a gazdaságpolitika végrehajtását alátámasztó hipotetikus feltételezéseket vizsgálja, és rámutat azokra a korlátokra, amelyeket a közgazdaság-tudománynak még le kell küzdenie.

A kortárs közgazdaságtan „tudományos jellegének” kiértékeléséhez Japán több mint egy évtizede tartó, nagymértékű monetáris lazítási politikája ideális vizsgálati anyag. A 10 éves időszak – amely korábbi időkben példátlanul hosszú távú kísérletnek számított – bőven elegendő a gazdaságpolitika hatásainak vizsgálatára.

Számos közgazdász elhatárolódott ettől a fajta gazdaságpolitikától, hogy az aktuális napi politikai megfontolásokat és érintettséget elkerülje. Azonban a magukat valóban közgazdásznak vallóknak, beleértve a kutatókat is, tisztázniuk kellene saját nézeteiket a különböző feltételezésekkel alátámasztott, erőteljesen támogatott hipotézisekről és azok valóságos politikai hatásairól. Tisztázni kellene, hogy az „Abenomics” néven reklámozott nagymértékű monetáris lazítás politikája olyan intézkedés volt-e, amely kiállja a tudományos ellenőrzés próbáját, vagy csupán politikai propaganda (gazdaságpolitikai ideológia)? Ha ez utóbbi a helyzet, akkor a főáramlatú közgazdaságtan, amely kizárta

a politikai gazdaságtant és a matematikai modellezést támogatva, nem tudta befolyásolni az olyan gazdaságpolitikák végrehajtását, amelyek hosszú évtizedeken át befolyásolják egy ország gazdaságát és társadalmát. Az elmélet és a valódi politika, valamint az elmélet és a gyakorlat közötti szakadék olyan nagy, hogy magát a közgazdaságtant – legyen az matematikai vagy politikai gazdaságtan – mint a nemzetgazdaság igazi problémáit megoldó „társadalomtudományt” kell megkérdőjelezni. Vajon a közgazdaságtan valóban olyan „tudomány”, amely képes megoldani a nemzetgazdaság problémáit?

Ez a fejezet nem a nagymértékű monetáris lazítás politikájának előnyeit és hátrányait tárgyalja, inkább a szerzőnek az ezt a politikát alátámasztó különböző hipotetikus feltételezésekkel kapcsolatos nézeteit tisztázza.

Kutatóként érzett felelősség és büszkeség

Az Abe kormány és a Bank of Japan (BOJ) által 2013-ban kezdeményezett szokatlanul nagymértékű monetáris lazításnak több fontos szakpolitikai (hipotetikus) célja is volt.

1. Ha 2% körüli áremelkedést lehet generálni, akkor leküzdhető a defláció. A cél megvalósítására a fogyasztók racionális viselkedésének feltételezésén alapuló inflációs célkövetést (áremelési célt) vezetnek be.

2. Olyan erényes körforgás jön létre, amelyben a fogyasztás ösztönzi a termelést, ami viszont magasabb béreket generál, és tovább növeli a fogyasztást.

3. A pénzkínálat fokozatos és hosszú távú bővítése nem hatékony e cél eléréséhez. A cél elérése érdekében a japán jegybanknak elég nagy mennyiségű pénzt kell a lehető legrövidebb időn belül rendelkezésre bocsátania.

4. Az alacsony kamatlábak és a bőséges pénzkínálat elősegíti a beruházásokat, ami nemcsak a termelést, hanem a

részvénypiacot is serkenti, miközben a jen leértékelődése az exportot bővíti.

5. A BOJ japán kormánykötvény (JGB, Japanese Government Bond) jegyzése nem okoz problémát, mivel a kormány és a BOJ anya- és leányvállalatok közötti kapcsolatban van.

Maga az utóbbi hipotézis nem enyhítési gazdaságpolitika, hanem egy olyan hipotézis, amelyet egyes közgazdászok érvként dolgoztak ki, amely lekicsinyli az államadósság-felhalmozás problémáját egy olyan helyzetben, amikor a kormányzat a monetáris enyhítési politika következtében további államadósságot halmoz fel. Miután Abe Shinzo lemondott a miniszterelnöki tisztségről, egy sor beszédében kijelentette, hogy nem jelentene problémát az államadósság növekedése, mivel a BOJ-nak a kormány iránti követelése ellensúlyozná a kormány adósságát. Mondta mindezt arra a tézisre alapozva, hogy a „BOJ a kormány leányvállalata”. Erre válaszul az ellenzéki párt törvényhozói írásbeli kérdést nyújtottak be a kormányhoz. A kormány a kérdőívre adott írásbeli válaszában tagadta, hogy „a Bank of Japan a kormány leányvállalata” (2022. május 24-én kelt írásbeli válasz),¹ de elgondolkodtató, hogy a közgazdasági elmélet szempontjából egyetlen tudós sem nyilvánított egyértelmű véleményt erről az érvről. Nyugaton az ilyen érveket a közgazdászok nem hagyják figyelmen kívül. Bár a gondolat és a politika két különböző dolog, nem nevezhetjük magunkat társadalomtudósnak, ha elkerüljük a politika értékelését és

¹ Ez a válasz egy jogi megállapítás, miszerint „a Bank of Japan nem leányvállalat a társasági törvény értelmében”, és nem arra vonatkozó ítéletet tartalmaz, hogy a BOJ gazdasági funkcióját tekintve leányvállalat-e vagy sem. Amint azt később részletesen tárgyaljuk, a kormány és a BOJ közötti tényleges gazdasági funkcionális kapcsolatnak kellene a kérdésnek lennie, nem pedig a jogi kapcsolatnak. Az államháztartás és a BOJ közötti kapcsolatot a nemzeti számvitel szempontjából is tisztázni kell, és ez a kérdés nem érhet véget a jogi kapcsolat megerősítésével.

megítélését egy olyan kulcsfontosságú intézkedés végrehajtása esetében, mint a nagymértékű monetáris lazítás.

Ebben a fejezetben sorra veszem saját érveimet az itt felsorolt hipotetikus feltevések mindegyikével kapcsolatban. Szeretnék a kutatói vagy tudósi felelősséggel kapcsolatban egy dolgot előrebozsátani.

Amikor kormányzati gazdaságpolitikát hipotetikus feltételezések alapján hajtanak végre, alapvető fontosságú, hogy a kutatók és tudósok egy bizonyos időszak elteltével annak hatásait megvizsgálják. A tudomány mindig megköveteli az elméletek és hipotézisek tesztelését. Valójában Iwata Kikuo (akkoriban a Gakushuin Egyetem professzora), aki a nagymértékű monetáris lazítás elméleti alapjait lerakta, és akit annak végrehajtásával bíztak meg, a BOJ alelnökeként a lazítási politika élére állt. A pozíció elfogadásakor Iwata professzor magabiztosan kijelentette, hogy lemond elnökhelyettesi tisztségéről, ha a BOJ két éven belül nem éri el céljait. Ez nagyon bátor hozzáállás volt, amellyel elmélete szószólójaként felelősséget vállalt, valamint az úgybe vetett bizalmát és kutatói büszkeségét mutatta.

Ha egy politika nem hatékony, akkor azt haladéktalanul újra kell gondolni, különösen, ha a jövőben jelentős kockázatot jelenthet a társadalomra nézve. A tudós természetes feladata, hogy újragondoljon egy gazdaságpolitikát vagy az ahhoz vezető hipotézist, ha a hatás a tényekkel történő ellenőrzés során nem igazolható.

Annak ellenére azonban, hogy a bevezetett gazdaságpolitika a megcélzott két év alatt nem érte el a kívánt hatást, Iwata alelnök nem mondott le, és nem is gondolta újra hibásnak bizonyuló elméletét, hanem végigszolgált a öt éves hivatali idejét, mondván: „Bár az én megítélésem nem volt elég jó, lemondás nélkül is azon fogok dolgozni, hogy megvalósítsam elgondolásomat”. A nagymértékű monetáris lazítás a mai napig folytatódik, de az eredeti célt azóta sem sikerült elérni. Azonban nemcsak Iwata professzor, hanem más közgazdászok is, akik támogatták a

nagymértékű monetáris lazítás politikáját, több mint 10 éve fenntartják az eredeti álláspontjukat anélkül, hogy felülvizsgálnák eredeti hipotézisüket, arra hivatkozva, hogy „részeredményeket már sikerült elérni”.

Ez már nem egy tudós álláspontja, hanem sokkal inkább egy politikuséhoz hasonlít. Olyan tudósok ők, akik nem spóroltak a politika „elméleti” támogatásával, bár az intézkedéseket nem ők, hanem a politikusok kezdeményezték. Bár Iwata professzort kivéve, aki a gazdaságpolitikai folyamat végrehajtásáért volt felelős, egyetlen kutatót sem lehet ténylegesen felelősségre vonni. A tudósok és kutatók kötelessége és helyes magatartása minden esetben az lenne, hogy lelkiismeretesen és alaposan felülvizsgálják a gazdasági intézkedések feltételezéseit és hipotéziseit. Ellenkező esetben semmivel sem jobbak, mint a politikusok, akik nem vállalnak felelősséget a politikai ajánlásaikért, és mindig kifogásokat keresnek.²

Ha a közgazdaságtan azt állítja magáról, hogy „tudomány”, akkor a politika végrehajtását (a kísérleteket) megfelelően kell értékelnie. Azokat a kutatókat, akik a politikai szempontú értékeléseket a bürokrátákra és a politikusokra hagyják, nem lehet „tudósoknak” nevezni. Ha valaki nem képes felelősen értékelni az általa javasolt hipotézisek érvényességét és a politika végrehajtását, akkor megkérdőjeleződik a társadalomtudósi alkalmassága.

² A japán közgazdászok és politikusok továbbra is fenntartották a monetáris lazító politikát anélkül, hogy megvizsgálták volna, hogy az Abenomics egyáltalán nem érte el a várt hatást, az amerikai közgazdászok pedig gyorsan megváltoztatták véleményüket. Krugman és Stiglitz is dicsérte az Abenomicsot (Krugman 2013, Stiglitz 2013), és jóváhagyó pecsétet adtak a megvalósítására. Amikor azonban két év elteltével világhosszá vált, hogy nincs hatása, az Abenomics újragondolása mellett kezdtek érvelni (Krugman 2015). Ez ellentétben áll Iwata alelnök esetével, aki ötéves megbízatását a kérdések tisztázása nélkül töltötte ki. Itt láthatjuk a japán és az amerikai közgazdászok közötti különbséget a valóság iránti érzékenységben. Ugyanakkor a japán és az amerikai tudósok egyaránt közömbösebbek voltak Japán költségvetési helyzetének súlyossága iránt.

Az áremelést célzó politika hamis hipotetikus feltételezései

2013-ban bejelentették az évi 2% körüli inflációs célt, és a nagymértékű monetáris lazítás végrehajtását ezen cél eléréséig. A következmények nem szorulnak magyarázatra. Furcsa módon azonban nem került sor annak ellenőrzésére, hogy „miért nem sikerült az eredeti célokat elérni”, pedig a politika bevezetése óta 10 év telt el.

A természettudományok területén mindig azonnali ellenőrzésre van szükség. Azok azonban, akik a gazdaságpolitikák kialakításában vesznek részt, nem hajlandók ugyanerre. Ennek az az oka, hogy ha a politikusok beismernék, hogy az általuk végrehajtott intézkedéseik mögött álló feltételezéseik tévesek voltak, akkor ez annak beismerését jelentené, hogy a politikájuk kezdettől fogva téves volt. Ennek beismerése a politikai színtérről való távozásukat igényelné. Érthető, hogy a politikusok nem akarják beismereni intézkedéseik téves voltát. Azonban, ha a „tudósok” úgy viselkednek, mint a politikusok, akkor már nem lehet őket kutatóknak vagy tudósoknak nevezni.

A természettudományos igazolási eljárások során, ha egy cél megvalósulása egy bizonyos idő után nem igazolódik, akkor arra a következtetésre jutnak, hogy maga a feltételezés volt téves. A nagyszabású monetáris lazítási politika esetében először a következő pontokat kell megvitatni:

1. Mi volt az alapja annak a feltételezésnek, hogy a deflációról az inflációra való áttérés feltétlenül megvalósítható? Helyes volt-e az a feltételezés, hogy a fogyasztók racionálisan reagálnak majd az áremelésre?

2. Téves volt-e kezdettől fogva az a feltevés, hogy a fogyasztók (háztartások) és a termelők (vállalatok) azonos módon fognak cselekedni a monetáris lazító politikára reagálva?

Az a feltételezés, hogy a gazdasági szereplők racionálisan cselekedhetnek a jövőbeli ár- és kamat emelkedések

előrejelzésében, ha megfelelő információkkal rendelkeznek, általában alkalmazható a pénzügyi piac intézményi befektetőire, mivel a pénzügyi gazdaságban analitikus módszereket fejlesztettek ki, és számítógépes programokat dolgoztak ki a befektetési hozamok kiszámítására. Maguk a piacok rövid és hosszú távú előrejelzések alapján működnek. A pénzügyi piacokon, ahol a pénz nagy egységekben mozog, még egy 0,1%-os ármozgás is nagy pénzmozgást indukálhat, ha megbízható előrejelzés készül.

Ugyanakkor irreális azt gondolni, hogy az átlagfogyasztó reagálni fog az éves 2%-os inflációs előrejelzésre; 2%-os ár-emelkedés nem fogja arra készíteni a fogyasztókat, hogy a nem létfontosságú fogyasztási cikkek megvásárlásával siessenek. Ha viszont azt megtudnák, hogy másnapról 10%-kal emelkednek az árak, akkor még az ár-emelkedés előtt pánikszerűen vásárolnának. A nagymértékű monetáris lazítás nem a fogyasztók pánikszerű viselkedésének feltételezésén alapul, hanem azon, hogy a fogyasztók, figyelembe véve a jövőbeli ár-emelkedéseket, racionálisan fognak viselkedni. Nyilvánvaló, hogy ennek az érvelésnek már a feltételezése is irreális.

Az intézményi befektetők viselkedése pénzügyi piacokon és a fogyasztók viselkedése a reálgazdasági piacokon nem izomorf. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a magas infláció megelőzése érdekében egy bizonyos ár-emelési célt kitűző és a kamatlábat emelő politikák hatékonyak. Amikor azonban a gazdasági növekedés előmozdítása érdekében a fogyasztókat és a termelőket is ösztönözni próbálják, mint a japán monetáris lazító politika esetében, nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyes gazdasági szereplők viselkedési mintáinak különbségeit és a piacok (pénzügyi piacok vagy reálpiacon) különbségeit.

A japán ár-emelést célzó gazdaságpolitika nem tesz különbséget a pénzügyi és a reálpiacon gazdasági szereplők reakciói között, és feltételezi, hogy a reálpiacon és a pénzügyi piacon egyaránt előfordul az emelési rátára érzékeny,

racionális gazdasági magatartás. A reálgazdasági fogyasztók és termelők viselkedése azonban alapvetően különbözik a pénzügyi gazdaság szereplőinek viselkedésétől. Ez a kritikus pontja a monetáris lazító politikáról szóló vitának. Míg a kortárs közgazdaságtan sikeresen tudja matematikailag modellezni a pénzügyi gazdaságot, a reálgazdaság hatékony modelljének megalkotásában kudarcot vall. Ezért a kortárs közgazdaságtanban a reálgazdaság számos fontos „tételét” (az elemzésben használt általános eszközöket) a pénzügyi gazdasági elemzésből importálják. Ezek azonban csak analógiák, és nem ragadják meg a termelést és a fogyasztást érintő tényleges gazdasági viselkedést. Ez az a pont, ahol a kortárs közgazdaságtan megbicsaklik.

Egy olyan gazdaságban azonban, mint az Egyesült Államoké, ahol a fogyasztás túlnyomó része hitelkártya használatán keresztül realizálódik, feltételezhető, hogy még az átlagfogyasztók is hasonlóan viselkednek, mint a pénzpiaci szereplők. A japán fogyasztók azonban nem szoktak a mindennapi vásárlásokhoz hitelt igénybe venni, kivéve az olyan nagy értékű vásárlásokat, mint például az ingatlanok. Ráadásul, ha a kamatlábak rendkívül alacsonyak, nincs szükség arra, hogy elkapkodják a vásárlásokat. Mivel a banki hitelkamatláb alacsony marad, miközben a fogyasztói árak emelkedését jelentik be, a fogyasztói magatartásra a hitelkamaton keresztül gyakorolt hatás szinte nulla. Ilyen körülmények között az éves 2%-os áremelés bejelentésének hatása az általános fogyasztókra a nullával egyenlő. Nem meglepő, hogy még ha a monetáris lazítás 10 éven keresztül folytatódik is, nem lesz jelentős változás az általános fogyasztók viselkedési mintáiban. Ez kezdetől fogva előre látható volt.

Akkor mi volt az alapja annak a hitnek, hogy a japán áremelést célzó politika működni fog?

Van egy elméleti hipotézis, amely szerint a várható inflációs ráta a gazdasági szereplők racionális viselkedése miatt konvergál egy bizonyos szinthez. Ez az áremelkedésre

vonatközó racionális várakozások kialakulásának elmélete. A bonyolult matematikai megfogalmazások elkerülése érdekében nézzük meg az úgynevezett adaptív várakozás megfogalmazását. A következő egyenlet feltételezi, hogy a gazdasági ágens az előző évi árinflációs ráta figyelembevételével feltételezi a folyó évre várható inflációs rátát.

$$\Delta\pi_{t+1} = \theta(P_t - \pi_t),$$

ahol P_t a t időpontban bekövetkező áremelkedés mértéke, π_t a t időpontban várható áremelkedés mértéke, θ pedig a kiigazítási együttható, $0 < \theta < 1$.

Ebben a megfogalmazásban a kiigazítási együtthatót 1-re vagy annál kisebbre állítjuk, így az áremelkedés tényleges mértéke egy állandó értékhez (várható értékhez) konvergál. Feltételezve, hogy a racionális megítéléshez szükséges információk rendelkezésre állnak, és hogy az emberek racionálisan cselekszenek, az áremelkedés várható mértéke konstans értékhez konvergál. A racionális várakozáselmélet szintén az adaptív várakozás egyik változata, és olyan modell, amelyben az emberek várakozása optimális előrejelzéssé válik.

A racionális várakozáselmélet feltételezi, hogy a gazdasági szereplők racionálisan cselekszenek. Az ilyen típusú modell normatív érvelés, amely nem magyarázza meg a valós gazdasági jelenségeket. Ez egy olyan matematikai modell, amely kezdettől fogva konvergens értékek és optimális várható értékek létezését feltételezi, és nem olyan hipotézis, amely megmagyarázza az emberek tényleges viselkedését a valós áremelkedésekre adott válaszként. Ezért a racionális várakozások elmélete nem lehet olyan hipotetikus feltételezés, amely alátámasztja az árcélzó politikát. Azt a feltételezést, hogy „mivel az árak várhatóan emelkedni fognak, a tökéletes információval és racionális viselkedéssel rendelkező bölcs fogyasztók növelni fogják a fogyasztást, hogy felkészüljenek a jövőre”, nem támasztják alá empirikus tények, nem több mint normatív hipotézis. Az ilyen

hipotéziseken alapuló érvek nem képezhetik a nagymértékű monetáris lazító politika alapját.

A valós gazdasági viselkedés elemzéséhez különbséget kell tenni a pénzügyi piacok és a reálpiacon, a fogyasztók és a termelők, a pénzügyi befektetéseket eszközöző és a nem pénzügyi befektetéseket eszközöző fogyasztók, valamint a pénzügyi befektetéseket eszközöző és a nem pénzügyi befektetéseket eszközöző vállalatok között. Azok az érvek, amelyek empirikus tények gyűjtése és elemzése nélküli normatív hipotézisekből indulnak ki, idealisztikusak, és nem képesek a gazdasági szereplők tényleges viselkedését a reálgazdaságban megragadni.

Az árcél-érv, amely a japán nagymértékű monetáris lazítás egyik fő előfeltétele volt, egy elképzelt gazdasági téren alapuló érv volt. Ezért van szükség a reálgazdaság és a társadalom politikai gazdaságtani és szociológiai elemzésére.

Hová tűntek a lazított pénzek?

Mi a helyzet azzal a hipotézissel, hogy mivel a kamatlábakat a nagymértékű monetáris lazítás révén szinte elhanyagolható szinten tartják, a vállalatok könnyebben vesznek fel hiteleket a beruházásokhoz, új vállalkozások (technológiai innovációk, új termékek) indulnak, és a fogyasztók is könnyebben vesznek fel hiteleket?

Természetesen, még ha a kamatlábak alacsonyak vagy nulla szinten állnak, a felvett pénzt akkor is vissza kell fizetni. Hacsak nincs olyan befektetés, amely biztosan nyereséget hoz, nincs olyan, hogy „jó üzlet”. A legtöbb kisvállalkozás számára a fejlődés érdekében tett befektetés élet-halál kérdése. Egy vissza nem térítendő támogatással a vállalat akkor sem megy tönkre, ha az új vállalkozás kudarcot vall. A banki hitel azonban olyan pénz, függetlenül attól, hogy milyen alacsony a hitel kamata, amelyet vissza kell fizetni. Ha a kölcsönrel indított vállalkozás kudarcot vall, a visszafizetés késik, és a vállalkozás fennmaradása veszélybe

kerül. Ezért a kis- és középvállalkozások, függetlenül attól, hogy milyen alacsony a kamatláb, fejlesztéshez, bővítéshez vagy egy új vállalkozás beindításához nem tudnak könnyen kölcsönt felvenni. Japán lakossága (piaca) csökken, és a fogyasztási cikkek iránti kereslet hosszú távon biztosan csökkenni fog. Ezt figyelembe véve, még ha átmenetileg meg is nő a kereslet, még a meglévő vállalkozások sem tudnak könnyen terjeszkedni. Ez a kis- és középvállalkozások üzleti realitása.

Ezzel szemben a visszatartott nyereséggel és bőséges pénzeszközökkel rendelkező nagyvállalatoknál más a helyzet. Ha alacsony költségű hitelt tudnak felvenni, akkor az olcsó forrásokat olyan pénzügyi beruházásokra is felhasználhatják, amelyek nem az alaptervekenységükhöz tartoznak. Ezenkívül a hosszú távú enyhítés kilátása, amely várhatóan élénkíteni fogja a pénzügyi és ingatlanpiacokat, lehetőséget nyújt a visszatartott nyereség befektetéséhez, és az enyhítő pénzeszközök pénzügyi befektetésekre való felhasználása növelni fogja a vállalat nyereségét. Bár még a nagyvállalatoknak is óvatosnak kell lenniük az új vállalkozásokba történő befektetéssel kapcsolatban, a pénzügyi és ingatlanbefektetések sokkal kevésbé kockázatosak és hatékonyabbak, mint a nagyobb kockázatot hordozó új vállalkozások fejlesztése. Ezért akár gyártó, akár kereskedelmi vállalatról van szó, ha egy vállalat a monetáris lazítás révén olcsón juthat pénzeszközökhöz, akkor először megfontolja, hogy a pénzeszközöket milyen pénzügyi és ingatlanbefektetésekre fordítsa. Túl naiv lenne azt feltételezni, hogy a felvett pénzeszközöket technológiai innovációra vagy termékfejlesztésre fogják felhasználni.

Mi a helyzet a fogyasztókkal (háztartásokkal)? A japán fogyasztók tartós fogyasztási cikkek vásárlására valószínűleg nem rohannak hitelt felvenni, csak azért, mert a kamatlábak alacsonyak. Még a meglévő tartós fogyasztási cikkek lecserélésére vonatkozó döntés sem lenne ilyen egyszerű. Ez eltér az amerikai fogyasztók szokásaitól. Az átlagfogyasztók

az alacsony kamatozású hitelt elsősorban ház vagy lakás vásárlására használnák fel. A több pénzzel rendelkező fogyasztók befektetési célú ingatlanvásárlást is fontolóra vehetnek.

Ez a viselkedésmintázat megmutatja, hogy hová irányulnak majd az enyhített pénzek. Az egyik a pénzügyi, a másik pedig az ingatlanpiac.

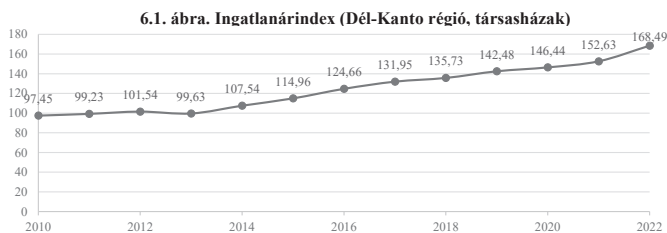
Bár konkrét felmérés nélkül nehéz kitalálni az egyes cégek pénzügyi befektetéseinek pontos nagyságát, a részvénytőzsi piaci kapitalizációja a 2013 tavaszán végrehajtott nagyszabású monetáris lazítás óta mintegy 400 trillió jennel bővült (6.1. táblázat). Maga a BOJ is aktívan vásárolt részvényeszközöket (2023 májusában mintegy 40 trillió jen értékben), a GPIF (Government Pension Investment Fund) pedig a részvénybefektetési limit emelésével növelte belső részvényeszközait (mintegy 30 trillió jen értékben). A kereskedelmi banki hitelezés az enyhítési politika 10 éve alatt mintegy 130 trillió jennel bővült. Ezeket a hiteleket és a vállalatok visszatartott nyereségét, az enyhítési politikának köszönhető magasabb részvényárfolyamokra számítva pénzügyi befektetésekre használták fel.

6.1. táblázat. A tokiói értéktőzsde első szekciójának piaci kapitalizációjában bekövetkezett változások (trillió jennben)

év	dec. vége
2022	714,3
2021	728,4
2020	666,8
2019	648,2
2018	562,1
2017	674,1
2016	560,2
2015	571,8
2014	505,8
2013	458,4
2012	296,4

Forrás: Tokiói Értéktőzsde (100 milliárd jenre lefelé kerekítve).

Az ingatlanpiac hasonló tendenciát mutatott. A monetáris lazítás a lakóingatlanok vásárlásának növekedéséhez vezetett. A tokiói metropolisz területét érintő ingatlanpiacon 2013, a monetáris lazítási politika kezdete óta, folyamatos áremelkedés tapasztalható (6.1. ábra). A fogyasztók (háztartások) valószínűleg saját lakást vagy társasházi lakást vásárolnak befektetési eszközként, ha a kamatlábakat alacsony tartják.

Megjegyzés: Az index minden év januárjára vonatkozik, a 2010. évi átlag 100.

Forrás: Real Estate Distribution Centre, Real Estate Industry Statistics, Real Estate Distribution, 25. o. (2022. szept. felülvizsgálva).

A vállalatokra szintén jellemző lesz, hogy valószínűleg nemcsak pénzügyi eszközökre, hanem ingatlanbefektetésekre is fordítanak forrásokat. A nagymértékű monetáris lazítás politikáját olyan ciklusnak képzelték el, amelyben a lazító pénzeszközöket a feldolgozóipari beruházások finanszírozására használják, ami ösztönzi a beruházásokat és növeli az ártermelést, ezáltal növeli a béreket, ami viszont növeli a fogyasztást. Még ha a kedvező hitelek élénkítik is a pénzügyi és ingatlanpiacokat, nem hoznak létre erényes kört a nemzetgazdaságban. Ha a bőséges pénzeszközökkel rendelkező cégek és magánszemélyek az enyhítő forrásokat pénzügyi befektetésekre használják fel, akkor a pénzügyi és ingatlanszektorban a dolgozó népesség a feldolgozóipar növekedése (a dolgozó népesség bővülése) nélkül is növekedni fog.

6.2. táblázat. A munkavállalók száma ágazonként (egység: tízezer)

naptári év (dec. vége)	munkavállalók száma (ágazat összesen)	elsődleges ágazat	másodlagos ágazat	tercier ágazat	pénzügyek biztosítás és ingatlanügylek
2012	6 280	241	1 539	4 500	276
2013	6 326	234	1 544	4 548	276
2014	6 371	231	1 553	4 587	268
2015	6 402	229	1 545	4 628	275
2016	6 470	223	1 544	4 703	287
2017	6 542	221	1 556	4 765	294
2018	6 682	228	1 572	4 882	294
2019	6 750	222	1 570	4 958	297
2020	6 710	213	1 547	4 952	307
2021	6 713	208	1 533	4 972	310

Megjegyzés: Az utolsó oszlop a terciér iparban a "Pénzügyek, biztosítás és ingatlanügylek" adatait külön-külön.
Forrás: Statisztikai információk, Japán Munkaügyi Politikai és Képzési Intézet (frissítve: 2023. május 8.)

Ez jól látható az aktív lakosság változásából (lásd a 6.2. táblázatot). A reflációpárti tábor hangsúlyozza, hogy a monetáris lazításnak köszönhető a munkavállalók számának 4,3 milliós növekedése. Bár e könyv terjedelme nem teszi lehetővé a részletes magyarázatot, a munkavállalók számának növekedése két tényezőnek tudható be: a nők foglalkoztatási arányának 10%-os növekedése (2 millió), valamint a 65 éves és idősebb nyugdíjas férfiak és nők foglalkoztatási arányának 5%-os növekedése (3 millió) az oka. A munkavállalók számának növekedése nagyrészt az élet-színvonal fenntartását szolgáló foglalkoztatásnak köszönhető. A munkavállalók számának valódi növekedése csak a pénzügyi, biztosítási és ingatlanügylek ágazatában következik be, ahol nettó 400 000 fővel nőtt a foglalkoztatottak száma. Az elmúlt évtized masszív pénzkínálata a pénzügyi és ingatlanágazat számára virágzást hozott.

Ebből a szempontból a kedvező hitelek felhasználása eltér attól, amit a politika elképzelt. Miután világossá vált, hogy az enyhítő források nem használhatók a feldolgozóipari beruházások növelésére, az enyhítő politikát felül kellett volna vizsgálni. Amíg a BOJ folytatja alkalmazkodó politikáját, addig az eszközbuborékok tovább fognak duzzadni, miközben a BOJ JGB jegyzése ellenőrizetlen marad, és a BOJ monetáris politikai szabadsága szűkülni fog. Ezért a BOJ-nak legalább öt évvel a politika bevezetése után döntenie kellett volna az alkalmazkodó politika felülvizsgálatáról.

A politika azonban ezt nem tette lehetővé, és a közgazdászok sem tudtak észszerű döntést javasolni a reflációs (gazdaságélénkítés) tábor lendülete miatt.

A fogyasztási kiadások növekedésének társadalmi-gazdasági feltételei

A nagymértékű monetáris lazítás politikáját támogató közgazdászok feltételezték, hogy a lazító források növelni fogják a fogyasztói kiadásokat, ami viszont a GDP-t fogja fellendíteni. Az ekkoriban hangsúlyozott tautológia az volt, hogy „a GDP 70%-át a fogyasztói kiadások teszik ki, tehát a fogyasztói kiadások növelése növelni fogja a GDP-t”. Még mindig frissen él bennünk, hogy erre a tautológiára hivatkozva érveltek a fogyasztási adó emelése ellen, amely korlátozná a fogyasztási kiadásokat.

Ezt a pontot részletesen tárgyaltuk az első fejezetben, és ezért itt nem kell rá visszatérni. Az érvelés azon a téves felfogáson alapul, hogy az elszámolási egyenleget (azonos egyenlet) oksági kapcsolatnak tekintik. Egyszerű tautológia, ha kizárólag számviteli összefüggésen alapuló következtetéseket vonunk le anélkül, hogy elemeznénk azokat a társadalmi-gazdasági feltételeket, amelyek mellett a fogyasztói kiadások folyamatos növekedése bekövetkezik.

A nagymértékű monetáris lazítás valóban a személyes fogyasztás bővüléséhez vezetett? A Nemzeti Számlák „Nemzeti rendelkezésre álló jövedelem és kiadások számlája” mutatja a személyes fogyasztás alakulását (lásd a 6. 3. táblázatot).

6.3. táblázat. A háztartások és a kormányzat reál végső fogyasztása (naptári év, milliárd jében)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Háztartások reál végső fogyasztás	356 967	361 691	364 359	363 012	368 002	371 854	372 756	360 053	366 380
Állami reál végső fogyasztás	39 782	40 686	41 255	41 769	41 412	41 934	42 885	44 289	45 316

Megjegyzés: A reál végső fogyasztás olyan adat, amely figyelembe veszi az államháztartás végső fogyasztásának a háztartásoknak újraelosztott részét

Forrás: Nemzeti rendelkezésre álló jövedelem és felhasználási számlák (Nemzeti számlák táblái a 2021-es pénzügyi évre).

A BOJ és a kormány együttes erőfeszítései ellenére, amelyekkel hatalmas mennyiségű pénzt juttattak a piacra, a

fogyasztói és a kormányzati végső fogyasztás az elmúlt évtizedben közel 400 trillió jen szinten maradt. Miért nem nőttek a fogyasztói kiadások a piacnak juttatott hatalmas pénzinjekciók ellenére?

A japán gazdaság a magas növekedési időszakot követően a stabil érettség időszakába, és olyan történelmi időszakba lépett, amelyben a munkaképes lakosság előregszik és száma csökken. Történelmi és társadalmi tudatosság nélkül lehetetlen megérteni a helyzetet. A választ megtalálhatjuk, ha megvizsgáljuk azokat a feltételeket, amelyek támogatták a Kína által az elmúlt években elért nagyarányú gazdasági növekedést és a Japán által a háború utáni időszakban elért magas gazdasági növekedést.

A gazdasági növekedéshez egy piacgazdaságban új munkaerőnek kell bekerülnie a társadalmi munkamegosztás hálójába. Amint az a modern kapitalizmus gazdasági növekedéséből nyilvánvaló, ahogy a piacgazdaság terjeszkedik, a magas növekedési ráták elérése mindig egybeesik a vidékről áramló munkaerőnek a társadalmi munkamegosztásba való tartós integrálódásának folyamatával. Az új munkaerő növeli a hozzáadott érték termelését, ami növeli a munkásoknak fizetett béreket és növeli a fogyasztást. A munkaerő gyors megjelenése átmenetileg szűkíti a fogyasztási javak iránti kínálatot és keresletet, de ahogyan a kifizetett bérek összmenyisége nő, és a tényleges kereslet is bővül, mindez egy ciklikusan felfelé irányuló hatást hoz létre, a fogyasztási javak termelésének növekedését eredményezve.

Valójában Japánban a munkavállalók száma az 1955 és 1973 közötti 18 éves időszak alatt, amelyet Japán nagymértékű növekedési időszakának tekintünk, 40,9 milliőről 52,59 millióra nőtt. Évente közel 650 000 új munkavállaló került a gazdaságba. A társadalmi munkamegosztásba bevont munkavállalók száma mintegy 30%-kal nőtt ebben az időszakban. Egyedül a feldolgozóiparban gyors, több mint 80%-os, 7,57 milliőről 13,83 millió munkavállalóra

történő bővülés volt tapasztalható az 1955 és 1973 közötti időszakban. Ez támogatta Japán nagymértékű fejlődését. A piacon megjelenő munkások fogyasztási igénye bővítette a fogyasztási cikkek piacán a szűk keresztmetszeteket, és serkentette a fogyasztási cikkek termelését, ami növekedési ciklust hozott létre. Ugyanez a helyzet figyelhető meg Kínában, ahol a piacgazdaságra való átállás továbbra is gyorsan folytatódik.

Ezzel szemben, ha az 1990-től napjainkig tartó időszakot, az úgynevezett „elveszett 30 évet” nézzük, akkor a munkavállalók száma 1990-ben 62,5 millió volt, míg 2012-ben, szinte változatlan számot mutatva, 62,8 millió, vagyis a munkaerőben nem történt mennyiségi változás. Ezt követően a nagymértékű monetáris lazítás következtében, a tercier iparban dolgozók száma mintegy 430 000 fővel nőtt, de a feldolgozóiparban dolgozók száma egyáltalán nem emelkedett (mindössze a 2013-as 10,41 millióról 2021-re 10,45 millióra). Ráadásul a feldolgozóiparban dolgozók száma majdnem ugyanannyi, mint 1962-ben. Más szóval, a feldolgozóiparban dolgozók száma Japán gyors gazdasági növekedése első éveinek szintjére zsugorodott.

Ily módon lehetetlen a japán gazdaság jelenlegi állapotát helyesen megérteni anélkül, hogy megvizsgálánánk a növekedés, érettség, stagnálás és zsugorodás történelmi strukturális változásait. A magukat „reflációpártinak” nevezők azonban figyelmen kívül hagyják a japán gazdaság történelmi változásait, és csak a defláció jelenségére összpontosítanak. Úgy érvelnek, mintha a pénzeszközök mennyisége határozná meg a gazdasági növekedést. Ráadásul még a defláció felfogása sem egységes. Sok közgazdász úgy magyarázza a deflációt, hogy az „olyan jelenség, amelyben az árak folyamatosan csökkennek”. Azonban, miközben az árak nem emelkedtek, nem is csökkentek tovább. Egyszerűen deflációnak nevezik azt a tényt, hogy az árak nem emelkednek. Nemcsak a tények felismerésében tévednek, hanem olyannyira elvakítja őket az árszintre való

folyamatos fókuszálás, hogy nem ismerik fel a japán gazdaság előtt álló történelmi problémákat.

Ez vezet a „jó infláció” vagy „rossz infláció” érvhez. Ez az érv szintén tautológia; a „jó infláció” az az eset, amikor az emelkedő árak serkentik a keresletet és a termelést, ún. „erényes kört” létrehozva, míg a „rossz infláció” az az eset, amikor csak az árak emelkednek anélkül, hogy ún. „erényes kört” hoznának létre. Ez nem elemzés, hanem tautológia, mert ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy „a jó infláció jó eredményeket hoz (erényes kör)” és „a rossz infláció rossz eredményeket hoz (ördögi kör)”.

Ahogy a nagy gazdasági növekedés történelmi esete világosan mutatja, amikor új munkaerő lép a piacra, a fogyasztói kereslet bővül, és a fogyasztási cikkek keresletkínálati egyensúlya feszültté válik, ami viszont tartós ár-emelkedést idéz elő. Másrészt a munkaerő bővülése miatti termelésbővülés növeli a teljes bérfizetést, és a keresletre reagálva a termelés is nő, mert tartósan fennáll az a helyzet, hogy az árukat el lehet adni, ha megtermelik őket. Ez a nagy gazdasági növekedés időszakaiban megfigyelhető „erényes kör”. Az erényes kör nem monetáris jelenség, hanem olyan jelenség, amelyben a kereslet a piac strukturális változásai, például a munkaerő bővülése miatt a kínálat folyamatos bővülését okozza. A japán gazdaságban már nem léteznek azok a társadalmi feltételek, amelyek egy ilyen ciklust indukálnának. Éppen ellenkezőleg, a japán gazdaság olyan korszakba lép, amelyben a munkaképes lakosság száma csökken. Bár a dolgozó népesség összlétszáma a tercier iparban még nem kezdett el csökkenni, a szolgáltatási szektorban dolgozók számának enyhe növekedése miatt, a feldolgozóiparban dolgozó népesség már most is zsugorodik.

E történelmi és társadalmi feltételek elemzése nélkül a pénzmennyiségről és az árszínvonalról folytatott viták nem vezetnek eredményre. Azok a viták, amelyek a mennyiségi gazdasági növekedésre, mint legfőbb célra

összpontosítanak, társadalmi-gazdasági elemzéseként elvesztették érvényességüket.

Az államadósság felhalmozásának problémája

A nagymértékű monetáris lazítást elsősorban a BOJ hajtotta végre, JGB-k (japán állampapírok) nagy mennyiségű piaci felvásárlásával. A BOJ lazító politikájának megkezdése óta eltelt 10 év alatt a kormány által kibocsátott összes JGB a kormány adósságaként halmozódott fel. A 10 év alatt további 300 trillió jennyi JGB-t bocsátottak ki, így a forgalomban lévő JGB-k teljes összege (a 200 trillió jennyi önkormányzati kötvényeket nem számítva) 2021-re meghaladta az 1000 trillió jent. Ez a GDP 190%-ának (az önkormányzati kötvényeket is beleszámítva több mint 200%-ának), vagyis körülbelül 20 év adóbevételének felel meg. Az éves hiányfinanszírozás az államháztartási kiadások százalékában kifejezve 45% körül maradt, ami az adóbevételek 75%-ának felel meg. Japán az egyetlen gazdaságilag fejlett ország, ahol a költségvetési hiány ilyen mértékű. Továbbá, Japán költségvetési hiányát a hiányt fedező államkötvények nélkül nem lehet fenntartani, és a hiányok felhalmozódását nem lehet megállítani. Japán költségvetési hiánya további évtizedekig a félig-meddig állandó pénzügyi mélyponton marad. A politikusok még ebben a szakaszban is felelőtlen szavakkal és tettekkel takargatják a problémát, az emberek pedig annyira elvakítja a politikusok felelőtlen uszítása, hogy képtelenek megérteni a probléma súlyosságát.

6.4. táblázat. JGB-kibocsátás és mutatói (minden évben, egység: 100 millió jen, %)

pénzügyi év	JGB-kibocsátás (100 millió jen)						összesen	JGB-flügösség (%)	JGB-k kintlévősége (100 millió jen)	kintlévőség/GDP (%)
	4. cikk szerinti kötvények	speciális kötvények	nyugdíj kötvények	helyreállítási kötvények	FILP-kötvények	visszatérítési kötvények				
Heisei 25	70 140	338 370	26 035	-	107 000	1 101 569	1 643 114	40,8	7 438 676	145,1
26	65 770	319 159	-	1 200	140 000	1 193 728	1 719 857	39,0	7 740 831	147,9
27	64 790	284 393	-	13 200	134 000	1 142 308	1 638 691	35,5	8 051 482	148,9
28	89 014	291 332	-	7 909	196 000	1 094 798	1 679 053	39,0	8 305 733	152,4
29	72 818	262 728	-	768	120 000	1 063 820	1 520 134	34,2	8 831 789	153,5
30	80 972	262 982	-	-	106 300	1 032 853	1 483 107	34,8	8 740 434	157,1
Reiwa 1	91 437	272 382	-	8 100	125 500	1 042 383	1 541 801	36,1	8 866 945	159,1
2	225 960	859 579	-	8 100	125 500	1 042 383	2 568 553	73,5	9 466 468	176,8
3	91 680	484 870	-	400	101 446	1 428 502	2 106 897	39,9	9 914 111	183,0
4	87 270	537 519	-	-	165 000	1 484 872	2 274 662	44,9	10 424 369	188,5

Megjegyzés: A JGB-flügösségi arány (4. cikk szerinti kötvények + különleges kötvények) általános számla kiadásai.

A Heisei 25 2013 áprilisától 2014 márciusig, a Reiwa 1 pedig 2019 áprilisától 2020 márciusig tart.

Forrás: Pénzügyminisztérium, "A JGB-kibocsátás alakulása (ténylegesen alapon)".

Ebben a helyzetben a Japán Bank tovább támogatja a kormányt a hiányt fedező JGB-k kibocsátásában. Közvetlenül a nagymértékű monetáris lazítás végrehajtása előtt a BOJ JGB-állománya mintegy 113 trillió jen volt (2013. január 15.). Az enyhítő politika 10 éve után ez az állomány körülbelül 587 trillió jen (2023. május 12.). A JGB-állományok növekedése messze meghaladja a 10 éves időszak alatt kibocsátott új JGB-k mennyiségét. Ez a meglévő JGB-k agresszív piaci vásárlásainak eredménye. Ennek eredményeként a BOJ jelenleg a kormány által kibocsátott összes JGB 57%-át birtokolja, ami *de facto* fiskális finanszírozási helyzetet teremtett.

Még az államháztartási hiányok ilyen mértékű felhalmozódása és a BOJ eszközeinek romlása ellenére sem bővült a dolgozó népesség létszáma, kivéve a pénzügyi és ingatlansektort. Nem nőtt a fogyasztói kereslet, és a feldolgozóipar sem kapott ösztönzést. Ennek ellenére a kormány és a BOJ nem volt hajlandó felülvizsgálni politikáját, és csak tovább folytatták a nagymértékű monetáris lazító politikát. Olyan ez, mintha az alapbetegségekkel küzdő időseket túltáplálnának, és nagy adag haszontalan gyógyszert adnának nekik. A túlzott táplálkozás felesleges energiát eredményez, amely felhalmozódik a szervezetben, ami egészségtelen elhízáshoz vezet, a túlzott gyógyszeradagolás pedig fokozza az alapbetegség súlyosságát.

A monetáris lazító politikát támogató közgazdászok még ilyen körülmények között is kitartanak a politika folytatása mellett, és a „defláció végét” követelik. Egyes közgazdászok csatlakoztak a felelőtlen politikusokhoz, akik további JGB-kibocsátás révén a BOJ finanszírozásának agresszív felhasználására szólítottak fel, arra hivatkozva, hogy az államkötvény-kibocsátás nem okozott hiperinflációt. Ennek az érvelésnek az alapjául a következő két pontot hozzák fel.

Az egyik az, hogy ha az államháztartási hiányt hazai megtakarításokkal fedezik, akkor a kormány nem sebezhető a külföldről érkező spekulatív befektetésekkel szemben.

A második, hogy a kormány és a BOJ egyaránt kormányzati ágak, és ha ezek egybeolvadnak, akkor a kormány kötelezettségei és a BOJ eszközei kiegyenlítődnek, ami a kormány adósságának drasztikus csökkenését eredményezi. Ezt a két érvet „fedezték fel” annak bizonyítására, hogy a felhalmozott adósság nem jelent problémát, és annak magyarázatára, hogy miért nem következik be hiperinfláció még ilyen szintű költségvetési finanszírozás mellett sem.

A 2. világháború óta a kapitalista gazdaság a gazdasági fejlődés révén alapvetően megerősödött, a gazdasági szerkezet összetettebbé vált. A nemzetgazdaságok közötti gazdasági fejlettségi és inflációs különbségek nem maradtak egyszerűek. Ezért a fiskális finanszírozás és az azonnali hiperinfláció között már nincs egyszerű kapcsolat.

Másrészt, még a háború előtti kapitalista gazdaságokban is, ahol az alapvető gazdasági erő sokkal gyengébb volt, mint ma, nem következett be könnyen hiperinfláció. A hiperinfláció bekövetkezése az azt kiváltó társadalmi feltételektől függ. Történelmileg a hiperinfláció háborús időkben és a háború befejezése után következett be. Ha háborús időszakban nagy mennyiségű államkötvényt bocsátanak ki, amelyet nem fedez a termelés vagy a megtakarítások, a hiperinfláció könnyen kiváltható. Vagy bizonyos idő elteltével, a háború végén fellépő áruhiány miatt érvényesül a háborús adósságok termelési támogatás nélküli semmissé válásának gazdasági törvénye. Ez a háború utáni hiperinfláció. Sok országban, köztük Japánban is, a 2. világháború után háború utáni hiperinflációt tapasztaltak. A szocialista rendszer összeomlása a 20. század végén szintén transzformációs inflációt váltott ki, ami a szocialista rendszerben felhalmozódott államadósság robbanása volt, ami a korábbi társadalmi rendszerben nem nyilvánult meg. A hiperinfláció nagysága arányos az egyes országok látns adósságának nagyságával. A Szerbiában a Jugoszláv Föderáció felbomlását követő polgárháború idején bekövetkezett rekord hiperinfláció a tipikus példája a szocialista rendszerben elrejtett államadósságon felüli háborús adósság

robbanásának. A hiperinfláció lehetőségét mindig bizonyos társadalmi változások váltják ki.

A felhalmozott államadósság elfogadható mértéke a nemzetgazdaság alapvető erejével függ össze. Még ha a gazdasági alapok szilárdak is, a hatalmas államadósság korlátozza a kormány gazdaság- és szociálpolitikai szabadságát. Annak a valószínűsége, hogy Japán háborút indít, végtelenül kicsi, és annak a valószínűsége, hogy a háborús ellátmányok kényszerű beszerzése hiperinflációt okoz, közel nulla. Elég szilárd-e tehát a japán gazdaság ahhoz, hogy folytassa a költségvetési finanszírozást? A japán társadalmat fenyegető legnagyobb veszélyt egy természeti katasztrófa (például egy nagy erejű földrengés) jelenti. Ha ez bekövetkezne és nagy mennyiségű vagyon elvesztésével járna, akkor a háború végéhez hasonló helyzet alakulna ki. Még egy ilyen esetben is, ha az államadósság szintje alacsony, akkor a költségvetési kiadások bővülése által okozott infláció megfékezhető. Ha azonban az adósságfelhalmozás már telített, az anyagihiány által kiváltott infláció valószínűleg hiperinflációvá alakul. Japán esetében, ahol a kormánynak nincs meg a fiskális kapacitása, a további masszív kormányzati kiadások valószínűleg a nyersanyagárak ugrásszerű növekedését fogják okozni, ami viszont általános hiperinflációt eredményez majd. A jelenlegi szintet jóval meghaladó költségvetési finanszírozás komoly társadalmi problémákat okozna.

„Az államkötvények mögött hazai megtakarítások állnak” – ez viszont azt jelenti, hogy a hazai megtakarításokat használják az államadósság fedezeteként. A deficitese államkötvények olyan fedezetül szolgáló értékpapírok, amelyek mögött „jövőbeli adóbevételek formájában jelentkező pénzáramlások” állnak. Ha azonban hiperinfláció lép fel, mint ahogyan az közvetlenül a háború befejezése után történt, az államkötvények árfolyama zuhanni fog, és a biztosítékként szolgáló hazai megtakarítások korlátlanul elértéktelenednek. Minden összeomlik, és a hitelező-adósság viszony visszaáll. A követelések és adósságok kényszerű megszűnésével

az államadósság megszűnik, de a megtakarítások, mint fedezetek is értéktelenné válnak. Egy ilyen helyzet kialakulásának elkerülése érdekében fontos, hogy az államadósság szintjét a normális időktől kezdve megfelelően kezeljük. Ezért Európa szigorúan ellenőrzi az államadósság felső határát. Az Egyesült Államokban az adósságplafont törvény szabályozza (bár többször felülvizsgálták). Normális időben az adósságplafon-válság hatása a nemzetgazdaságra nem olyan nagy. Ennek ellenére az adósság szint ellenőrzése azért észszerű dolog, mert az a bölcsesség gyöngyszeme, vagyis örökérvényű alapelv, hogy a kormánynak muszáj fenntartania a gazdaság és a társadalom ellenőrzésére és védelmére irányuló képességét az összeomlás veszélyével szemben háború, természeti katasztrófák és más, hatalmas társadalmi költségekkel járó események esetén. Ez a 20. század háborúiból örökölt történelmi lecke. Ha csak az azonnali gazdasági fellendülésre gondolunk anélkül, hogy felkészülnénk a jövőbeli válságokra, az olyan, mint az Aesopus meséiben szereplő tücsök gondolkodása.

Ez a nézet rávilágít annak az érvelésnek a törékenységre, miszerint „nincs probléma az adósságfelhalmozással, amíg azt hazai megtakarítások fedezik”. Ez ugyanaz, mint az az érv, hogy „nincs szükség különleges előkészületekre, mert jelenleg nincs közvetlen veszélye annak, hogy a tokiói metropoliszt földrengés fenyegetné”.

Ellensúlyozható-e a kormány adóssága és a BOJ követelése?

Mi a helyzet a másik érvel? A gazdasági tartalom szempontjából, mivel a kormány és a BOJ anya- és leányvállalatként gazdasági kapcsolatban állnak, mondhatjuk-e, hogy a két fél adósságai és követelései kiegyenlítődnek? A kérdés itt nem a kormány hivatalos válaszában szereplő jogi kapcsolat, hanem a tényleges gazdasági kapcsolat. A BOJ költségvetési finanszírozása esetében a BOJ alárendeltje a kormánynak,

és *de facto* leányvállalatként működik. Másrészt, ami fontos, az a kormány és a BOJ közötti nemzeti számviteli kezelés. Ezért a következő pontokat kell itt megvitatni.

A kormány és a BOJ jogilag nem anya- és leányvállalat (jogi kapcsolat). Mivel azonban a BOJ alárendeltje a kormánynak, és reálértéken finanszírozza a kormányt (anyagi gazdasági kapcsolat), összevonhatók-e a kormány és a BOJ bevételi és kiadási számlái a nemzeti számlákban (konszolidált elszámolás lehetősége)?

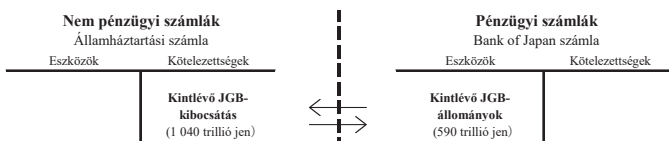
Először is, a nemzeti számviteli rendszer egyértelműen elkülöníti a pénzügyi és a nem pénzügyi szektort. Ennek oka, hogy a pénzügyi szektor nem vesz részt közvetlenül a nem pénzügyi szektor termelési és elosztási tranzakcióiban, hanem az ebből a tranzakciós kapcsolatból eredő pénzkezelési kapcsolatot rögzíti. Ezért a pénzügyi és a nem pénzügyi tranzakciókat nem lehet a nemzeti számvitel számlái között kiegyenlíteni. Ez nemcsak a nemzeti számlák rendszerének formális problémája, hanem a valós gazdasági világnak megfelelő folyamat is.

A nemzeti számvitelt hátrahagyva jobban megérthetjük, hogy mi történik az üzleti fúzióban részt vevő felek közötti hitel-adósság viszonytal. Például, amikor két nem pénzügyi vállalat egyesül, kölcsönös követeléseik és adósságaik kiegyenlítődnek, de ez nem eredményezi azt, hogy az átvett vállalat adósságai eltűnnek. A másik vállalat eszközei egyszerűen csökkennek az átvett vállalat adósságának összegével. Ugyanez igaz a pénzügyi intézmények közötti vállalati egyesülés esetén is. Az egyik fél adósságának beszámítással történő megszűnése a másik fél eszközeit a beszámítás összegével csökkenti.

Másrészt, ha egy nem pénzügyi vállalat és egy pénzügyi vállalat ugyanazon tulajdonos fennhatósága alatt működik, a két vállalat követelése és kötelezettségei megszűnnek-e a két vállalat integrációja következtében? A két cég közötti adósságkövetelés megszűnik, de a cégeknek a harmadik féllel szemben fennálló adóssága fennmarad. Az egyesülés (vagy konszolidáció) nem tud minden tartozást egy bűvészttrükkal eltüntetni.

A szülő-gyermek kapcsolatban a kölcsönök és tartozások beszámítása során a gyermeknek a szülővel szemben fennálló tartozása „ajándékká” válik, de a gyermeknek a harmadik féllel szemben fennálló tartozása a szülő vagyónának csökkentése formájában kerül beszámításra. A kérdés tehát a következő: „Kinek tartoznak az államkötvények?” A JGB-k a jövőbeni adóbevételekkel fedezett, biztosítékul szolgáló értékpapírok és a kormány által a polgárok számára tartott adósság. A BOJ JGB-birtoklása nem változtatja meg ezt a jellegét. A BOJ csak az állampapíroknak nevezett, fedezetül szolgáló értékpapírok ellenében adhat kölcsönt, de nem tudja „megsemmisíteni” a fedezetül szolgáló értékpapírokat a lakosság mint harmadik fél felé.

6.2. ábra. Az államháztartási számla és a Bank of Japan számlája

Megjegyzés: Az úgynevezett „integrált kormányzat” elmélet szerint a kormányzat adósságát jelentősen csökkenti az államháztartási számla JGB-adósságának (1 040 trillió jen) és a BOJ JGB-követeléseinek (590 trillió jen) kiegyenlítése. A számadatok 2024 tavaszára vonatkozó közelítő adatok, és nem tartalmazzák a 200 trillió jennyi önkormányzati adósságot.

Foglaljuk össze a fentieket. Amint a 6.2. ábra mutatja, a JGB-követelések-adósság kapcsolatát a kormány és a BOJ között ábrázoljuk. „A két számla összevonása” egy olyan érv, amely azt állítja, hogy az államháztartás JGB-adósságát (1040 trillió jen) ellensúlyozza a BOJ állománya (590 trillió jen), ami 450 trillió jen nettó államadósságot eredményez. Ha ez lehetséges lenne, akkor a kormány JGB-adóssága szinte nullára csökkenne, ha a BOJ még több JGB-t tartana. Ráadásul a kormánynak többé nem kellene adót szednie. Ez korunk alkímiája. A néhai Abe Shinzo pontosan ezt szorgalmazta Japánban tartott előadásai során³. Semmi sem jön

³ Például egy 2021. július 10-én Sanjo városban tartott beszédében azt mondta: „Az Abe-kormányt mindig is kritizálták, hogy ne

a semmiből. Csak látszólag létező jelenségek vannak. Ahhoz, hogy elkerüljük azt az illúziót, hogy a délibábszerű jelenségek igazak, politikai-gazdasági elemzésre van szükség.

Amint fentebb említettük, a BOJ a JGB-ket biztosíték-ként használva bocsát ki pénzeszközöket, de a BOJ nem mondhatja azt, hogy „tegyünk úgy, mintha ez a biztosíték nem létezne”, mivel ez a biztosíték a kormány által a polgárokkal szemben fenntartott adósság. A JGB-k olyan adósságot jelentenek, amellyel a kormány tartozik egy harmadik félnek (polgároknak), tehát még ha a BOJ a kormány leányvállalata is lenne, ez egy olyan adósságinstrumentum, amelyet nem lehet eltörölni. Ezért nem képeznek konszolidált számlát a nemzeti számvitelben.

Ahelyett, hogy csak a fejünkben létezne a beszámítás, meg kellene vizsgálni a tényleges eljárást, amikor a BOJ követeléseit beszámítják a kormányzat kötelezettségeibe. A BOJ beszámítási nyilatkozata azt jelenti, hogy a BOJ „elnezi a kormány adósságát”, amelynek eredményeként a BOJ azonnal a fizetéseképtelenség helyzetébe kerülne. A kormány JGB-adóssága a beszámítási összeggel csökkenne, másrészt viszont a BOJ számlája súlyosan eladósodna, ami olyan helyzetet teremtene, amelyben a BOJ léte fogna kockán. Ha a BOJ kijelenti, hogy elengedi a kormány adósságát, a BOJ elveszíti központi banki pozícióját, a japán jen

---

adja át a számlát a gyermekeink generációjának, de ez a kritika nem helytálló. Ennek oka az, hogy a kormány és a Bank of Japan közös erővel dolgozik a koronavírus-intézkedésekben, de a BOJ szinte az összes, a kormány által kibocsátott államkötvényt megvásárolja” – mondta. „Ön szerint a BOJ valahonnan kölcsönöz pénzt? Ez nem igaz. A bank papírral és tintával nyomtat bankjegyeket, és 20 jemből lehet egy 10 000 jenes bankjegyet készíteni. A Bank of Japan úgymond a kormány leányvállalata, és valójában még a konszolidált pénzügyi kimutatásokban sem szerepel a kormány adósságaként. Tehát a »ne adjátok át a számlát az unokáitokra és a gyerekeitekre« nem helytálló”. A közönség megtapsolta Abe szavait és tetteit (<https://www.youtube.com/watch?v=5sI70EEeJR8>). Yamamoto Taro, a Reiwa Shinseigumi (ellenzéki párt) elnöke egyetért Abe érvelésével.

és a tőzsde zuhanni kezd, és a japán gazdaság az összeomlás szélére kerül.

Azok, akik úgy vélik, hogy a kormány adósságát és a BOJ követeléseit beszámítják, úgy tűnik, azt hiszik, hogy a „beszámítás” „eltünteti az adósságokat” – de ez egyszerűen félreértés. Még ha fejben össze is lehet adni és ki lehet vonni számokat, nem lehet „valami ténylegesen létezőt nem létezővé tenni”. Itt mutatkozik meg igazán a kortárs közgazdasági gondolkodás hiányossága. A politikai gazdaságtan kizárásával a kortárs közgazdaságtan túlságosan elmerült az illuzórikus gondolkodás világában, és képtelen különbséget tenni a valóság és a gondolat között. A közgazdaságtanról nem lehet azt állítani, hogy képes a gazdaság és a társadalom tanulmányozására.

Más szóval, a BOJ JGB-állományának értékét csak gondolat kísérletként lehet ellensúlyozni. Sem a nemzeti számvitel, sem a tényleges eljárások szempontjából ez az eljárás nem lehetséges a valóságban. Szép lelkű illúzió azt gondolni, hogy az integrált „gondolkodás” csökkenteni fogja az államadósság összegét, amelynek ötletes gondolatát Joseph Stiglitz figyelmen kívül adta elő a japán kormánnyal folytatott tanácskozás során.

6.3. ábra. J. Stiglitz előadásának egyik diája

3. Resolving Debt-tax dilemma

- Many worry about excessive Japanese debt
  - If there were a large increase in interest rates, government might face a problem
  - But raising VAT or Consumption Taxes to reduce deficit will be counterproductive
- Three steps forward
  - Carbon tax—raises revenue, improves the environment, and stimulates economy *all at the same time*
    - Higher carbon price will induce firms to make investments to retrofit the economy
    - Increasing support even in US
  - Cancelling government debt owned by government (BOJ)
    - Overnight reduction in gross government debt—alleviating some anxieties
  - Restructuring debt towards perpetuities and long-dated paper
    - Shifts risk of interest rate increases away from government
    - Government would pay little for this restructuring
    - Issuing perpetuities low cost way of raising additional revenues to provide necessary government expenditures and to stimulate the economy

Megjegyzés: Stiglitz az előkészített diáján mindössze két sorban ezt írta: „A kormány tulajdonában lévő államadósság törlése (BOJ) • A bruttó államadósság egy éjszaka alatt történő csökkentése – némi enyhítés”.

Forrás: https://www5.cao.go.jp/keizai-shimon/kaigi/minutes/2017/0314/shiryu_01-1.pdf. Stiglitz által előkészített diája (15. old).

Stiglitz tévedése

Ez az ellensúlyozási ötlet a J. Stiglitz (Columbia Egyetem) által a japán kormány meghívására 2017. március 14-én tartott Gazdasági és Költségvetési Politikai Tanács ülésén tartott előadásban használt megfogalmazásból ered (6.3. ábra). Stiglitz nem dolgozott ki semmilyen érvet vagy bizonyítékot annak alátámasztására, hogy az adósságok és a hitelek kiegyenlíthetők. Nem úgy tűnik, mintha Stiglitz precízen elgondolkodott volna ezen a kérdésen. Elkövetett egy alapvető hibát a nemzeti számviteli rendszerben és a JGB értelmezésében. Néhány populista közgazdász úgy vette a Nobel-díjas közgazdász meggondolatlan szavait, mintha arany szabály lenne, és bizonyítékként használhatja azokat annak alátámasztására, hogy nincs költségvetési válság.

Amint azt a 6.2 ábrában láttuk, durván fogalmazva, ez az érvelés azt állítja, hogy ha azt feltételezzük, hogy a kormány adóssága 1000 trillió jen, és a BOJ követelése 500 trillió jen, akkor a nettó kormányadósság csupán 500 trillió jent tesz ki. Ily módon az államadósság drámaian csökkenne. Ez az ellensúlyozási gondolat azért teljesen hibás, mert az államkötvény a kormánynak nem a BOJ felé, hanem a polgárok felé fennálló adóssága. Ezért, amikor a BOJ államkötvényt vásárol, akkor ezt az összeget nem szabad a két fél közötti adósság-követelésként kezelni, úgy, mintha a vállalatok közötti számviteli szabálynak megfelelően kezelnék. A két fél közötti államkötvény állományt nem szabad ellensúlyozni.

Első pillantásra a kormány és a központi bank közötti kapcsolat az államkötvények vétele és eladása tekintetében úgy néz ki, mint két vállalat közötti adósság-követelés kapcsolat. Ez azonban nem csupán két szervezet közötti általános hitelezési kapcsolat. A központi bank mint végső hitelező, gazdasági aktusként államkötvényeket vásárol, és ez az aktus azt a funkciót szolgálja, hogy az államkötvényeket biztosítékként használva, pénzeszközöket kínáljon a kormánynak. Ezért nevezik a központi bankot a végső hitelezőnek. Szóval, a BOJ

által vásárolt államkötvények a BOJ által nyújtott hitel kauciójának felelnek meg, ezért ezt a kauciót nem szabad leírni.

Ez a központi bank alapvető funkciója, amely ezt a jellegű hitelezési kapcsolatot megkülönbözteti egy normál vállalat és egy kereskedelmi bank közötti hitelezési kapcsolattól. Ezért a kormány és a központi bank adósságait és hiteleit semmiképpen sem szabad úgy kezelni, mint ahogy azt a vállalati számvitelben tennék.

Így már könnyen megérthető, hogy a nemzeti számviteli rendszere miért nem integrálja a kormány és a BOJ számláit. A kereskedelmi bankokkal ellentétben a központi bank végső hitelezőként különleges pozíciót tölt be. Végső hitelezőként a központi banknak egyértelműen nyilván kell tartania a pénzkínálat fedezetének alapját. Ha ezt a kötelességét elhanyagolja, és részt vesz a politikusok pénznyomtató akcióiban, akkor elveszíti központi bankként betöltött alapvető küldetését, és az utolsó bástya is összeomlik. A kormány (a politikusok) önkényes utasításai az egyre több pénz nyomtatására hiperinflációt fognak előidézni. Abe Shinzo meggondolatlan és komolytalan felfogása a BOJ funkcióit illetően olyan logika, amely végül az ország összeomlásához fog vezetni.

Egyszerűen fogalmazva, a BOJ tulajdonában lévő államkötvények gazdasági funkciója az, hogy a BOJ hiteleinek biztosítékaul szolgáljanak. Ezért a BOJ nem tudja eltüntetni a biztosítékként birtokolt államkötvényeket. Ha a BOJ ilyen intézkedést hozna, akkor azonnal fizetéseképtelenné válna, és a japán gazdaságot az összeomlás fenyegetné. Ezért az Abenomics a 21. századi Japán legnagyobb gazdasági baklövésének tekinthető.

Eltűnik az államadósság,
ha az ország mérlegét nézzük?

Egyes úgynevezett „populista közgazdászok” nem elégedtek az államadósság 500 billió jenre való csökkentésével, és ragaszkodnak ahhoz, hogy Japánnak eleve nincs

is adósságproblémája. Érvelésük alapja egy IMF-jelentés, amely az ország mérlegét vizsgálta [IMF (2018)].

Ennek az IMF-jelentésnek a számításai szerint Japán nemzeti vagyona a GDP 311%-át teszi ki. A populista közgazdászok lelkesen ugrottak rá erre a számra. Ha feltételezzük, hogy a kormányzati szektor kumulált adóssága (bruttó összege), beleértve a helyi önkormányzatokét is, a GDP 220%-át teszi ki, akkor Japán országos mérlegben (BS) szereplő nettó vagyona a számítások szerint a GDP 91%-a körül van (kb. 500 billió jen). Ebből kiindulva azt állítják, hogy Japánban nincs pénzügyi válság, sőt, éppen ellenkezőleg, az ország nagyon is egészséges pénzügyi helyzetben van, mivel rendelkezik nettó vagyonnal. Továbbá azt állítják, hogy a költségvetési megszorító intézkedéseket hirdető pénzügyminisztérium a „költségvetési egyensúly fundamentalizmussal” megfertőzött összeesküvők csoportja.

6.4. ábra Japán országos mérleg az IMF tanulmánya alapján

Eszközök	Kötelezettségek
Eszközök (forgó és befektetett) GDPx311%	Kötelezettségek GDPx220%
	Nettó eszközök GDPx91%

Megjegyzés: Az IMF (2018) nagyjából ilyen módon feltételezi a japán országos BS-t. Az IMF kutatásában használt közszektor PSBS (Public Sector Balance Sheet) úgy épül fel, hogy az állami vállalatok eszközeit és kötelezettségeit hozzáadják az államháztartás eszközeihez és kötelezettségeihez

Sajnos az „ország mérlege”, amelyről egyes populista közgazdászok oly hangosan kiabálnak, nem bevett fogalom, és nincsenek hivatalos statisztikák. Mérésére sincs bevett módszer (nemzetközi szabványrendszer), de időnként mégis megjelennek kutatások egy ország mérlegéről az állami vagyon hatékony felhasználása szempontjából. Mindez még mindig a kutatók előzetes elméleteinek

szintjén áll. Ennek oka, hogy amíg egy ország monetáris adóssága viszonylag egyértelműen meghatározható, addig közvagyónának értékelése rendkívül nehéz. A bármikor eladható likvid eszközökön kívül nehéz az állami szektorban lévő befektetett eszközöket, például ingatlanokat, kikötőket, autópályákat továbbá különböző típusú infrastruktúrákat meghatározni és értékelni, ugyanúgy, mint a vállalati eszközök értékesítését normál gazdasági időkben. Nemcsak, hogy a legtöbb eszközzel nem lehet kereskedni, de egy olyan válsághelyzetben, amikor a nemzeti vagyon eladása küszöbön áll, az eszközök értékelése drasztikusan megváltozik. A legtöbb esetben sokkal alacsonyabbra lesznek értékelve, mint normális időkben. Az eszközök értékelése válsághelyzetben mindig teljesen más, mint normális időkben.

Ezért, bár létezik az ország mérlegének fogalma, tényleges statisztikaként mégsem létezik.

Az IMF közgazdászai által 2018-ban közzétett tanulmány egy olyan elemzés volt, amely az USA és a fejlődő országok stressztesztjeit kombinálta, és megpróbálta egy ország mérlegét az állami vagyon hatékony felhasználása szempontjából mérni. A tanulmány részeként több ország mérlegét is megbecsülték, és Japán esetében a nemzeti vagyont a GDP 311%-ára becsülték. Arról azonban nem tesznek említést, hogyan jutottak el ehhez a számhoz. Ha ezt nem teszik világossá, akkor lehetetlen ezt a számot megbízható adatként használni.

Mint fentebb említettük, egy ország vagyonának értékelése nem könnyű, és hatalmas mennyiségű adatot és elemzést igényel. Az ilyen, elemzésekkel nem alátámasztott adatok csak durva, megbízhatatlan személyes becslések. A vonatkozó IMF-tanulmány kihagyja a hatalmas mennyiségű adatelemzési munkát, és csupán egy durva becslés.

Valójában még az IMF tanulmányában is megjegyzik, hogy az „ország BS” tárgyalása csupán az IMF közgazdászainak nem hivatalos tanulmánya, és a kutatási jelentés

a következő megjegyzéssel hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a kutatás nem alkalmazható a valós adósságkezelési problémákra.

A mérlegben szereplő eszközök elismerése nem semlegesíti a magas államadóssággal járó sebezhetőséget. Számos eszköz nem likvid vagy nem piacképes, és rövid távon nem állna rendelkezésre az átütemezési vagy hiányfinanszírozási igények kielégítésére. Az eszközök értékelése is változékonyabb, mint az adósságé, és erősen korrelálhat a gazdasági ciklussal, ami azt jelenti, hogy értékük akkor lehet a mélyponton, amikor a legsürgetőbb a finanszírozási igény. Ezért a bruttó adósság, a hiány és a finanszírozási szükségletek értékelése a költségvetési politika szempontjából továbbra is fontos.

A PSBS-ek (Public Sector Balance Sheets) elemzésének számos korlátja van. Először is, az adatok minősége problémát jelenthet, különösen, ha a szélesebb értelemben vett közszeztort vizsgáljuk. Másodsor, az értékelés, különösen a nem pénzügyi eszközök esetében, amelyekkel ritkán kereskednek, kihívást jelenthet, és a mérleg különböző összetevői esetében országonként eltérő megközelítéseket alkalmaznak. Ezeket a korlátokat a nemzetközi összehasonlítások során a lehető legnagyobb mértékben kezelték, bár néhány fennmaradó probléma továbbra is fennáll (a részleteket lásd az 1.2. mellékletben). Harmadszor, az állami szektor sok különböző egységből áll, amelyek mindegyike saját korlátokkal és kockázatokkal szembesül, ami gyakran szükségessé teszi az egyes egységek elemzését. Negyedszer, a következtetések a feltételezések megbízhatóságától függenek – ezek a kérdések az intertemporális mérleg nagyon hosszú távú előrejelzésekor válnak hangsúlyossá, amint azt az érzékenységi elemzések is bizonyítják. Tágabb értelemben, bár a

mérleg gazdagítja az államháztartás értékelését, nem értelmezhető más tényezőktől – például az intézményi minőségtől, a piacokhoz való hozzáféréstől, valamint a monetáris és árfolyamrendszerétől – elszigetelten.⁴

Az állam eszközeinek nagy része olyan, amelyet nem lehet a piacon értékesíteni, és nem lehet felszámolni sem, mint egy vállalatot, így ez arra tanít bennünket, hogy nem szabad az állam adósságproblémáját az állam eszközeinek és kötelezettségeinek illúziós beszámításával figyelmen kívül hagyni. Egyes japán populista „közgazdászok” azonban érveket keresnek az állam felhalmozott adósságproblémájának nemlétezése mellett, hogy alátámasszák azt az elképzelést, amelynek segítségével a fiskális finanszírozást a gazdaság fellendítésére használják. Ez az érvelés nem több, mint egy mentális gyakorlat, amely megpróbálja a lehetetlent képzeletbeli módon lehetővé tenni.

Gyakorlati szempontból a BOJ-nak nagyobb sürgősséget kellene éreznie, mivel a JGB-adósság felét ő jegyzi. Japánban, ahol nincs törvényes határ, sőt még csak nem is beszélnek adósságplafonról, ha hagyják, hogy az adósság ellenőrizetlenül felhalmozódjon, akkor a gazdaság elveszíti a kapacitását, és olyan helyzetbe kényszerül, ahol már nincs helye a növekedésnek. Miközben a többi fejlett gazdaság megpróbálja kordában tartani az adósságplafonját, Japán az egyetlen, ahol korlátlanul halmozzák az adósságot. Tovább halmozódik, mint a föld alatt képződő magma. A „számla”, amelyet a jövő generációinak kell majd kifizetniük, ennek a magmának a felrobbanása lesz.

Rendkívül rejtélyes, hogy az elméleti közgazdaságtanra szakosodott tudósok nem fogalmaztak meg egyértelmű kritikát ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Vajon azért próbálnak elhatárolódni ettől, mert politikai jellegű vitának tartják, vagy egyáltalán nem érdekli őket, vagy nincs meg a kellő

⁴ IMF (2018), 2.

tudásuk ahhoz, hogy megítéljék? Rendkívüli a helyzet a japán tudományos közösségben, amely a kormány felhalmozott adósságainak súlyossága ellenére elhatárolódik a gazdaságpolitika értékelésétől.

Egy bizonyos ponton a felhalmozott adósságot így vagy úgy, részben vagy egészben meg kell oldani. Függetlenül a magyarázattól és a kifogástól, az államkötvények a jövőbeni adóbevételek által fedezett biztosítéki értékpapírok, és az államadósság továbbra is a jövőbeni adóbevételek megelőlegezése. Ha a jelenlegi költségvetési hiány folytatódik, akkor nemcsak az államadósság felhalmozódása nem állítható meg, de arra sincs kilátás, hogy a csökkenő munkaerő és a zsugorodó gazdaság képes lesz Japán egyre halmozódó adósságproblémáját megoldani. Ha valóra válik az előrejelzés, amely egy Nankai-völgyi, vagy egy közvetlenül a tokiói metropolisz alatti, a közeljövőben bekövetkező földrengést jósol, nagy a valószínűsége annak, hogy a hatalmas adósságokkal terhelt kormány (helyi önkormányzatok) még több, hatalmas földrengés utáni újjáépítési kötvényt bocsát ki, ami hiperinflációt okoz majd. Ekkor már túl késő lesz.

Még egyszer a kortárs közgazdaságtanról

A közgazdasági Nobel-díjat 1968-ban alapították a Svéd Nemzeti Bank fennállásának 300. évfordulója alkalmából. A társadalomtudományok közül csak a közgazdaságtan jogosult a Nobel-díjra. A Nobel Alapítvány nem ismeri el Nobel-díjként, hanem hivatalosan egyszerűen „Közgazdasági Nobel-émlékdíjként” emlegeti. A közgazdasági díj díjazottjának kiválasztása esetenként problémát okoz, mint például John Nash esetében (1994), és más tudományágak bizottsági tagjai mindig kritikus szemmel tekintettek a díj „tudományos jellegére”. Még ha a Nobel Alapítvány nem is ismeri el a díjat Nobel-díjként, az ünnepségen való tényleges részvétel és az érem odaítélése nem különbözteti meg ezt a díjat más területek elismerésétől. Csak itt a díjjal járó

pénzt a Svéd Nemzeti Bank állja, nem pedig a Nobel Alapítvány. Így a közgazdasági díj „Nobel-díj, de nem az igazi Nobel-díj”.

Amint ebben a tanulmányban láttuk, a közgazdaságtan tudományosságával és érvényességével kapcsolatban időről időre kétségek merülnek fel azzal kapcsolatban, hogy a közgazdaságtan elméleti elemzése mennyire pontosan ragadja meg a reálgazdaságot. Másrészt a gazdaságelméleti háttérrel alig vagy egyáltalán nem rendelkező politikusok irányítják országaik gazdaságpolitikáját, és az őket támogató közgazdászok egy része egyszerű hipotézisekkel próbálja befolyásolni a politikusok döntéseit. Egy furcsa társadalmi jelenséget látunk, amelyben még laikusok is részt vehetnek a gazdasági vitákban, és vezető szerepet vállalhatnak a kormányzat politikájának kialakításában, miközben a „közgazdászok” képtelenek a tényleges gazdaságpolitika megítélésére.

Ez a helyzet természetesen felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán társadalomtudósok-e a „közgazdászok”? A közgazdaságtan tudomány, társadalomfilozófia vagy csupán ideológia? A közgazdaságtan jelenlegi helyzete inkább az utóbbihoz áll közelebb.

Ezt a kételyt nemcsak más területek tudósai, hanem maguk a közgazdaságtanra szakosodott tudósok is fenntartják. Innen ered az a vágy, hogy „a közgazdaságtant a tudományhoz hasonlóbba tegyük”. A főáramlathoz tartozó közgazdászok (a közgazdaságtan világában) úgy vélik, hogy a „matematikai modellezés” a megfelelő módja annak, hogy a közgazdaságtant tudománnyá tegyék, és megpróbálják kizárni a „tudományos közgazdaságtanból” a matematikailag nem modellezhető problémákat vagy a matematikailag nem modellezhető gazdasági elméleteket.

Ez a könyv a kortárs közgazdaságtanban tapasztalható ilyen irányzatra hívja fel a figyelmet. A matematikai közgazdaságtan modern kiindulópontjából kiindulva tisztázza az elmélet természetét, és amellet érvel, hogy a matematikai

modellezés nem mélyíti el a gazdasági tények megértését. Nem több mint gondolat kísérlet egy elvont és leegyszerűsített világban. Az ilyen elemzés nem képes elmélyíteni a valós nemzetgazdaság megértését és segíteni politikai döntések meghozatalát. Konkrét példaként a Japánban több mint egy évtizede folytatott nagymértékű monetáris lazítás politikájának alapjául szolgáló hipotéziseket vizsgáltuk. Ez a konkrét esettanulmány rávilágít arra, hogy az elemzés és a hipotézise rendkívül gyengék, és hogy néha konkrét gazdasági meggyőződésekben alapuló ideológiákat alkalmaznak. Az a tény, hogy az elméleti közgazdászok ilyen kevésbé vizsgálták és kritizálták ezeket a gyenge hipotéziseket, egyértelműen jelzi az elmélet és a politika közötti jelentős szakadékot.

A Japánban az elmúlt évtizedben alkalmazott masszív monetáris lazító intézkedések olyan terhet eredményeztek, amely legalább a következő 30-50 évben korlátozni fogja a japán gazdaságot és társadalmat. Ez a változás olyan gazdasági és társadalmi problémákat fog okozni, amelyek egy közelgő nagy földrengéshez hasonlíthatóak. Egy hatalmas természeti katasztrófa kockázata, amely hatalmas károkat okoz a japán gazdaságban, biztosra vehető. Mégis a legtöbb közgazdász közömbös a jövőbeli válságokkal szemben, és nem elemzik azokat.

A matematikai közgazdaságtan társadalomtudományként elvesztette létjogosultságát. Több szakembernek kellene fejlesztenie a politikai gazdaságtani és szociológiai elemzést minden irányban, hogy szilárdan megértsék a nemzetgazdaság előtt álló problémákat, és megmutassák a japán gazdaság és társadalom számára a jövő útját. Remélem, hogy a politikai gazdaságtan újjászületik, és ismét elfoglalja az őt megillető helyet.

Figyelmeztetés a tautológiai csapdákra és a hibás analógiára

Összefoglaló

A fejezet végére érve szeretném összefoglalni azokat az elemzési csapdákat, amelyekbe a kortárs közgazdasági elemzés hajlamos beleesni.

A valóság magyarázata normatív tételekből

A kortárs közgazdaságtanban a matematikai modellelemzés vált uralkodóvá, amely leegyszerűsíti a valóságot, annak érdekében, hogy a meglévő matematikai tételek alkalmazhatók legyenek, és bizonyos következtetéseket vonhassanak le az egyszerűsített premisszákból. Ilyen típusú normatív elemzésben csak olyan problémát tudnak kezelni, amelyre egy matematikai tétel alkalmazható. Így modelleznek egy illúziós gondolatot, ahelyett, hogy a reálgazdaság tényszerű elemzésén alapuló modellt építenének. A társadalmi filozófia szempontjából nézve ez nem más, mint a priori idealizmus.

A matematikai modellezésben a hangsúly a logikai konzisztencián van, alig számít, hogy a modell mennyire jól tükrözi a valóságot. Ez a matematikában és a logikában rendben van, de a társadalomtudomány területén az ilyen megközelítés gyakrabban vezet üres állításhoz. Sok matematikai közgazdász, aki alkalmazott matematikai elemzéssel foglalkozik, nem nagyon érdekli a valós szociális gazdaság. A matematikai közgazdászokat általában nem érdekli a társadalom és a gazdasági valódi helyzete, ezért ők nem nevezhetők társadalomtudósoknak. Valójában kevéssé vannak tudatában annak, hogy a közgazdaságtan a társadalom tudománya, nem matematika. Ők alkalmazott matematikusok, akiknek kutatási témái absztrakt és képzeletbeli gazdasági problémák, ezért nyilvánvaló, hogy nem

képesek pontosan megragadni a reálgazdaságot, és nem tudnak hozzájárulni a szakpolitika kialakításához.

Röviden, nem csak a marxi közgazdaságtan degenerálódott és vesztette el létjogosultságát. A nem marxi közgazdaságtan is – ahelyett, hogy a valóságot megragadó társadalomtudománnyá vált volna – inkább normatív modellelemzéssé degenerálódott. A marxi közgazdaságtan exegetikussá fajult, míg a nem marxi közgazdaságtan a normatív elemzés csapdájába esett, és ennek következtében mindkettő elvesztette képességét a valóság elemzésére.

A kortárs közgazdaságtanban, ahol a normatív elemzés dominál, nemcsak a modell, hanem az elméleti elemzésben is az értelmetlen tautológiai állítások ismétlődnek. Ezek mind azon az elemi tévedésen alapulnak, hogy a normákat összekeverik a valósággal.

A meghatározás (definíció) és az ok-okozati összefüggés összekeverése

Japánban a politikusok és közgazdászok között létezik egy olyan érvelés, hogy a fogyasztást a fogyasztási adó (VAT) eltörlésével kell ösztönözni, mivel a fogyasztás bővülése növeli a GDP-t. Egyes akadémikusok és politikusok olyannyira hangsúlyozzák ezt, hogy azt állítják: „Aki nem képes megérteni egy ilyen egyszerű összefüggést, az bolond”.

Az az érvelés, amely szerint a fogyasztás bővíti a GDP-t, azon a definíciós képleten alapul, miszerint a bruttó hazai termék (GDP) egyenlő a bruttó hazai kiadásokkal (GDE). A képlet egy makrogazdasági számviteli egyensúlyt fejez ki, és azon a felismerésen alapul, hogy a termelés és a kiadások ex post (utólagos konzisztenciális kapcsolat) megegyeznek. Ez egy utólagos könyvviteli egyenleget mutat, és nem jelöli meg, hogy az egyes kiadási tényezők milyen gazdasági és társadalmi feltételek mellett nőnek vagy csökkennek. A könyvelési egyenleg csak definíciós összefüggést mutat, és nincs további jelentése. Ezért tautológia azt állítani, hogy

ha a fogyasztási kiadások növekednek, akkor a GDP egy definíciós egyenlet szerint nőni fog.

A hiba ebben az érvelésben ott rejlik, hogy a definíciós egyenletet oksági egyenletként értelmezzük. Anélkül, hogy elemeznénk, „milyen társadalmi-gazdasági feltételek mellett növekedne tartósan a fogyasztás”, ez az érv nem több, mint egy értelmetlen állítás. A fogyasztási adó csökkentését vagy eltörlését sürgetni egy téves érvelés alapján, nem nevezhető megfelelően indokolt politikának. Az Abe japán miniszterelnök kormányzása alatt követett Abenomics-politika ilyen egyszerű állításon alapult, és még Abe lemondása után is fennmaradt. A legradikálisabb politikai párt, a „Reiwa” az áfa eltörlését követeli, és populizmusba menekülve a Kommunista Párt is a fogyasztási adó csökkentését szorgalmazza, hogy versenyre keljen a radikális Reiwával. Mindkét oldal félreértésen alapuló populista érvekkel manipulál.

A könyvelési egyenleg és a valós egyensúly összekeverése

Ez a fajta tautologikus érvelés nem korlátozódik a GDP-vitára. E tévhit gyökere a közgazdaságtan önellentmondása, amely nem tesz, vagy nem tud egyértelmű különbséget tenni a könyvelési egyenleg (balance) és a valós gazdasági egyensúly (equilibrium) között.

A könyvelési egyenleg a követelés-adósság viszonyok rögzítése a számviteli könyvekben, ami ex-post konzisztens viszonyokat (hipotetikus egyensúlyi állapot) fejez ki. Sok közgazdász kezeli ezt az utólagos egyensúlyt valódi egyensúlyként anélkül, hogy a kettő között egyértelmű különbséget tenne. A kettős könyvvitelen alapuló könyvelési egyensúly egy számviteli szabály (definíció), amely a gazdasági tranzakciók vagy gazdasági tevékenységek eredményeinek rögzítésére vonatkozik. Egyszerűen arról van szó, hogy valakinek a tartozását valaki követeléseként könyvelik el. Ez nem jelenti azt, hogy a valós tranzakciók vagy gazdasági tevékenységek harmonikusan ellentmondásmentes

állapotban vannak. Csak azt, hogy akár van probléma a tényleges tranzakciókkal, akár nincs, a követelések és tartozások könyvelése úgy történik, hogy a két szám egyenlő a gazdasági szereplők között.

A közelmúltban Yamamoto, a „Reiwa” párt vezetője azal érvelt, hogy az államkötvény a kormány adóssága, de egyben a nép követelése is, és ezért nincs semmi baj az államkötvények kibocsátásával, akár hatalmas összegben is. Ezt az érvet már jó ideje az Abenomics védelmében hozták fel, és az államkötvények tömeges kibocsátását mentegatve azt hangoztatták, hogy „a felhalmozott adósság problémája nem létezik”. Most, hogy az Abenomics valójában összeomlott, a radikális párt vezetője, Yamamoto mégis ennek az érvelésnek a híve lett. Ez az érv azonban szintén tautológia, amely összekeveri a formális számviteli szabályokat a valósággal, és tévedésének gyökere abban rejlik, hogy összekeveri a könyvelési egyensúlyt (az utólagos konzisztenciát) a valóság egyensúlyával.

Az államkötvényeket a kibocsátó kötelezettségeként és a tulajdonos eszközeként tartják nyilván. Az a tény, hogy ket-tős könyvvitelt alkalmaznak, nem vezet arra a következtetésre, hogy a nagy mennyiségű JGB kibocsátása nem jelent problémát. Az a tény, hogy a követeléseket és adósságokat megfelelően könyvelik, valamint hogy milyen az adósságfelhalmozásnak a nemzetgazdaságra gyakorolt hatása, teljesen más kérdések.

Az államkötvények jelzáloggal fedezett értékpapírok, amelyeket a jövőbeli adóbevételek biztosítanak. Ezért, ha csak a jövőbeli adóbevételek nem növekednek jelentősen, ezeket a jelzáloggal fedezett értékpapírokat nem fogják visszaváltani.

Az az érv, hogy „nincs probléma mindaddig, amíg van elég nemzeti megtakarítás a felhalmozott adósság fedezésére”, hasonlóképpen helytelen. Ez egy másik olyan érv, amely az államadósság hatalmas felhalmozását védi. Ha az államadósság törlesztése nem teljesül, akkor a háztartási

megtakarítások végül eltűnnek. Ez azt jelenti, hogy a háztartási megtakarítások egyszerűen az államadósság biztosítékául szolgálnak, amelynek a visszafizetésére nincs esély. Történelmileg a hiperinfláció az államadósság és a háztartási követelések törléséhez vezetett.

A vállalati számvitel és a kormány számvitelének összekeverése – hibás analógia

Egyes japán populista közgazdászok erősen állítják, hogy „Japánban nincs költségvetési hiány”, és „vallási-fiskális fundamentalizmussal” vádolják a Pénzügyminisztériumot a költségvetési egyensúly javítását célzó kiadáskorlátozó intézkedések miatt.

Rámutattam, hogy Stiglitz tanulmányának hibái elemi hibákból adódtak. Másrészt rámutattam, hogy az IMF tanulmánya nem tüntette fel a számszerű adatok forrásait és a számítási módszereket, így nem lehetett szigorú vita tárgya. Az IMF jelentése megjegyzi, hogy az „egy ország BS-je” körüli vita nem alkalmazható a kormányok jelenlegi adósság problémáira.

Ha ezt egy másik szemszögből nézzük, akkor azt tanuljuk, hogy egy felszámolás alatt álló, vagyonát értékesítő vállalat helyzetét nem lehet az államadósság kezelésének helyzetére alkalmazni. Ez arra tanít bennünket, hogy egy kormányzat eszközeit és kötelezettségeit nem lehet egyszerűen konszolidálni vagy kölcsönösen kiegyenlíteni. Történelmileg még az államadósság-válságok és a hiperinfláció időszakában sem adták el a nemzeti vagyont a költségvetési hiányok fedezésére.

Ami itt tanulságos, az az állami vagyon eladása, például a kuponok privatizációja, amely a 20. század végén történt, amikor a szocialista rendszerek összeomlása még frissen élt az emberek fejében. Ez a példa azért érdekes, mert megmutatja, hogy az állami vagyontárgyakat hogyan értékeli gazdasági válsághelyzetben.

Amint azt az előző fejezetekben említettük, a kupon-privatizációk minden országban kudarcot vallottak. A piaci értékeléshez szükséges társadalmi-gazdasági feltételek hiányában végrehajtott önkényes és alacsony értékű vállalati vagyonértékelések eredményeként hatalmas mennyiségű nemzeti vagyont fosztottak ki. Társadalmi-gazdasági veszélyhelyzet idején, amikor a nemzeti vagyontárgyakat hirtelen el kell adni, elszabadulnak az olyan értékbecslések, amelyeket normális időkben figyelembe se vennének. Az új rendszerre való áttérés során általánosan megfigyelhető volt, hogy az infláció vagy hiperinfláció előrehaladása nagymértékben elértéktelenítette az emberek megtakarításait, másrészt viszont egyes ingatlanvagyonnal rendelkező emberek hatalmas vagyonokat halmoztak fel.

Mindenesetre a magánvállalatok számviteli gyakorlata nem alkalmazható a kormány (központi bank) adósságainak és hiteleinek értékelésére. Amikor az állami vagyon értéke kérdéssé válik, a társadalmi-gazdasági helyzet már zavaros, és a piaci értékbecslés rendkívül ingatag. Ezért az ország mérlegének fogalma továbbra is csak elméleti vita marad. Téves és hibás az az analógia, amely az állami vagyon feldolgozását úgy kezeli, mint a vállalati eszközök adás-vételét egy normál piacon.

A kormány és a központi bank közötti kapcsolat hibás értelmezése

Stiglitz tévedésének forrása abban az érvelésben rejlik, hogy „a központi bankok a kormány leányvállalatai”, amelyet Abe Shinzo úgy hangoztat, mintha a saját ötlete lenne. Számos példa van arra, hogy a hiperinfláció azért következett be, mert a kormányok a központi bankokat a bankjegyek kibocsátására szolgáló leányvállalatként kezelték. A legfrissebb példa a jugoszláv polgárháború alatti szerbiai hiperinfláció.

Ha a központi bank nagy összegű hitelt nyújt a kormánynak fedezet nélkül, az azonnal hiperinflációhoz vezet. Ha a

BOJ felhatalmazást kapna papírpénz kibocsátására, ahogy Abe javasolta, „hiszen 10 000 jenes bankjegyet 20 jenért is lehet nyomtatni”, a japán gazdaság komoly bajba kerülne. Abe természetesen nem rendelkezett az összetett logika kezeléséhez szükséges intellektuális képességekkel, és csak a dadogó agitátor szerepét tudta eljátszani. Mégis, ha az ő leegyszerűsített gondolkodása úgy valósult volna meg, ahogyan tervezte, a japán gazdaság az összeomlás szélén állt volna.

Szerencsére a mai Japánban a BOJ még mindig államkötvényeket tart fedezetként, és nem vagyunk olyan helyzetben, hogy azonnal hiperinflációt válthatnánk ki. Ha azonban ezt a biztosítékot elhagynák, a BOJ fizetéképtelenné válna, és nem tudná betölteni központi banki funkcióját. Ennek következtében nemcsak a japán államkötvények, hanem a jen is összeomlana, a tőzsde és az áru piacok pedig káoszba zuhannának. Hatalmas szakadék tátong a populista közgazdászok mentális tornája és a valóság között. Rendkívül meglepőnek tartom, hogy ezek az emberek mennyire nem képesek felfogni a helyzet súlyosságát.

Stiglitz érvelése az államadósság megfelelése mellett nem más, mint a BOJ érvelése az államadósság leírása mellett. Az, hogy az államháztartási számla és a BOJ-számla nem integrálható, a nemzetgazdasági számvitel ábécéje. Nem meglepő az, hogy egy Nobel-díjas tudós ilyen alapvető hibát követ el, mert mind Japánban, mind az Egyesült Államokban nagyon kevés olyan egyetem van, ahol a közgazdasági tanszéken a nemzeti számvitel rendszerét és elméletét tanítják. Ezért akár tudósok is büntetlenül elkövethetnek elemi hibákat, és talán soha nem lesz, aki felhívja a figyelmüket a hibáikra.

Referenciák

- IMF (2018) Managing Public Wealth, *Fiscal Monitor*, October
- P. Krugman (2013) „Japan the Model” (<https://www.nytimes.com/2013/05/24/opinion/krugman-japan-the-model.html>).
- P. Krugman (2015) „Rethinking Japan” (<https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2015/10/20/rethinking-japan/>)
[/rethinking-japan/](https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2015/10/20/rethinking-japan/))
- J. Stiglitz (2013) The Promise of Abenomics, *Project Syndicate*, Apr. 5.
- J. Stiglitz (2017) *A Transition to Sustainable and Shared Prosperity* (https://www5.cao.go.jp/keizai-shimon/kaigi/minutes/2017/0314/shiryo_01-1.pdf).

ZÁRSZÓ

A zsugorodó gazdaság és társadalom kilátásai

Drámai népességfogyás.

Zsugorodó gazdaság és társadalom

Az „elveszett 30 évet” (a buborékgazdaság 1990-es évek eleji összeomlása óta eltelt 30 év, – egy Japánban széles körben használt kifejezés), a „sikertelen gazdaságpolitikák időszakának” tekintették, és az Abenomics radikális változást jelentett e politikákban, a magas növekedési ütemű gazdasági korszak nosztalgikus illúziója, amely a régi, „a gazdasági növekedés a lényeg” mentalitásban ragadt. Ennek az elgondolásnak az a legnagyobb hibája, hogy nem veszi figyelembe a japán gazdaság és társadalom történelmi strukturális változásait. Az az elképzelés dominál, hogy a gazdaság és a társadalom továbbra is változatlanul növekedni fog, mintha valóban örökké csak növekedne. Japánban, ahol a népességfogyás történelmi korszaka már elkezdődött, az ebben a régi gondolkodásmódban megrekedt gazdaságpolitika csak átmeneti gazdasági fellendülést eredményezhet. A gazdaság és a társadalom fenntartható alapjait azonban károsítani fogja. A rövid távú gazdaságélénkítő intézkedések ismételt alkalmazása épp úgy aláássa a gazdaság és a társadalom alapjait, mint az indokolatlanul előírt túl sok rákellenes kemoterápia a betegeket.

2004 óta, több mint egy évtizeddel a buborékgazdaság összeomlása után, Japán gazdasága és társadalma az abszolút népességfogyás (a dolgozó népességé) időszakába lépett. A GDP-be vetett vakhit az örökös gazdasági növekedés illúzióját keltette.

A GDP nagyon elvont mennyiségi fogalom. Csupán a társadalmi munkamegosztás hálózatába fogott munkavállalók által termelt hozzáadott érték (csereérték) absztrakt aggregátuma. A GDP definíciójának ismerete nélkül a politikusok és a közvélemény abban az illúzióban élnek, hogy

ennek az absztrakt számnak a növelése ténylegesen növeli a társadalom gazdasági jólétét. A GDP-be vetett bizodalom és hit a közgazdászok körében is mélyen gyökerezik. Még az akadémiai közeg befolyásos közgazdászai¹ is azt állítják, hogy még ha a dolgozó népesség a jövőben a felére csökken is, a GDP nem fog csökkenni, ha a munkatermelékenység megduplázódik. Ez pusztán aritmetikai kalkuláció, nem pedig társadalomtudományi elemzés. Sok közgazdász is úgy gondolkodik, mintha a GDP képviselné az összes gazdasági javakat. A közgazdászok erősen vitatható állításai által félrevezetve a politikusok és a tájékozatlanok a GDP növekedését a gazdagság növekedésével azonosítják, és az olyan politikákat támogatják, amelyek „a fogyasztás növelésével tervezik növelni a GDP-t.” Ez egy illúzió által uralt hamis elképzelés.

Feltételezve, hogy a felesleges számú vidéki népesség helyzete megváltozik, felszabadul, hogy belépjen egy másféle társadalmi munkamegosztásba, akkor a GDP magas és fenntartható ütemben fog növekedni. Ez a magas növekedési időszak azonban nem tart örökké. Végül a munkaerő

¹ Lásd például Yoshikawa (2016). Yoshikawa Hiroshi szerint nem szabad a népesség (munkaerő) csökkenését pesszimizmusra okot adónak tekintenünk, mert a GDP növekedését nem a munkaképes lakosság számának növekedése határozza meg, hanem a munkatermelékenységnek az innováció révén bekövetkező növekedése. Azonban egy olyan gazdaság és társadalom, amelyben a munkaképes lakosság száma a felére csökken, más jellegű társadalmi problémákat fog szülni, amelyeket nem lehet innovációval megoldani.

Emellett a Pénzügyminisztérium „Népességsökkenéssel és gazdasági növekedéssel foglalkozó tanulmányozó csoportjának” (Pénzügyminisztérium Politikai Kutatóintézet) jelentésében (2020) David Atkins a következőket állapítja meg: „Ha Japán 550 billió jenes nominális GDP-jét elosztjuk a 2015-ben aktív korúak számával (76 818 000 fő), akkor az egy aktív korú személyre jutó munkatermelékenység 7 238 000 jen. Ha ugyanezt az 550 billió jenes nominális GDP-t elosztjuk a 2060-ra várható 44 183 000 fős munkaképes korú népességgel, a munkatermelékenység 12 584 000 jen lesz. Szóval, még ha a népesség 32 635 000 fővel csökken is, ha a munkatermelékenység 1,7-szeresére nő, akkor is fenn lehet tartani az 550 billió jen GDP-t.” (4. fejezet).

növekedése a végéhez ér, és a munkaképes népesség a csökkenés időszakába lép. Ahogy a munkaképes népesség csökken, a GDP is csökkenni fog. Az Abenomics védelmezői azt állítják, hogy az Abenomics sikerének jele, hogy a dolgozók száma a munkaerő népesség csökkenésének korszakában is bővült. A dolgozó népesség számának kb. 5 milliós növekedése az Abenomics-politika korszakában (2012–2019) azonban a női foglalkoztatottak számának növekedése (2,04 millió) és a 65 év feletti idősök (férfiak és nők) számának bővülése (2,96 millió) miatt következett be. Nőtt a részmunkaidőben dolgozó háziasszonyok száma, és nőtt a nyugdíjkorhatárukat meghosszabbító vagy különböző típusú részmunkaidős nyugdíjba vonulók száma is. Mindez ellentmondásos jelenséget hozott létre: a dolgozó népesség bővülését egy olyan időszakban, amikor a munkaerő népesség száma zsugorodott. Ha figyelembe vesszük, hogy 5 millióval nőtt azoknak a száma, akik nem tudnak csak a férjük fizetéséből, illetve a saját nyugdíjukból megélni, akkor azt kell mondanunk, hogy ez inkább az Abenomics kudarcának, mintsem a sikerének bizonyítéka.

Az úgynevezett fejlett világ néhány kivételes országától eltekintve az évszázad vége felé minden országot drasztikus népességcsökkenés fog sújtani. A csökkenés nem lesz kicsi: a 10%-os vagy 20%-os jelenség helyett óriási, 50 vagy akár 60%-os népességcsökkenést fognak elszenvedni. A világ népessége a feudális társadalmi rendszerből a modern társadalmakba való átmenettel nőtt, és 150-200 évig tovább bővült. Most azonban egy olyan történelmi időszakba lépünk, amelyben a fejlett társadalmak népességszáma visszafejlődik a 200 évvel ezelőtti szintre. A közelgő népességcsökkenés nem hirtelen, hanem 60-70 év alatt fog bekövetkezni. Ez hosszú időnek tűnik, de történelmileg mégis rövid időszak. Egy 2025-ben született csecsemő 2100-ban 75 éves lesz. Ez csak egy vagy két generációnyi idő. A japán társadalom teljes népessége addigra a jelenleginek a 30-40%-ára fog csökkenni. A népesség abszolút mértékben 70-80 millióval

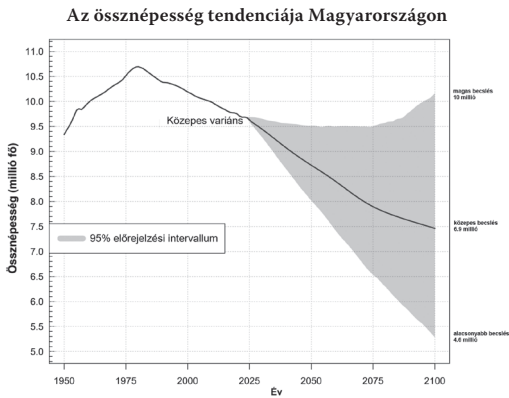

fog zsugorodni. A legutóbbi termékenységi tendenciák az alacsonyabb becslések irányába mozdultak el.

A zsugorodás és a változás következtében az emberek kénytelenek lesznek alkalmazkodni a jelentős társadalmi-gazdasági változásokhoz. Mi fog történni egy olyan gazdaságban és társadalomban, ahol a népesség kevesebb, mint a felére zsugorodik? A nagy földrengések bekövetkezéséhez hasonlóan a gazdasági és társadalmi zsugorodás² folyamatait és következményeit is nagyobb bölcsességgel kellene megvitatnunk.

Megjegyzések: 2100-ben a magas becslés 64 millió fő, és az alacsony becslés 38 millió fő. A jelenlegi tendencia azt mutatja, hogy a becslés közeledik az alacsony számhoz. Forrás: Földügyi, Infrastrukturális, Közlekedési és Idegenforgalmi Minisztérium bizottságának hosszútávú becslése 2011-ben.

Forrás: UN World Population Prospect 2022.

² Motegi Shigeki, az LDP főtitkára a „autómegosztás és a mellékállások tilalmának feloldását” említette, mint olyan politikát, amelyet miniszterelnökként szeretne kipróbálni. Ezek elég gyenge politikai ígéretek a japán társadalom előtt álló történelmi kihívások súlyosságához képest.

A COVID-19 járvány megváltoztatta a társadalmi tudatosságot

Egy zsugorodó gazdasági társadalomban a fogyasztói társadalomra összpontosító társadalmi élet értékrendjének meg kell változnia. A kapitalista gazdaság fejlődése tömeges fogyasztásra koncentráló gazdasági társadalmat hozott létre, elárasztva azt felesleges javakkal és szolgáltatásokkal. Egy zsugorodó méretű gazdasági társadalom azonban nem képes fenntartani a kapitalista gazdaság által létrehozott fogyasztói társadalom „meddő virág”, azaz terméketlen részét. A „meddő virágot” kínáló, azaz felesleges üzletek széles választéka egymás után tűnik el, és a társadalmi infrastruktúrát hasznosan támogató vállalkozások száma is drasztikusan csökken. A hazai kereslet és a munkaerő mennyisége zuhanni fog, ami szükségtelenné és lehetetlenné teszi például az autók millióinak gyártását. Kivétel nélkül minden gyártási és értékesítési ágazatban drasztikus zsugorodás lesz tapasztalható. A jelenlegi fogyasztói életmódnak, amelynek középpontjában a személyes fogyasztás áll, szintén meg kell változnia. Megkezdődik az egyéni fogyasztás helyett a nagyobb közösségi fogyasztás irányába történő elmozdulás.

Másrészt a társadalomban továbbra is hiányozni fog a munkaerő, és nehéz lesz fenntartani a helyi közösségek alapvető funkcióit az idősek társadalmi tevékenységekben való részvétele nélkül. A 21. század vége felé Japán gazdasága és társadalma a történelmi átalakulás korszakába lép, a „társadalmi rendszer forradalom nélküli átalakulásába.”

A kapitalista gazdaság fejlődése hatalmas mennyiségű felesleges és nem létfontosságú árut és szolgáltatást termelt, ami az úgynevezett „nem létfontosságú munkavállalók” számának növekedését eredményezte, amit az emberek a gazdasági és társadalmi fejlődés jelének tekintettek. A kapitalizmus gazdasági fejlődése elhomályosította a „társadalom fennmaradásához nélkülözhetetlen dolgok” létezését,

és a szükségtelenül felhalmozott áruk és felesleges szolgáltatások elburjánzásához vezetett. A COVID-19 világvjárvány azonban megteremtette az emberek tudatában a „szükséges és sürgősen beszerezendő” javak és szolgáltatások fogalmát. A társadalom fennmaradását fenyegető járvány terjedése arra készítette az embereket, hogy újragondolják életmódjukat, fogyasztói szokásaikat.

A COVID-19 járvány megnehezített általában az üzletek, de különösen a bárók, éjszakai klubok, pachinko szalonok és más szórakozóhelyek működését, és természetes volt az az érvelés, hogy a kórházak és különböző szociális ellátó létesítmények védelmének kell elsőbbséget élveznie az ilyen vállalkozások állami támogatásával szemben. A bárókban és éjszakai klubokban dolgozó madámok és hostessek diszkriminációjáról vitatkozni értelmetlen egy szociális vészhelyzetben. Természetes, hogy a közpénzek folyósításakor a társadalmi élet fenntartásához nélkülözhetetlen funkciók és szolgáltatások fenntartása és fejlesztése érdekében tevékenykedőket kell előnyben részesíteni.

A nélkülözhetetlen dolgozókról szóló vita közelít a klaszikus közgazdaságtan által felvetett és Marx által tárgyalt „produktív munka – nem produktív munka” vitához. Azokban az időkben, amikor a társadalom léte forog kockán, az emberek természetesen különbséget tesznek a nélkülözhetetlen és a könnyebben nélkülözhető munkavállalók között. Természetesen a társadalmi élet gazdagságát a nem nélkülözhetetlen, de az élet komfortérzetét biztosító javak és szolgáltatások fogyasztásán keresztül tapasztaljuk. Olyan időkben azonban, amikor a társadalom léte forog kockán, olyan tudat alakul ki, amely a társadalmi élet alapvető funkcióinak fenntartását szolgáló munka fontosságát hangsúlyozza.

A 21. század vége felé a társadalmi-gazdasági zsugorodás folyamata az embereket szemléletváltásra fogja kényszeríteni, és a COVID-19 során tapasztalt társadalmi válságérzet egyre nyilvánvalóbbá válik. A gazdasági és társadalmi

zsgorodás évtizedekig tartó folyamat. Akár tetszik, akár nem, az emberek kénytelenek lesznek megváltoztatni a társadalmi életre és a személyes fogyasztásra vonatkozó értékrendjüket. A társadalom értékrendje már változóban van. A változás már elkezdődött a városok hanyatlásával és az üres házak számának növekedésével. Fokozatosan a közinfrastruktúra (hidak, alagutak, utak, élő infrastruktúra stb.) is egyre nehezebben lesz fenntartható. Erre a történelmi szerkezetváltásra válaszul választani kell a rövid távú gazdaságélénkítő intézkedések és a hosszútávú társadalmi-gazdasági politikák kidolgozása között, szigorúan szem előtt tartva a társadalom jövőjét a század végén.

Szabadulás a GDP-be vetett vakhitből. A társadalmi értékek átalakulása

Bár a kortárs közgazdaságtan nem rendelkezik munkaérték-elmélettel, érdemes a történelmi társadalmi változások metszéspontjában egy pillantást vetni a klasszikus közgazdaságtan munkaelméletére.

Karl Marx a munka értékéről szóló elméletének kidolgozásakor különbséget tesz az áruk használati értéke (Gebrauchswert) és csereértéke (Tauschwert) között. Az áruterelés kezdeti időszakában az árucsere a cserekereskedelem a csere fő kritériuma az adott áru használati értéke volt. A piacgazdaságban azonban, ahol a cserekereskedelem nyomai eltűntek, a használati érték csak előfeltételként létezik, és a csereérték megszerzése válik a tranzakciók céljává. Az áruterelés és a tranzakciók révén született meg a pénz, és az egyetemes csereértéket megtestesítő pénz központi szerepet kapott a piacgazdaságban. A pénz megjelenésével a csereérték felülkerekedik a használati értéken, és az áru, a csereértékek legabsztraktabb és legszimbolikusabb formája válik a domináns gazdasági erővé.

Miután a vagyont a csereértékben mérték és pénzmenyiségben fejezték ki, a használati érték kiesett a gazdasági

elemzés köréből. A második világháború után az ENSZ kezdeményezte olyan módszerek és rendszerek kiépítését, amelyekkel az árutermelés csereértékét összesíteni lehetett, hogy összehasonlítsani és mérlegelni lehessen a különböző országok gazdagságának nagyságrendjét. Ez a módszer a nemzeti jövedelemszámítástól a nemzeti gazdasági számviteli rendszerek kiépítéséig fejlődött. Az egyik végső aggregált értékmérés, amely ezt a történelmi folyamatot követte, a GDP, amely az áruk csereértékét összesíti, használati érték nélkül.

Sok nem marxi közgazdász idealistának tartja Marx értékelméletét (az áruk kettős természetét), de ez a teljes értetlenségből fakad. Yoshikawa Hiroshi professzor következő passzusa például jól mutatja a Marx értékelméletét nem értő közgazdászok zavarát. Yoshikawát megkérdezte egy fizikus: „Mit jelent az, hogy a GDP nő, holott az energia állandó marad, bármit is tesznek az emberek?” Yoshikawa professzor erre adott válasza rendkívül furcsa. Azt mondja: „Az eredeti ár egy szubjektív pontszám, amelyet az emberek adnak az áruknek és a szolgáltatásoknak. Ebben az értelemben a gazdaság valóban emberközpontú.”³ Tehát a kérdésre meglehetősen Zen-szerű választ adott.

Ez nem lehet magyarázat. Azok a közgazdászok, akiknek nincs értékelméletük, csak ilyen homályos válaszokat tudnak adni. Az érték két aspektusát meg kellene tudnunk magyarázni a fizikusoknak, de Yoshikawa professzor erre képtelen. Ahogy Marx rámutatott, a termelés fizikai folyamata „anyagcsere (Stoffwechsel)” folyamat, és ez egy olyan világ, amelyben az energia megőrzésének fizikai törvénye érvényesül. Ezzel szemben a csereérték egy nem-anyagi társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi értékelés, és így nem követi a fizika törvényeit. Lehetetlen ilyen következtetésre jutni az áruk kettősségének megértése nélkül.

³ Yoshikawa (2016) 148–149.

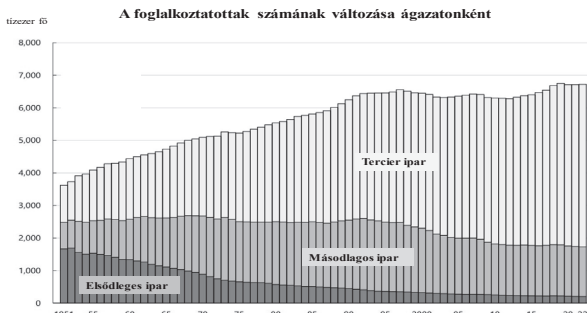
A nem marxi közgazdászok botlásának kiindulópontja annak a filozófiai ítéletnek a kiküszöbölése, hogy a dolgoknak két (vagy több) oldala van. Mivel kiiktatták a szociológiai gondolkodást, képtelenek megérteni a dolgok sokoldalúságát. Például azt, hogy az ember fizikai organizmus, de ugyanakkor társadalmi lény is, akit a társadalmi kapcsolatokban különböző módon értékelnek. Fizikai organizmusként a személy a fizikai törvények szerint létezik, függetlenül a társadalmi értékeléstől. Másrészt a társadalmi értékelés lehet magas vagy alacsony, de ez független a fizikai törvényektől. A társadalmi értékelést az emberek társas kapcsolatai határozzák meg, és az nem fizikai törvények függvénye. Ezért a fizikai-biológiai lét és a társadalmi lét kettősségének (sokféleségének) megértése alapvető fontosságú az emberi társadalom megértéséhez. A nem marxi közgazdaságtan azonban kizárja ezt a gondolkodást, és így nem képes helytállóan megválaszolni a fizikusok kérdéseit.

Természetesen a használati érték a való életben igen fontos. A mindennapi fogyasztásban a használati érték határozza meg a vásárlásainkat és az fogyasztásunkat, de a vagyonfelhalmozásban csak a csereérték a fontos. A csereérték és a barterügyletekbe integrált használati érték az árutermelés (piacgazdaság) fejlődésével eltérő társadalmi-gazdasági szerephez jutott. A szegény fogyasztói társadalmakban az áruk használati értéke került az áruforgalom középpontjába, míg a gazdag társadalmakban a fogyasztási többletkapacitás csereértékké alakítása és növelése lesz a cél. Ez a fejlődés útja az „egyetemes csereértéktől (pénz)” a „csereérték (tőke) megsokszorozásáig.”

A GDP fogalma nem tartalmazza a „szükséges és sürgős” használati értéket. Absztrakt módon csak a munka által termelt mennyiséget (csereértéket) aggregálja, miközben a munka különböző minőségeit (használati értéket) csonkolja. Illúzió a GDP-t abszolút értéknek tekinteni, és azt hinni, hogy a GDP növekedése gazdagítja a társadalmat. Sok kommentátor nem ismeri a GDP definícióját, és úgy

tekint a GDP illuzórikus értékére, mintha az a gazdasági jólét egyetlen mérőszáma lenne. Ez a GDP részleges tudásból fakadó imádata.

A gazdasági és társadalmi zsugorodás arra fogja kényszeríteni az embereket, hogy átgondolják életmódjukat, fogyasztói szokásaikat, akárcsak a COVID-19 járvány idején. A nem létfontosságú javakon és szolgáltatásokon való takarékoság növekvő tendenciája megváltoztatja a munkaerő szerkezetét. Ez nem a csereérték elvont hajszolása, hanem a társadalmi értéknek az áruk és szolgáltatások használati értékén alapuló eltolódása. Az absztrakt csereértékre való törekvés helyett a társadalmi munka hasznosságának megítélésén alapuló értékelődés következik be. Csak így következhet be elfordulás a GDP-be vetett vakhittól egy új társadalmi értékfelfogás felé. Ennek megfelelően a GDP helyett új mutatókat kell keresni a gazdasági és társadalmi jólét mérésére.

Megjegyzések: A munkavállalók 2,9%-a az elsődleges iparban, 22,8%-a a másodlagos iparban, 74,22%-a pedig a harmadlagos iparban dolgozik (2024 áprilisában).

Forrás: The Japan Institute for Labor Policy and Education

A „nélkülözhetetlen munka” figyelembevétele

A zsugorodó gazdaság és társadalom tárgyalásakor meg kell vizsgálni a „produktív munka” elméletét, amely a klasszikus közgazdaságtan tárgya volt. Marx elmélete a produktív munkáról többretegű, és a logika (az áruterelés fejlődésének) különböző szakaszaiban különböző feltételeket/

rendelkezéseket határoz meg. Az első elemi meghatározás az anyagi javak előállításának munkafolyamatára vonatkozik. Marx számára a termelés elsősorban az anyag tömeges átalakulása (Stoffwechsel). Ebből kiindulva az anyagi javak előállításával foglalkozó munkát produktív munkaként, a nem anyagi javak szolgáltatásával foglalkozó munkát pedig nem produktív munkaként határozta meg. A volt szocialista országok sokáig megtartották a kétféle munka közötti megkülönböztetést, ami a nyugati országokétól eltérő nemzeti jövedelemszámítás fenntartását eredményezte.

A kapitalista gazdaságok fejlődésével azonban az úgynevezett nem anyagi termelés (a szolgáltatási szektor) kibővült, és a fejlett országokban a terciér ipar foglalta el a nemzetgazdaság nagy részét. Ennek következtében nehezzé vált a nemzetgazdaság fejlődésének megragadása az „anyagi termelő munka” elméletével, amely csak a fizikai termelésre korlátozódik (a jelenlegi japán gazdaságban az úgynevezett terciér ipar a teljes dolgozói létszám közel háromnegyedét foglalkoztatja). A kapitalista gazdaság e fejlődésének eredményeként a jelenlegi nemzeti számlákban a GDP az áruk és szolgáltatások előállításában és értékesítésében (a társadalmi munkamegosztásban) részt vevő munkavállalók által hozzáadott értékből áll, beleértve a szolgáltatóipart is. Marx említi ezt a fajta ellátást, az úgynevezett „tőke által körülölelt munkát.” Más szóval, marxi értelemben a GDP jelenlegi fogalma a „tőke által formálisan alávett munka” (die formelle Subsumtion der Arbeit unter das Kapital) összességét foglalja magában.

Nem állítom, hogy a terciér ipar „szükségtelen és nem sürgős” típusú vállalkozás lenne. A szolgáltatóipar, amely a terciér iparhoz tartozik, olyan vállalkozásokat foglal magában, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalom működéséhez. Hasonló módon az elsődleges és másodlagos iparágak is magukban foglalják nem nélkülözhetetlen és nem sürgős javak előállítását is. A terciér iparba soroltak között azonban jóval több a „nem sürgős” jellegű. Egy zsugorodó

társadalomban a foglalkoztatás jelentős eltolódására számíthatunk a terciér ipar felől az elsődleges vagy másodlagos ipar felé.

Bár a COVID-19 járvány kapcsán kiemelt „nélkülözhetetlen munka” témája eltér a klasszikus közgazdaságtanban folytatott vitától, a termelőmunka-elmélethez hasonló érveket tartalmaz. Ha a „produktív munkát” úgy határozzuk meg, mint olyan munkát, amely alapvetően fontos, a társadalmat támogató javakat és szolgáltatásokat állít elő, akkor ez a vita fontos témává válik a zsugorodó gazdaságban és társadalomban.

A zsugorodás közgazdaságtana

Ha a 20. és 21. században a közgazdaságtan főáramát a „növekedés közgazdaságtana” jelentette, akkor a 21. és 22. században a közgazdaságtan főáramát majd a „zsugorodás közgazdaságtana” váltja fel.

A kontrakció (zsugorodás) bukást vagy hanyatlást jelent? Ez nem ilyen egyszerű. Ha például egy elhízott ember lefogy, az nem a halálát okozza. Ellenkezőleg, az elhízás megfékezése, az egészséges test visszanyerése inkább egy új lehetőség, az egészséges élethez való visszatérés kezdete. Ez egyfajta összehúzóóási/zsugorodási egyensúlyt jelent.

A zsugorodási egyensúly elérése a közintézmények tudatos ellenőrző tevékenységét igényli. A kapitalizmus fejlődésével és a szocialista állam eltűnésével maga a gazdasági tervezés gondolata is kezdett eltűnni. Azonban ahogy az idők változnak, és a zsugorodási egyensúly fogalma egyre inkább előtérbe kerül, az egészséges összehúzóóási egyensúly eléréséhez tudatos tervezésre, valamint a kormányzat és a helyi önkormányzatok általi ellenőrzésre lesz szükség. Ráadásul, ahogy a társadalom mérete, és az emberek közötti távolság egyre kisebb lesz, a közintézmények és az egyének közötti távolság is egyre csökken. Ez növelni fogja a lakosok lehetőségeit arra, hogy aktívan részt vegyenek

helyi közösségeik irányításában. Az üresen álló házakat eltávolítanák, és a létrejövő hatalmas új terekben új lakókörnyezeteket lehetne kialakítani. Ebből a gyermeknevelés új, kedvezőbb feltételei is létrejöhetnének.

Ennek fényében a „zsugorodó egyensúly” lehetőséget kínál az „elhízás” betegségében szenvedő gazdaság és társadalom újjáépítésére. Nem kell pesszimistának lenni a kontrakciós folyamatot illetően, ha hiszünk abban, hogy az emberi társadalom a 21. században nem bukik meg, és nem tűnik el, hanem egy olyan történelmi korszakba lép, amelyben az „elhízást” megfelelően kezelik, és ennek eredményeként egészséges társadalmat építenek fel. Arra kell számítanunk, hogy az új történelmi-társadalmi feltételek mellett az emberiség ismét új társadalmat fog építeni a történelemben. Ehhez társadalmi értékrendváltásra és bölcs társadalmi vezetőkre lesz szükség.

Referenciák

Pénzügyminisztérium Politikai Kutatóintézet (2020), A népességcsökkenéssel és a gazdasági növekedéssel foglalkozó kutatóbizottság jelentése (https://www.mof.go.jp/pri/research/conference/fy2019/jinkou_report.htm)

Yoshikawa H. (2016), *Népesség és japán gazdaság* (japánul), Chuko-Shinsho

UTÓSZÓ

Negyvenhat év telt el azóta, hogy 1978 decemberében először léptem magyar földre, és harminchat, mióta 1988 augusztusában a Japán Nagykövetségre kerültem. A véletlenek halmozódnak, és összefonódnak az elkerülhetetlenség fonalává. Magyarország, amellyel véletlenül találkoztam, örökös helyé vált számomra.

Életemben az 1968-as, 1978-as és 1988-as éveknek különleges jelentősége van. 1968-ban harmadéves egyetemistaként mint angol tolmács Bulgáriába, Romániába, Ukrajnába és Oroszországba (akkor még Szovjetunióba) utaztam. Abban az időben semmit sem tudtam erről a vidékről, és nem is érdekelt a Szovjetunió vagy Kelet-Európa. A repülőjegyek nagyon drágák voltak, ezért nagyon örültem, hogy egyáltalán külföldre utazhattam.

Niigatából hajóval jutottam Nakhodkába, onnan vonattal Habarovszkba, majd Moszkván keresztül repülővel Szófiába. Az utazás több mint két napig tartott. Szófiában az első feladatomban az volt, hogy Narita Echiko szoprán énekesnőt kísérjem, és részt vegyek egy helyi zongorista próbáján.

A szófia rendezvény után több buszból álló konvojban utaztunk át Románián, meglátogattuk Braşov városát, majd átkeltünk a határon, hogy vonattal az ukrajnai Harkivba utazzunk. Miután meglátogattunk egy parasztfalut az ukrajnai sztyeppvidéken, ismét vonatra szálltunk, és Moszkván áthaladva érkeztünk meg Leningrádba (Szentpétervár). A Nyári Palota és más nevezetes helyek megtekintése után Moszkva felé vettük az irányt. Moszkvában a szállásunk az akkoriban megnyílt Hotel Russia volt a Kreml közelében.

A visszaút az odaút fordítottja volt. Habarovszkba repültem, majd több mint 10 órát vonatoztam, Nakhodkában hajóra szálltam át, és megérkeztem Niigatába. Akkor valamilyen oknál fogva Niigata partjainál kellett töltenem egy éjszakát, a rádióban hallottam a híreket Prága szovjet inváziójáról. Ez 1968 augusztusának végén történt.

Soha nem gondoltam volna, hogy tíz évvel később ismét Kelet-Európába jövök. Változatlanul nem érdekelt különösebben sem Magyarország, sem a közép-kelet-európai világ. A japán egyetemen, ahol dolgozni kezdtem, borzalmas volt a kutatói és oktatási környezet, és úgy gondoltam, hogy ha el tudok menekülni, mindegy, hová megyek. Egyszerűen csak el akartam szabadulni Japánból. Szinte véletlenül kerültem éppen Magyarországra. Emlékszem, hogy 50 kiló japán és angol nyelvű könyvvel érkeztem a kihalt Ferihegyi repülőtérre. Meglepett, hogy lehet egy ekkora raktárszerű épület egy főváros repülőtere. Téli holtszezon volt, és a reptéren szinte nem volt senki, pedig Londonból érkeztem. (A repülőtérről a városközpontba vezető út azóta sem változott.) A lepusztult, egyemeletes házak sorát látva az volt az őszinte benyomásom, hogy egy borzasztó vidéki helyre érkeztem. Az európai tél ugyanolyan sötét volt, mint szülőföldemen.

Sem Magyarországot, sem a magyar nyelvet nem ismertem. A fogadó szervezet azonban kijelölt nekem egy magyar magántanárt, hogy tanuljam a nyelvet. 30 éves kor után már nehéz megtanulni egy idegen nyelvet, különösen egy nagyon bonyolultat. Ennek ellenére úgy döntöttem, hogy ha már Magyarországra jöttem, szakmai cikkek fordításával tanulok magyarul. Nem hallásból, inkább szakmai dokumentumok magyarra fordításával. Tanulmányi munkaként Csikós-Nagy Béla (akkor az Országos Árhivatal elnöke) 1980-ban megjelent *Magyar árpolitika* című művével kezdtem. A fordítás 1981-ben jelent meg Japánban. Japánba való visszatérésem után kezdtem el Kornai János elméletének

bevezetését a japán közgazdaság-tudomány világába, ahogyan azt a II. fejezetben részleteztem.

1987–1988-ban a közép-kelet-európai politikai helyzet változni kezdett, Magyarországon is. A japán Külügyminisztérium Kelet-Európa Osztálya egy szakavatott kutató küldését fontolgatta a régióba. A magyarországi Japán Nagykövetség korábban még soha nem fogadott tudós kutatót, így ez lett az első alkalom. Nekem kínálták fel, és az ajánlatot nem tudtam visszautasítani, ám problémát jelentett engedélyt szerezni az egyetememtől.

Amikor először 1978-ban kaptam a kutatási lehetőséget Magyarországon, alig három év telt el a munkahelyen. Egyes kollégáim felháborítónak tartották, hogy valakit, aki csak nemrég kezdett el ott dolgozni, külföldre küldjenek tanulni. Akkoriban nekem a kar dékánja intézte el végül, hogy külföldre küldjenek fizetett kutatói szabadságra. Lakhatásomat a magyar kormány ösztöndíjából kellett fizetnem, utána már csak kb. 4000 Ft (akkoriban kb. 200 dollár) maradt a zsebemben. Ezért az egyetemi fizetés nélkül nem tudtam volna megélni.

Még csak nyolc év telt el azóta, hogy Magyarországról visszatértem Japánba. Volt egy olyan érzésem, hogy a kollégáim nem helyeselnének egy újabb külföldi tanulmányutat ilyen rövid időn belül. Szerencsére a karunk kampusza nagyon nehezen költözött a Tokió külvárosában lévő Tama területre az 1980-as évek első felében, én ezt igyekeztem előmozdítani. A kar dékánja segített, mondván: „Dékánhelyettesként keményen dolgoztál a kampusz költözésének megvalósításáért, úgyhogy nem lesz semmi baj”. Így sikerült elérnem, hogy a kari gyűlés jóváhagyja a kérelmemet, de hogy biztosan meggyőzzem a kari tagokat, azt javasolták, hogy fizetés nélküli szabadságra menjek. A dékán úgy gondolta, ez esetben nem lesz ellenvetés a kollégák részéről. Én is úgy véltem, hogy a fizetés nélküli szabadság

megkönnyítené, hogy gond nélkül munkahelyet válthassak, ha erre esetleg sor kerülne.

Ez pedig spórolásra kényszerített, mert a Külügyminisztériumban a külföldi munkavégzésért járó juttatásom alacsony volt, és a két év, amit kutatóként töltöttem, anyagilag elég nehéz időszak volt. Ennek ellenére hetente kétszer-háromszor elmentem az operaházba. Akkoriban egy jegy ára csak néhány száz jen volt.

Amikor először érkeztem a nagykövetségre, úgy éreztem, hogy a nagykövet nem örül, hogy a minisztérium tudós szakkutatót küldött stábjába. Amikor a követség folyosóján üdvözöltem, tudomást sem vett rólam. Biztosan azt gondolta: „A doktoranduszokat szívesen látnám, de egy egyetemi professzort nem”. A nagykövet tehát inkább egy „szolgát” szeretett volna magának. Így aztán a bejárat melletti konzuli irodában kaptam egy másokkal közös szobát. Bár nem tudtam megfelelni a nagykövet igényeinek, büszke lehetek arra, hogy egymás után értékes jelentéseket küldtem a minisztériumba. Miután ez a nagykövet távozott, az új nagykövet nagyra értékelte az én munkásságomat.

1988–1989-ben megkezdődtek a közép- és kelet-európai rendszerváltás felfordulásai, és 1989–1990-ben Magyarországot megrohmozták a japán látogatók. Én is elvállaltam alkalmanként a kísérésüket, így ismerkedtem meg a Nomura Securities cég igazgatóival. A kapcsolat révén kértem, hogy a Nomura Kutatóintézet legyen alapító tagja a Kékszalag Bizottságnak, egy nemzetközi gazdaságpolitikai javaslattevő csoportnak (amelyet az Indiana Egyetem professzora, Paul Marer kezdeményezett), amely támogatta a rendszerváltás utáni első szabad választásokon megalakult kormányt. Soros György is támogatta ezt a projektet, és több ülésen is részt vett.

Az ebben az időszakban bekövetkezett társadalmi változásokról szóló rövid beszámolóim a Keizai Hyoron (japán Gazdasági Szemle) című havi folyóirat cikksorozatává

váltak, és ezekből készült egy könyv, *A magyar reformok története* (japánul a Nippon Hyoronsha kiadónál jelent meg) 1990-ben, amikor én még követségi szolgálatban voltam Magyarországon. Miután megtapasztaltam a közép- és kelet európai változásokat, elkezdtem azon gondolkodni, hogy életem értelme innentől kezdve az lehetne, hogy e történelmi változási folyamat közepébe helyezzem magam, ahelyett, hogy visszatérnék Japánba, és az egyetemi adminisztrációban helyezkednék el.

Minaguchi Koichi, a Nomura Research Institute elnöke, aki a Kékszalag Bizottság budapesti ülésén vett részt, kíséretének tagjaként érdeklődtem a Magyarországon létrehozandó Nomura Befektetési Bankban való részvételem lehetőségéről. Miután Minaguchi úr informális beleegyezését megkaptam, kiköveztem az utat, hogy szakkutatói megbízatásom lejártá után is elkötelezhessem magam Magyarországgal szemben.

1990. szeptember elején, amikor a Külügyminisztériummal kötött szerződéselem lejárt, visszatértem az egyetemre. Végig kellett mennem a lemondás formáin. A kollégáim úgy gondolták, hogy rávehetnek néhány kellemetlen feladatra, például a hallgatói ügyek igazgatói posztjára az új kampuszon, mert két évig távol voltam az egyetemi munkától. Ezért nem tudtam rászánni magam arra, hogy bejelentsem kollégáimnak a lemondásomat és terveimet.

Végül egy kari ülésen bocsátották szavazásra a lemondásomat. Olyan vélemények hangzottak el, mint például: „Nincs értelme otthagyni az egyetemet, és egy magáncéghez menni”, vagy „Felháborító, hogy két évre elhagyja az egyetemet, majd amint visszatér külföldről, azonnal lemond”. A vita alatt elhagytam a termet, de a kollégáim szerint a munkajog professzora azt mondta: „Ha egyszer benyújtják a lemondási kérelmet, két hét múlva automatikusan jóváhagyásra kerül, így nincs értelme vitatkozni arról, hogy jóváhagyják-e vagy sem” – és a vita ezzel véget

is ért. A két év alatt, amíg távol voltam az egyetemtől, nem kaptam fizetést, így nem bélyegeztek meg „bértolvajnak”. Ezt követően tértem vissza Magyarországra 1991 márciusában, és azóta is itt élek.

A követségen töltött időm legnagyobb eseménye a „Párbeszéd a diákokkal” elnevezésű rendezvény volt (1990 januárjában), amelyet Kaifu miniszterelnök magyarországi látogatásával egy időben tartottak. A látogatásáról még a berlini fal leomlása előtt döntöttek, és Magyarországot tervezték a fő látogatási helyszínnek. Azonban 1989 novemberében, közvetlenül a miniszterelnök elutazása előtt „leomlott a berlini fal”, és a fő esemény hirtelen a berlini beszéd lett. Az ezt követő budapesti látogatás ezért már csak másodrendű eseménynek számított. Így kénytelenek voltunk egy külön rendezvényt kitalálni, amelyet a nagykövetségen tartunk. Ez lett a Párbeszéd találkozó a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (ma Corvinus Egyetem) hallgatóival. George H. W. Bush elnök 1989. júliusi magyarországi látogatása ihlette döntésünket, amikor az elnök a G7-es csúcstalálkozóra tartva a Közgazdaságtudományi Egyetem nagytermében beszédet mondott. A következő májusban, 1990-ben Károly herceg az Egyetem előcsarnokában, Marx Károly szobra mellett tartott párbeszédet a diákokkal. Emlékszem, mennyire lenyűgözött a brit királyi család nagylelkősége. Ha a japán miniszterelnök vagy a császári család egy tagja beszédet mondana a Marx-szobor mellett, nemcsak a japán média csinálna nagy felhajtást belőle, hanem valószínűleg jobboldalt képviselő tiltakozók is megpróbálnának bejutni a Külügyminisztériumba. Az európai királyi családokban viszont nagy a tolerancia. Ez idő tájt járt Magyarországon Morita Akio, a Sony elnöke is, aki előadást tartott a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Ezt az eseményt is én felügyeltem.

A találkozó a diákokkal Kaifu miniszterelnök magyarországi látogatásának fő eseményévé vált. Mivel 1982-ben én közvetítettem a Közgazdaságtudományi Egyetem és a Hosei Egyetem közötti tanárcsere-megállapodás megkötését, ezt a párbeszéd-projektet is magam felügyeltem.

Bár a találkozót párbeszédes találkozóknak nevezték, a japán politikusok eleve kerültek a rögtönzött válaszokat. És – főleg mivel a tengerentúli útja után általános választások következtek – Kaifu miniszterelnök nem engedhette meg magának, hogy hibázzon a média előtt (valójában egy egész konvojra, 50 Mercedes Benz autóra és egy buszra volt szükség, hogy a japán miniszterelnök kíséretét és a japán médiát szállítsák). Ahogy az várható volt, a miniszterelnöki hivatal üzenetet küldött, amelyben arra kért bennünket, hogy előre gyűjtsük össze a kérdéseket. Mivel egyszerűen nem volt már időnk erre a találkozó előtt, ezért a feladat rám maradt. Hét kérdést készítettem elő. Ezután kaptam utasítást, hogy írjam meg a válaszokat is. A probléma csak az volt, hogy hogyan szervezzük meg a hét kérdés kiosztását a „csalóknak, azaz az álhallgatóknak”.

A találkozó reggelén Zalai Ernő barátom (akkori rektorhelyettes) behívta a diákkoordinátort a rektori szobába, ahol átadtam neki a hét papírcsíkot a kérdésekkel. Utasítottam, hogy ügyeljen arra, hogy a kérdések a megfelelő sorrendben legyenek. Ez azért volt fontos, mert a válaszokat a kérdések sorrendjéhez kötöttük.

Előző nap a japán és a magyar tolmácsot bejuttattam a szinkrontolmács fülkébe, és elpróbáltattam a szinkrontolmácsolást. Elintéztem, hogy a magyar kérdéseket japánra, Kaifu miniszterelnök úr válaszait pedig magyarra fordítsák, és mindkét feladatot felosztották a két tolmács között. A Külügyminisztérium ellenezte a szinkrontolmácsolás módszerét, és a konzekutív tolmácsolást javasolta, amely több időt biztosítana. Én ragaszkodtam ahhoz, hogy ha már a kérdések és válaszok eldöntése megtörtént, akkor

a vizuálisan szimpatikusabb szinkrontolmácsolási formát válasszuk. Érvelésünket végül elfogadták.

Zalai felügyelte a párbeszédés ülés moderálását, én pedig a színpad mellől figyeltem az eseményeket. Minden a terv szerint ment, és a küldöttség vezetője, Owada Hisashi (akkoriban a külügyminisztérium miniszterhelyettese, Maszako császárné apja) megkönnyebbültnek tűnt, hogy az esemény sikeresen zárult, és azt mondta: „Nagy siker volt”. A találkozó reggeli ülésén Kaifu miniszterelnök megkérdezte a delegáció vezetőjét, Owada urat, hogy miért a Közgazdasági Egyetemet választották. Owada úr azt válaszolta: „Mert az egyetemnek csereegyezménye van a Hosei Egyetemmel”, és emlékszem, hogy hozzátette: „Mert, a Hosei Egyetem baloldali beállítottságú”. Nem szóltam semmit, mert nem lett volt értelme megjegyezni, hogy én közvetítettem és kötöttem a megállapodást.

Miután elhagytam az egyetemet, elidegenedtem a Közgazdaságtudományi Egyetemi kollégáimtól. Ennek ellenére Zalaival egészen röviddel halála előttig kapcsolatban maradtam (lásd a Zalai emlékcikket a https://www.morita-from-hungary.com/j-01/01-01/01-01_0_8.pdf oldalon). 2013–2014 körül májrákot diagnosztizáltak nála, és találkozót szerveztek neki Szász Andrással, a daganatos hőterápiás készülék kifejlesztőjével. Együtt jártunk koncertekre, operába, felváltva látogattuk meg egymás otthonát, de szakmai megbeszéléseket többé nem folytattunk. Zalai megmaradt a matematikai közgazdaságtan területén belül, és ritkán tárgyalt valós gazdaságpolitikai kérdésekről. A régi rezsim gazdasági elitpályája úgy nézett ki, hogy valaki végzett a Nemzetgazdasági Tervezési Tanszéken, majd a Tervhivatalban vagy a hozzá tartozó kutatóintézetben dolgozott, és végül a Tervhivatal elnöke vagy gazdasági miniszter lett. Németh Miklós, akit a rendszerváltáskor miniszterelnökké választottak, és aki az osztrák határnyitással egyik napról a másikra híressé vált, erről a tanszékről

került ki. Némethnek politikai ambíciói voltak, Zalainak viszont nem. Ezért is jöttünk ki jól egymással.

Zalai 2021-ben hunyt el, de a Corvinson még mindig úgy emlékeznek rá, mint kiváló tudósra. A magyar matematikai közgazdaságtanban a Neumann–Leontief–Bródy-iskolához tartozik. Ez a Kornai-csoporttól eltérő vonal, Zalai kritikusan viszonyult Kornaihoz.

Zalai a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként tartott székfoglaló beszédének címe „Neumann János: klasszikus vagy neoklasszikus? Neumann helye a gazdaságtörténetben” volt, és ebben részletesen elemezte Neumann közgazdaságtani hozzájárulásait. Ez az általam lefordított előadás a „Gazdasági Szeminárium” (Nippon Hyoronsha) című japán folyóiratban jelent meg négy részben (2003 októberében, novemberében és decemberében, valamint 2004 januárjában. https://www.morita-from-hungary.com/j-01/01-01/01-01_08.pdf). E könyv első fejezetét Zalainak ez a tanulmánya ihlette, és egyben a válaszom is neki. Szerettem volna megmutatni neki, és kikérni a véleményét.

Ez a most megjelenő könyv az én személyes memoárom. Abban az értelemben, hogy összefoglalja magyarországi életemet. Az eredeti terv az volt, hogy először a magyar változat jelenik meg, de technikai okok miatt úgy döntöttem, hogy először a japán változatot adom ki.

Az egy magyar vonatkozású politikai elemzéssel bővített japán nyelvű kiadás már megjelent a Balassi Kiadónál, ennek az angol fordítását majd a ResearchGate-re fogom feltölteni.

Budapest, 2024. november

Morita Tsuneo

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Szerkesztette Soóky Andrea
Tördelte Hollós János

Készült az OOK Press Nyomdájában
Felelős vezető Szathmáry Attila